

249201

Т. CV.

Р. 1911, кн. V.

Рік XX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛОГІЇ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE

DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDAIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

В. CV.

1911, V B.

XX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

з друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

Загінчено 30 X с. с. 1911.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬБОЛЬОЦІ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE

DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

B. CV.

1911, V B.

XX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імені Шевченка.

3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка.

—♦— Заплатено 80/X с. с. 1911. —♦—

НБ ПНУС

249201

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного Інституту
249201

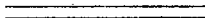
Зміст CV тому.

1. Зміст тому с. 3—4
2. Бучацьке Євангеліє (палеографічний опис), подав Іларіон Свенціцький с. 5—17
3. Студії над українськими народніми піснями, подає Іван Франко: Битви на Жовтих Водах і під Корсунем с. 18—49
4. Економічна політика російського правительства супроти України в рр. 1710—1730 (кінець), написав Іван Джиджора с. 50—91
5. До житєписи Маркіяна Шашкевича, написав Михайло Тершаковець с. 92—115
6. Про понятє психологічної основи почувань, подав Стефан Балеї с. 116—147
7. Miscellanea: а) Щасливий чоловік. Образок із життя білоруського пана з XVII—XVIII в., под. І. Франко; б) Дві дрібнички до характеристики Марк. Шашкевича, под. М. Возняк; в) Ф. Леонтович — В. Ключевський — Д. Самоквасов (некрологічні замітки), под. М. Грушевський с. 148—174
8. Наукова Хроніка: Причинки до студій над нашою еміграцією, II, под. З. Кузеля с. 175—204
9. Бібліографія: антропология, преісторія, історія штуки, історія політична і культурна, література, мова (реєстр ширших обговорень див. с. 241) с. 205—242
10. Оголошення с. 243—244

Inhalt des CV Bandes.

1. Inhalt des Bandes S. 3—4
2. Das Evangelium von Bučáč (paläographische Beschreibung), von Ilarion Svjencickij S. 5—17

3. Studien über die ukrainischen Volkslieder, von Ivan Franko: Schlacht bei Žovti Vody und Korsunj . S. 18—49
4. Wirtschaftliche Politik der russischen Regierung der Ukraine gegenüber in den J. 1710—1730, von Ivan Džydzora (Schluss) S. 50—91
5. Beiträge zur Biographie des Markian Šaskevyč, von Michael Teršakovec S. 92—115
6. Über den Begriff der psychologischen Voraussetzung der Gefühle, von Stephan Balej S. 116—147
7. Miscellanea, von I. Franko, M. Woznjak und M. Hruševskýj S. 148—174
8. Wissenschaftliche Chronik: Beiträge zu Studien über ukrainische Emigration, II, von Z. Kusela . . . S. 175—204
9. Bibliographie: Anthropologie, Vorgeschichte, Kunstgeschichte, politische u. Kulturgeschichte, Literatur, Sprache (Register grösserer Besprechungen s. S. 241) S. 205—242
10. Annoncen S. 243—244

Бучацьке Євангеліє.

(Палеографічний опис).

Подав Іляріон Євєнціцький.

Се книга із 160 листків жовтавого прозорого пергаменту, записаного нерівним грубим уставом в два стовпці, по 22 стрічки в кождім. Оправа — дошки в шкірі початку XVII в. Переховувала ся вона довший час в Бучацькім Василянськім монастирі, а після археологічної вистави у Ставропигійськім музею зіставала ся кілька літ в нїм — звідки і вернула ся назад в руки давних власників. Нинї вона у львівських Василян.

Величина пергаменту 21·8×28 см., записаного стовпця 7·5×22 см., висота стрічки 4 мм. — але букви Ж і Ш мають по 7×7 мм., Т, (Ч)У, Ъ мають в висоті до 6 мм. О, особливо початкове і Ф мають в середині точки: **⓪** **Ф**; І значить ся постійно через †. Симетральна букв лежить по середині стрічки. Слова пишуть ся без розділу, одинокий знак перепинання (інтерпункції) — точка по середині стрічки.

Початкові букви рукопису розрисовані і розмальовані основними красками — червоною, зеленою, синьою і жовтою. Інших рисунків нема, могли одначе бути в недостаючих частинах книги. А їх бракує багато. Від неділі Пасхи до кінця п'ятниці 11-ої нед. по Всіх Святих до слів — (тѣ) „гда поставьса въ | тѣ днѣ. никтоже | приставленна па | та не вѣлена“ не при | ставляе ризк въ | тѣск“... (Мар. 2, 20). Тому що на 6 об. сего рукопису значить ся „аї.“ зшиток, а в кождім зшитку було по 8 листків, то в самого початку бракують 82 листки. Дальше нема тексту між лл. нинішної нумерації 104 і 105 одного листка, між 130 і 131 десять листків страстних євангелій і вся частина із місєцєсловом, в якого заховав ся тільки початок на 162 об.² „Починаетса сєптябрь рюинь“.

На зміст рукопису складають ся такі євангельські чтенія: Конєць п'ятниці лї. нед., Соу^б. вї. до Нед. зї. На 19 об.² короткий указ євангельських чтеніям: Соу^б по в'яздвигненн чьстнаго кр^ота. еу^е. Ѡ ноина. нши. в'єкторни^х. Ё. нед. по паск^к ∴:

Не^х по в'яздвиг^жнни. еу^е не^х. ї. поста ∴:

И в'з понє^хлнни^х почати чисти Ѡ лоу^кы еу^е. л...

Єже подоваєть в'д'кти по в'яздвигненнн кр^ота. в'з дру^гю соу^б. починаєтьс. в'з ап^лк. Соу^б. зї. И ієу^е. Ѡ лоу^к. соу^б. л. В'коно^х. в'ннде іс^х в'з кан'крилоу^м. в'з град^х гална^кієск^х. И Ѡтол^к чтєть с.а кєє порядоу лілі. и ієу^а. в'з опрак^к. до велікаго поста:

(л. 20.) К'к ср^к л^х. не^х. еу^е Ѡ лоу^к... аж до (л. 82 об.) Нед. зї. о м'мтар^к и о фарисєи Ѡ лоу^к, (л. 83.) понє^х. зї., (л. 86.) не^х. зї. о влоудн^кмь сїоу, (л. 87) В'з понє^х. масопоу^о... (л. 93.) Нед. масопоу^о. (л. 95.) Понєд. с'вропоу^о. По л. 97. об. бракують євангелія втор. с'ропустному і початок середн до слів: зр^квши нань | рече. и с'снимь | в'к. он^х же Ѡвє | ржєс.а гла жєн^о | незнаю ієго... (По л. 98. об. бракують євангелія четверга с'ропус. від слів): „В'з оно^х. ведоша | іса стар^кйши | нгы жрєчьскы | іа. и книжници. | и старци лю | дьстий. в'з | пилатоу † йна“ до слів кінця пят. 1-ої нед. поста: (л. 99) „да не завишис.а | чаїкомъ поста | с.а. н^х оїю твоєю | моу йже ієсть в'з | тин^к“. Від Нед. л. пос. (л. 99 об.²) маємо тільки євангелія неділям і суботам поста, при чім рахунок починаєть ся від суботи. Межи 104 і 105 л. бракує текст кінця ё. нед. пос. від слів: „в'кстє | іако мнѡщис.а | власти странамъ | с'вєлад^кють йми. | — аж до суб. Лазаревої (л. 105) до слів: „іако патинадєс.а | те попріщ. мно | зижє Ѡ жидовъ пр^х | шли бахоу^к к'ма | рф^к и марин. да оу | т'кш.а.тє ю о крат^к | ією... Межи лл. 130—1 бракує 10 листів (остав ся слід вирізаня) страстних євангелій „чтом^ххъ в'з с'тоюю ноць великаго п'тка“ від слів л. євангелія: „г'ла іємоу іс^х. | азъ ієсмь поу^ть и | истина и животъ“ аж до слів ї. еуаг.: „книжници и ста | рци с'вбрашас.а. | петр^х же идашє по | н'кмь. до двора архи | ієр^кієва...“ (л. 150) Патр^хни. в'з с'тоюю соу^бтоу. (л. 150 об.¹) В'з ст. соу^б. в'є^х на ли^тргин. (л. 151 об.¹)¹.

В'з с'тоу^ю и великоу^ю
не^хлю пасх^ы. назау^т.
Єу^тє н'кчтєть^о. Н^х
в'єр^х попро^хмєн^т. еу^т
(151 об.²) чтоу^т. д. в'єскр^кнов.

¹) Розстріленими рядками означені книварні стрічки.

- Я вѣ поне^а. антипасхы еу^е. ѿ.
 Не^а. г̃. мурносицамъ
 Назау^трни еу^е. д̃. вѣскр^ѣ.
 Нед. д̃. о раслабленѣмъ.
 назау^трни еу^е. з̃. вѣскр^ѣ.
 Нед. е̃. о самаряныни.
 назау^трни еу^е. й̃. вѣскр^ѣ.
 Нед. ш̃. о слѣпци назау^трни
 Еу^е. і̃. вѣскр^ѣною
 Не^а. з̃. стѣхъ оць. т̃. и ш̃.
 Назау^трни. еу^е. ж̃. вѣскр^ѣ.
 Нед. й̃. о съшествии стго
 дх̃л̃. назау^т. еу^е. н̃кчъ | тетъ.
 Нъ наве^ррни еу^е д̃.
 Не^а. вск^х ст^х. вѣ охтанцѣ гла^о й̃.
 еу^е. вѣ (л. 152^д) скр^ѣсно. ѿ. ап^оль не^а
 ѿ. а вѣ еу^е. не^а. а. (указ гласів)
 л. 153 Еу^а: вѣскр^ѣ | снаи. аї. число |
 мь. починають ° | чисти вѣне^а вск^х |
 стѣхъ. до цвѣ^т не^а. | еу^е. ѿ. Ѡ матъ.
 в євангелія (159 об^д) і̃. вѣскр^ѣ. Ѡ ноана. тільки до
 слів: „кахоу вѣ коуп^ѣ симонъ петръ. и фома
 нарицае“
 із аї. єв. л. 160^д нема початку до слів:
 „нинъ люкиши ли ма. г̃ла іемоу іе | и г̃ї
 ты вѣси яко | люблю тѣ...“
 л. 160 об.^д М̃ц̃ь септѣверь рекомъи рюинъ. ѿ.
 Начатокъ новомоу | л̃к^тоу. еу^е. Ѡ л оу^кы.
 „Бѣ сно^а. вѣниде | ісѣ вѣ назаре^ѣ. | вѣнѣмъже вѣ вѣ |
 спитанъ. и вѣ | ниде побѣыр | чаю вѣ дн̃ь соуво | тѣнигы вѣ сонъми
 | ше. и вѣста чистъ. | и вѣдаша іем^ѣ кни | гы исана пр̃рка. |
 и разгноуѣъ кни | гы. и обрѣте м̃к | сто идеже вѣписа | “.

На 19 об. читаємо півуставний запис к. XV. в.: „а се л па^а ан-
 др^оушко | моушатичъ. придалъ | есмьн преч^отн кѣ манасти | рж
 городицѣ. изъ Ѡчи | ны своѣи ись сѣлца. коло | дѣ пшеницѣ со-
 кальской. | колодѣ жита сокалскѣ. | а колодѣ шкса сокалскѣю. |
 а с̃ли ктѣ ил̃ дѣт̃и мой̃. | не выдадѣтъ ал̃и бо | влижн̃и мон-
 соудѣ | имъ вѣ“. Книга ся находилась очевидно в Городищу на по-
 лудне від Христинополя на Бузі враз з т. н. Христинопольським апосто-
 лом в яким знаходимо на 111 об. запис: „О мудрости твоѣ белника.

Я писалъ Ювхѣмъ днакъ оу Городици. оу неварни. сѣдъ на вѣслонѣ. при князи Семашку. при намѣстѣнниѣкъ городицьскомѣ фегностѣк. а лазарь уписѣ...¹⁾.

По середині 75-го л. вверху находить ся хрестяк, внизу під 1-им стовпцем уставний запис: „Ѡ селѣк почалѣ. иканко“.

Особливости графіки.

Для означеня чинішнього у писець уживав: ѱ, оу, Ѱ. Тих знаків вживав він в певним розбором. І так, Ѱ переважав на кінці стрічки: хѰ | латѣ 3 об.¹, ѱмѰ 3 об.², дрѰ | гоіе 4¹, содомѰ 11 об.¹, извънѰ 15 об.², женихѰ 18 об.¹, кѰ=питѣ 18 об.², мѰ=дрѣна 18 об.¹, керхѰ 21 об.², кѰ=дѣк 25 об.¹, опѰ=статѣ 27², ѱмѰ, вѣхѰ 29 об.¹, имоуѰ=цѱмѰ 33², кѱмѰ 35 об.¹. Але стрічаєть ся се Ѱ і в середині стрічки або слова: мазахѰ 11 об.¹, неѰжѣ | ныа 11 об.¹, пѰсто | 11 об.², симонѰ 22², ногѰ їѰву | 47¹, рѰцѣк сименѰ петрѰ 124², рѰкоу... томѰ 125¹. Іноді находимо на кінці стрічки оу: градоу 11 об.¹, идоу=цимѣ же кѰ=питѣ 18 об.², разлоу=чатѣ 25², осоу=жаите 27¹, погоу=ви 56 об.¹. Ѡсюдоу 38 об.¹, гїоу 54². Місцями знаходимо в тім положію і третє ѱ: вѣговѣстѣ=ють 28 об.¹, имѣ=ть 35¹, межѣ= 38 об.¹, пилатѣ 91 об.¹, яке одначе стоїть і в графемах ѱ'ченици 32², курѣ 128 об.¹.

Те саме замічаєть ся і з ї, що переважно вживаєть ся в таких речах, як: дроузіи | 102², мселниі 111², але ї ратиі 110², дниі 111², дѣтніі 112², братніі 112¹, коліиі 113 об.², 122 об.², нниі 119 об.¹.

Сюда належить віднести і напис: рокоу косо 100 об.², не маючий собі в тім рукописі більше примірів.

Для означеня йори вживаєть ся виключно знак ѣ. — Лігатури рідкі; лучаєть ся хіба деколи н и.

Старословянські з, ѡ.

В ужитю сих знаків на місци давніх складових Буч. Єв. виказує велику правильність. Правда вони не всюди поставлені, але в равї ужитя — поставлені зовсім на місци. Приміри тому:

ѣ. ветѣск 1¹, ветѣхаго 1¹, лѣжи 1 об.², вѣкѣпаго 3 об.¹, поѣше 4², сѣтома 4², притѣча 5 об.¹, легѣ=чаіе 11 об.¹, вѣдѣша 16 об.², вѣзыграйте 25², вѣнести 25 об.¹, пришедѣшимѣ 26 об.², макѣкѣыми 28 об.², ропѣтахоу 29 об.¹, погѣвѣшою 53 об.¹, ѱмѣ=ше 85¹, сѣдрави 102¹, шедѣшию 128², рекѣшию 128 об.¹.

¹⁾ Поп. Ae. Kałuźniacki — Actus epistolaeque apostolorum, Vin-dobonae 1896 ст. X.

аще обратиши егда
зобѣтѣ на вѣдѣхъ
ишедъ шеравѣти
на поутѣ гѣбраша
вса жанако оберѣто
ша. злы на жанако
и не исполниша бра
исъ възлежащихъ.
вѣшедъ же црѣвѣдѣ
тѣ възлежащихъ.
вѣдѣтоу явѣса не
облаѣченъ въ одежу
браучноую. и глаже
моу дроу же сако
вѣнѣдѣсѣмо. не и
мѣны по дежа вѣ
уѣнѣны. онъ же оу
молуѣ. тогда рѣцѣ
слоу галмѣ. сказа
шемоу дроу цѣни
зѣвѣ змѣтен. не
вѣдѣтенъ въ тѣмѣ

вѣнѣшныю. тѣбѣ
дѣтъ плаучѣнѣсѣ
тѣ зоу во мѣ. мнози
босоу тѣ званни. ма
ложѣнъ зѣранѣхъ
вѣ по нѣ. дѣ. нѣ. рѣ. ѡмарѣ
ѡно. на дѣше по иѣ
народѣ многѣ. и гнѣ
та зоу тѣни. и же на
дрогамъ. соу щѣнѣ
и то унѣни сѣрѣки.
лѣтѣ дѣна дѣсѣтѣ. и
многѣ дѣни мѣши
многѣ крауовѣ. и за
на вѣши ѡсѣбѣсѣ. и ни
у то же оу сѣкѣши. и
пауѣни гора шеи. при
шедѣши. и слѣши еѣ
ши оиѣ. пришедѣши
въ народѣ. гѣхъ дѣни
и соноу сѣрѣки ѣ него.
глаше бо вѣсѣбѣши

л. горьши оутълизна 1¹, вѣчьноюю 1 об.¹, чьти ближнѣаго 1 об.², мѣне (сопраг.) 6 об.², славыкѣ 28 об.², дрѣквинухъ 34 об.¹, соньмнире 41 об.², отца 55², коупцѣомъ 58 об.¹, праздыникъ 65 об.², влоудъ=нѣкмь 86¹, осьла 106², 106 об.¹, 107 об.², нѣсьскыхъ 111 об.¹, 128¹, людьскыхъ 126 об.², 128 об.², горьници 121 об.², горьницю 121 об.², овци 125 об.¹, распьнѣте 133¹, рыцѣте 124¹, пьцѣтѣса 45 об.², але ѣ пьцѣтѣса 47 об.¹.

Не находимо тих знаків в кількох приіменникових фразях: снимь 2 об.², искоравла 7¹, стѣкою 126, та словах: (ни)чсо 16 об.¹, 26 об.¹, 28 об.², верухъ 21 об.², срдцихъ 25 об.², овцю 53 об.¹, жнють 47 об.¹, старцѣомъ 139 об.². Один раз стрічаєть ся ѣ в dat. pl. дѣлатѣлемъ тѣкмь 5², в чого одначе годі робити який загальний вивід.

З других старославянських особливостей стрітають ся ѣ на місци грецьких *ei, ai* та ѣ зам. *низійшого ѣ*: идѣмѣка 2², фарискѣи 4², 43 об.¹, нѣрѣкѣи 23 об.², архнѣрѣки 126 об.², нюдѣкѣмъ 26 об.², тимѣковъ 75¹, кѣсарѣкъ 133², але ѣ кѣсарѣки 133², та нѣкмѣомъ 128 об.², прѣдъ гѣкмѣомъ 140¹ (= *φουδω*). Полва ѣ зам. ѣ завважана тільки в двох разях: смьахѣутѣса 8 об.¹, скьтитѣса 56². Послѣднє дужє чаете в „Мариньскомъ Четвероєвангеліи“ (Нѣвѣ 574 ст.).

Вставка *д* межи приіменник і дієслово та в основу *ср* (сѣдрѣв—), та уподобленє (ассіміляція) звичайні: кѣзддрѣстѣть 6 об.², 33 об.², издрѣче 10 об.², нжднѣть 16², — те 44 об.¹, кѣзддрѣдѣтѣ 26 об.², вѣждѣтъ 43², (вѣжжѣтѣ 53 об.¹), нжднѣтъню 86², кѣзддрѣдовѣшѣса 121 об.¹, але сѣрѣтѣ 7¹, сѣрѣтѣнше 18 об.², — карьстѣи 11¹, ицѣлахѣу 11 об.¹, рѣрѣтѣть 52 об.², кьрадъ 63 об.¹, нристѣншѣса (bis) 67¹, беслапѣгъ 97 об.¹, 123¹, шнѣдъ нсѣ цѣрке 115 об.¹, кѣспирь 123¹ — бѣговѣстѣють 28 об.¹, — *ши* 31², оѣзвано 106¹.

Сюди ж належить і вплив *и ѣ* на попередні *е, в*, що переходять в *ш, ж*: оушѣшнають 42², сѣслажнѣтѣть (bis) 71 об.¹, помьшлѣнше 25 об.², 35², 51².

Єсть і кілька бѣльше інтересних слѣдів уподобленя і злуки (контракції) звуків в написах (графемах): краткѣоємоу, краткѣоєго 27 об.¹, а(оу)тро 48¹, на(оу)трѣни 150¹, кѣ(н)стѣноу 100¹, 100², нѣкмѣтѣ 50 об.². Звичайних в роді — нѣака 66 об.², — оѣк 112 об.², акрамѣовъ 112 об.², (і авраамѣовъ 66 об.²), ісѣ 66 об.², н=соѣсоу 80 об.¹,... не увглядняючи. — Видѣти в „краткѣоєго“ авачьогію до *иѣ*, *хлѣ*, нема *юки* що инших данях. Можна би хѣба доглядуватись аналогіі для стягненя співзвуків в стяганю самозвуків: *атро*, *натрѣни*. Паралелі сѣму явищу стягненя т. є. ассіміляції і елізії находимо в Галиц. Єв. 1144 р.: *якооуспѣнїи глѣтѣ* 206, *иоматѣзмъ* 224, та в Полкарп. Єв. 1307 р.: *пѣсмиѣнни* 4 об., *немамъ* 9. Багато примѣрів стяганя находимо в Лав-

рашівськїм Євангелію поч. XIV в. В сербськїм перг. Апостолї з Броду XIII—XIV в.¹⁾ маємо аж кілька таких примірів: выскѣхъ 19 об., оканнны 66, показвихъсе 110, шдамѣ 94 об., кьрати 138.

Первісне *и* перед *ј* дає найчастійше *ѣ*: льѣти 1¹, скьродьнны 2², наслѣдыє 5², свиньѣ (і свиння) 7 об.², заповѣдыю 13 об.², дьмволемь 20¹. бьщемоу 27¹, трыє 49¹, людые 29¹, змью 40¹, —и 89¹, зѣлы 44¹, пыхъ 56 об.¹, оубьють 85¹ (оубьють 110 об.¹); вьгодыє 92², золчыю 136¹.

Але звичайне особове закінченє —ть розстягають ся перед *и* до *ти*: видахуѣти 2 об.¹, прѣдаѣти 3¹, 5¹, 121 об.¹, изидоша ѣти (bis з ѣтъи) 3¹, гнетяхуѣти 10², оуѓнѣтахуѣти 42¹, нарицаєти 14¹, слышяхуѣти 14¹, молахуѣти 14², 19², 37², 46 об.¹, впрашяхуѣти 14 об.¹, вьпрашяхуѣти 15 об.², даоувѣсти 16², вѣдахуѣти 23², дєржахуѣти 23², назирахуѣти 33², обрашети 41², исповѣсти 45 об.¹, казахуѣти 46 об.¹, поставити 48², протшетти 48 об.¹, ѣмлетти 50 об.², вѣдаѣти 51¹; 61¹, заплююти 57 об.², нарицаєти 113², поставити 116² — але поустить нхъ 7 об.².

ѣ+и дає *ы+и*: оувинмы |и 5², 61², 78¹, видѣвыи (*идѣвъ адѣвъ*) 51 об.¹.

В фразѣхъ вѣ тѣ днѣ — вѣ тѣ ча^с знаходимо розтягнену форму котѣ 25², 28², 45 об.², 127². Применники безѣ, изѣ, надѣ, отѣ, прѣдѣ в злудї з послїдуючими словами являють ся переважно в розтягненїм видї: отондѣ, — она, — оутѣ 4 об.², 8², 20 об.¹; 32¹, 51 об.¹, 61¹, 78², 86¹, 95¹, 100 об.², отонметьса 6², — тѣ 40 об.²; отокнижникъ 14², отовсиа, — го 24 об.², 51², отовсакого, — ои 25 об.¹, 47 об.¹, отовьскѣхъ 29 об.¹, 64 об.¹, отосдѣ 35¹, отонти 47¹, отовьстока 66 об.², отоѣрства 81¹, отодвою 89¹, отокрѣви 134 об.²; надомногьми 17 об.², 18², надооучителемь 27², надонь 51 об.², надодьри 139¹, прѣдо цѣри 83¹, прѣдо всѣми 128², изооутробы 16¹, изодѣщере 16², везооснованиа 28¹, обооумоутѣ 60².

В декількох словахъ стрїчаєть ся продовженє первїстного *ь* до *є*: цѣрствє — 32¹, 55 об.¹, 56¹, 57 об.², 66 об.², излєтаннѣ 100¹, 100², понѣтѣскомоу 128 об.², понєтѣскомоу 139 об.². Один разъ маємо: „оумьвєнама“ 14 об.¹. против „оумьвєнама“ 14², 14 об.¹.

Двїчи стрїчено з зам. *ы*: изѣгьлѣ 86 об.², сестрѣ (п. рї.) 52¹ об.¹, що можна би вважати наслїдком неувѣги писця, але „вѣстиноу“ 100¹ і 100², прѣдѣ гѣмономь 140¹ велють нам видїти в тих написахъ відгукъ живої мови, для якої з був еще знакомъ дїйсного звука, близького до винїшного бойківського *ъ*²⁾.

¹⁾ Находить ся в 6-ці Матице Српске в Новім Саду.

Лучасть ся і *ѣ* на місци сподіваного *е*: зѣмьныхъ 6 об.², — аи 111 об.¹, къ часкѣ вѣмѣньнѣ 20², вѣздьнаи 41¹, — оу 46 об.², младѣньнѣ (ас. р.) 57¹, — омѣ 59¹, пѣкньца (ас. р.) 115 об.¹, мѣчньнмѣ 65¹, обѣкѣкѣ 86 об.², та *е* на місци *ѣ* в слові „не вѣдѣ“ 19¹, 66 об.¹, 98². Інші появи сеї заміни належать вже виключно до місцевих особливостей східнославянської групи.

Член стрічасть ся рідко: цѣрството 3², домѣтъ 3², мѣстото 14¹, народъсь 16 об.¹, иноплемѣньникъсь 67², троисъ 87², родъсь 111 об.².

З подвійних рівнобіжних виравів находимо: вѣльвѣд — 2¹, 71¹, 73 об.¹, вѣлькѣд — 114 об.¹ і вѣльвѣдъ 73 об.²; котерын 112² — котерын 122 об.¹, не родини 112¹, двошкды 91², пошелк 37¹, скерк — 6¹, 99 об.², 110 об.¹, 125—6, вѣльми 37².

Поява *о* на місце первісного грецького *α* слідна в словах: къ опракскѣ 19 об.², лазоръ 38¹, 38², 105 об.², сотена 40 об.¹, 59 об.¹. Грецьке *David* — *Давид* передано через давѣд(овъ) 1², вартимѣосъ 75¹ позістало з *Βαρτιμαῖος* вмісто вартимѣи. Се грецьке окінчене втягнуно навіть в деклінацію в слові Христосъ: христосѣ (вос.) 90 об.², о христосѣ 13 об.², христоси (п. пл.) 111¹ — очевидно після звірця ісоусъ.

В рукописі єсть сліди сербської і то західно-сербської основи. Тільки сербською основою можна пояснити появи заміни оу—ю, а—я, к—и, ы—к в словах: оуноша 1 об.², оугъ 49², раздрюмѣннѣ 28¹, гороуцкѣ 56 об.¹, трапезы 76¹, фарѣскѣи 43 об.¹, колѣцѣмѣ 54², къ мѣрѣкѣ сѣмѣ 123 об.², величнюткѣ 113 об.¹ (—чѣ — — —чк —) і о лицемѣкрьухъ 15¹ (зам. — кхъ). Всі ті особливости находять ся в великім числі в Никольськѣм Єванг. 1400 р. Флексія вся оперта на старославянськѣм. Отже закінчене instr. sg. masc. — омѣ, — емѣ; прикметникові закінченя годять ся в роді з сушиками: сномѣ члѣвѣскомѣ (д. пл.) 3 об.¹, сѣверномѣ фарисѣкомѣ 13 об.², 113¹, старѣшининамѣ жречѣскамѣ 65 об.², 88², гробомѣ покапленомѣ 114 об.²; страхомѣ веланкомѣ 7¹, дхѣмѣ нечистомѣ 7¹, глѣсмѣ веланкомѣ 7 об.¹, 22¹, 46 об.¹, 67¹, 92 об.¹, 95 об.¹, 106¹, — и троуѣнномѣ 111 об.¹, огнемѣ веланкомѣ 23¹, срдцемѣ влгомѣ 34², роукама не-оумѣвенама 14², 14 об.¹ bis, — измѣвенама 124 об.², книгами веланьскѣми и римьскѣми и ієрѣкнискѣми 137 об.¹, але въ книгахъ пѣснѣвньныхъ 64¹, печальми житиньскѣми 93 об.¹.

В gen. жаск такі особливости: при сталіи — аго — нагого 94 об.², крѣви 10² — крѣве 10 об.¹; хлѣвокъ 12¹, хлѣвокъ 67 об.² — хлѣкѣ 12², моужъ (g pl.) 66 об.² — ношекъ 67 об.².

В деклінації займенника замітна перевага форм товѣк, соѣк: 7 об.¹, 12¹, 19 об.¹, 20², 22¹, 30¹, 30 об.¹, 31², 46 об.¹, 49 об.¹, 60², 87¹, 94 об.², 96 об.², 101 об.¹ та в окінченю dat. і loc. е важ. ѣ: теѣ, сеѣ — 5 об.², 7 об.¹, 9¹, 10², 28², 55², 94 об.¹; ас. теѣ 100 об.¹.

Nom. pl. означеного причасника — цені, — шені, тільки соуци 105 об.¹. В окінченю 1 pl. переважає коротка форма мѣ: мы кѣмѣ 4 об.¹, 61 об.², 111 об.², мы несмѣ 7 об.¹, мы нмамѣ 32 об.¹, мы нмамы 32¹. Part. praes. act. іадыи пѣа 28 об.², іада — пѣа 28 об.² і жива 86².

Особливости флексії вказують, що се пам'ятник східнослов'янського походження — нагого, gen. pl., товѣк — соѣк — теѣс.

Східнослов'янські особливости.

Старослов'янські cons. + рѣ-, лѣ-, рѣ-, лѣ- і cons. + ра-, ла-, рѣ-, лѣ- заступлені в Буч. Єванг. повноголосими або характерними для східнослов'янської групи метатетичними складами.

Повноголосі форми: полокахоу 22², натолоченоу 27², толоци 66 об.¹, полонени (n. pl.) 65¹, четвероднѣкнѣк 105 об.² (в Мар. Єв. четврѣ —).

Метатеза (ѣл, ѣл в лѣ, лѣ) нераз в повноголосом через уподоблене (ѣлѣ в лѣлѣ) замітна в отсих разях: вѣ тернин 4², оумолче 10¹, оумолкноутѣ 95 об.². берѣвна 27 об.¹, мертвын, оумерша 30¹, мертвыца 55 об.¹, должника 30 об.¹, жерновнѣ 55¹, полныхѣ 67 об.², — и 114 об.², жерци 77¹, — смѣ 99², 104², молниі 111², первыі 122², тростѣ 141¹.

Торѣжнникомѣ 18², — чѣ 76¹, дерѣжахоутни 23², мерѣтвын 28 об.¹, оумерѣшиі 106¹, долѣженѣ 30 об.², 54² bis, жерѣци 76², перѣстѣкнѣ 86 об.². Заховались одначе і сѣврѣкѣга 7 об.², оумрѣкѣти 133¹.

На місце ст-слов — жд являєть ся ж: одежа (gen.) 10¹, одежѣ (gen.) 47 об.¹, одежу 10¹, вѣ одежи 28 об.², вижѣ 22², вижю 68¹, вижющемоу 27 об.², ноужю 62 об.², постражеть 68 об.¹, чоужѣ 94², — его 94 об.², межю 130 об.¹.

Звуки ц — ч — ш — щ звучать мягко: чоюєши 27 об.¹, сѣкажю 27 об.², дѣю 33 об.¹, 34 об.², стѣражю 38², вѣзвѣрѣшѣса 41¹, гѣдоуѣцю 51¹, не гѣнѣюцини 71², стоѣцѣцю 83 об.¹, чѣшю 89², шюма 93¹, нищють 100 об.¹, плачющюсѣ 105 об.¹, вѣзлѣжѣцю 123 об.¹, перажю 125 об.². — В сушиках з окіпченем на — цѣ мягкіє склади подибують ся тільки в n. sg. masc. — цѣ, ас. sg. fem. — цю і gen. pl. — цѣ: слѣпѣцѣ 27², вѣлѣстѣцѣ 31 об.², отѣровокѣцю 8 об.², занѣмѣдаѣвѣцю 30 об.¹, темницѣцю 49 об.¹, овѣцю, мѣдѣницѣцю 53 об.¹,

смоковницю 108² — м'дниця (g. pl.) 53 об.¹, — ч'комадьца, ви-
винонища 29², гр'книща 30², ц'рца 43¹, птица (n. pl.) 55², смо-
ковнища 108².

В виворі ф — р нема ріжницї: варфолом'кя 24 об.¹, демоу,
лафеока, фад'кя 2 об.², назареф'ъ 20 об.². але й вархфолом'кя 2
об.² в вагальноруським ф = хк. З інших дрібних фонетичних явищ на-
лежить відмітити окроуґ'няє м'ксто 14¹ і скрег'четь 103¹ замість
окроуґ'ян —, скреґ'ч —, основані очевидно на аламоґії окроуґ'ял —,
*скрег'ч'ть (нивіше — скрег'іт).

к.

Наведені вище моменти ужиття сього знака вказують, що він пере-
давав звук jē (к зам. ei, ai; к зам. e). Свідчить про се і поява к
в отсих разгах переважно на місці протяжного e: д'ц'т'ръ (ac. s.) 49¹,
мат'т'ръ (ac. s.) 52 об.¹, в окінченю —т'к'ль з —т'ель (по образцю
т'ык'к'ль): пр'к'дат'к'ль 24 об.¹, оучит'к'ль 27², 88 об.¹, 105², 121 об.²,
125¹, 129 об.², д'к'лат'к'ль 36², 36 об.², св'к'дит'к'ль 38 об.¹, 127 об.²,
(—т'ель 134²), стронт'к'ль 48², 54¹, т'ажат'к'ль 77 об.¹, Ѡжит'к'ль
86², обит'к'ль 88 об.¹, 121 об.².

Ся заміна стоїть очевидно в звязи з появою ђ на місце стисненого
e, що в українським перейшло то в jo, то в (j) i. Се т. з. нове ђ і пі-
хує Бучацьке євангеліє як пам'ятник полудневоруський.

В заїменнику стрічаєть ся воно в таких разгах: по н'к'мь 2², 131¹,
о н'к'и 30¹, о с'к'мь 35², 123 об.², гор'к' ски 76 об.¹, к'ъ д'ш'и ва-
ш'ки 47 об.¹, каш'к'мь 64 об.¹; в числівниках: ш'к'сть 59 об.¹, с'к'мь
16 об.², 36², 67 об.², 80¹, 112²; в закінченю —ниє все: с'к'гр'к'ш'к'-
ниа, хоу'л'к'ниа, остава'к'ниа 3 об.¹, оусп'к'ниє 3 об.², кор'к'ниа 4²,
5 об.², ка'м'к'ниємь 5¹, 7 об.¹, 60 об.², ка'м'к'нь 5², 20 об.¹, 40¹, 56
об.¹, 64 об.², с'к'м'к'ньмиа 5 об.¹, к'ъ рож'к'ниа 11¹, зна'м'к'ниє 13¹,
43¹ (4 рази), влоуґ'к'ниа 16¹, гра'к'к'ниа 16¹, 43 об.², Ѡпоуґ'к'ниє
21¹, прокаж'к'ниа 23 об.¹, очи'к'к'ниє 23 об.², помыш'к'ниє 25 об.²,
35², 51², оу'т'к'г'к'ниє 26 об.², навод'к'к'нию, раздрюш'к'ниє 28¹,
вол'к'к'нию 31 об.², в'с'хот'к'ниа 35 об.², моуґ'к'ниа 38 об.¹, нскоуґ'-
ш'к'ниа 38 об.², кр'ц'к'ниє 48 об.², 60 об.², рож'к'ниа 52¹, воскр'-
с'к'ниє 52², пристава'к'ниа 54¹, в'л'г'вол'к'ниє 59¹, низ'т'хож'к'нию 59
об.², опоуст'к'ниє 65¹, запоуст'к'ниа 83 об.¹, инопла'м'к'ньник'ъ 67²,
пр'к'гр'ш'к'ниа 76 об.¹, сож'ж'к'ниа 81¹, лиш'к'ниа 86¹, з'к'льа
44¹, н'ц'к' 48¹. На всю книгу тільки один раз — знаменніє 126 об.².

Другою особливостю єть поява о з е після шипчых і ц без
взгляду на наголос: положон'ъ 6² (bis), 139², врачов'ъ 10², — о'м'ъ
(dat. pl.) 42¹, клажон'ъ 28 об.¹, о'грочи'ц'ом'ъ 29². Ѡвержон'ъ 45 об.¹,
развращон'ъ 51¹, в'зложон'ъ 55¹, в'прошон'ъ 56¹, коу'п'ц'ом'ъ 58

об.¹, младѣнцомъ 59¹, оукрашонъ 64¹, проказонъ моужь (gen-
pl.) 66 об.², 100 об.², свершонъ 71 об.², вечеръ 84 об., жерцомъ
67¹, 99², 104², смѣшонъ 136¹, исѣчонъ 139¹, старцомъ 139 об.²—
против: роженъхъ 29¹, долѣженъ, жерновнъ, въверженъ 55¹, смѣ-
шенъ 148¹.

Поява вставного (епентет.) *в* і на місце *оу* тільки в сих раззах:
свѣзъа 59 об.¹ і въгоднѣ 92².

В лексикі звертають на себе увагу: издалеча 7 об.¹, на околы
на околы 12² (= на лѣхы на лѣхы, Марш. Св. = *proasial proasial*
— in partes, Мар. 6, 40), благоухаликъ 16 об.², осѣ (оучитѣль
ѣсть) 105².

Паралелі.

Бучацьке Св. що до окінчень — *кнѣе*, — *тѣкъ* і появи *ѣ* зам.
етиснутого *е* в словах *дѣцѣрь*, *шѣсть*, *сѣмь* і заіменниково-прикмет-
никовім окінченю — *ѣмь* (вашѣмь), належить до груп рукописів
в так назив. другім *ѣ*, яке находить са в: додаткових статях Галицького
Єванг. 1144 р., Добриловім Св. 1164 р., Бесідах на єванг. Григорія Вел.
XII в. (спорадично)¹, Типографськім Єванг. № 5, Євангелію-апракос
(Имп. П. Б-ка Ф. п. I. 118) XIII в., Поликарновім Єванг. 1307 і Єванг.
Верковича²).

З тих памяток вказаною чертою і словарними особливостями під-
ходить до Буч. Св. найближе Добрилово Св., в якім находимо: на око-
лы, благоухаликъ, витаны, осѣ чѣкъ. В Типогр. Св. № 5 находимо
— округѣнне мѣсто 86 об. і вказонъ 117.

Що до появи *о* зам. *е* після шипячих і *у* найближшим до Буч. Св.
єсть Єванг. Верковича, в якім маємо: вечеръ, врачокъ, Ѡ къчолъ,
скръжотъ, жонъ, чужомже, тожо, къмѣщомъ, речомъ, хощомъ,
можомъ, смѣшонъ, осоужонъ, къслжонъ, должонъ, исечонъ, по-
ложонъ, проказонъ, отлоучонъ, развращонъ, раздрѣшонъ, мла-
денцомъ, старцомъ, обануонъ 113. Коли одначе зважити, що рівно-
рядно з тим в Св. Верк. переважав *е* зам. корінного *ѣ*, часта поява *а*,
міна *оу*—*к*, пославшаво 7, міна *о*—*оу*, то прийдемо до переконаня,
що сей памятник належить виділити з т. н. галицьких і перенести його
до білоруських. Серед звісних нам галицьких памятників Бучацьке
Єванг. стоїть поки що зовсім відосібінене від всіх прочих як раз тою
єнстематичною появою *о* зам. *е*.

¹) гл. др. М. Кошко — Исѣдование о языкѣ... Львів 1909,
ст. 52—4.

²) гл. Рус. Фил. Вѣст. 1894, № 4. А. Никольскій.

Складові з, ѝ.

Вище було вгадано розтягнене нескладових з, ѝ до складових љ, о — н, є у формах: видѣвѣн, отовѣхъ — видѣхуѣтин, цѣресткиѣ. Стрічаємо в Буч. Єв. і оборотну появу з зам. ѝ: изгѣвѣлѣ, сестрѣ (п. pl.) — вѣстиноу, прѣдѣгѣмоноу. Рівнобіжність сих появ говорить не про що инше, як тільки про складове значіне т. н. глухих або півголосих ѣ, ѝ.

На живу звязъ з, ѝ т. н. галицьких памятників XI—XIV в. з їх первісним індоєвропейським й ї вказують як письменні памятники сього часу, так і очевидні факти — закони славянських мов. Перейдено їх в часовім порядку.

Свят. Сбор. 1073 р.: вѣвѣють 121 об.¹, погѣвѣли 134; *Юр. Єв.* 1120 р.: погѣвѣшлаго 137 об., покѣвѣюци 189 об.; *Тр. Цв.* XI/XII (Типогр. Б-ки № 138): измѣвѣшисѣ 19, страхуѣ шѣзе 48; *Тр. Шафар.* XII в.: слѣшатѣ 90 об., 95, 111 об., дѣвѣхъ дѣкѣ 99 об., вѣхуѣ¹) глѣвами 128 об.; *Добрин.* Єв. 1164 р.: токоло 13, могоуѣнхо 50 об., оѣо мои 182; *Виголекс. Сб.* XII в.: шѣвѣноу 158 об., посланини 115, ѣ насѣжѣ 109 об., 115, вѣкѣома ѣминѣ 33, рекопѣвѣлѣ 114, ѣкѣже 132, 139, 152 об., вѣвѣма шнѣ 106 об., домѣ (г. sg.) 13 об., на вѣсоѣу 17, погѣвѣли 24, мѣслашѣоу 32, сѣмѣслашѣ 92 об., вѣвѣють 32 об., сѣфилософѣ 39 об., цѣрѣскѣхѣ 102; *Бес. Григ. Вел.* XII в. (Копко ст. 36) золо 80, рѣдоко 115, вѣтохѣго 123 об., мѣрзѣко 232 об., рѣдѣ 6 об., нѣкѣ (ас.) 167, пѣдѣ 209 об., кѣда (аqua) 228, кѣвѣчѣгѣ 293 об.; *Новгор. Єв.* XII—XIII в. (Рум. Муз. № 104): расѣпа 5, тѣ (tu) 25, вѣ (vos) 25 об.; *Поликар. Єв.* 1307 р. тѣ (tu) 1 об.; *Часосл.* XIII в. (Пб. Б-ка Оп. I. 57) правѣдѣ ради 110 об.; *Житіє Савѣ Осѣц.* XIII в.: ѣвѣтко 5 об. bis, ѣ, монастѣрѣхѣ 117, слѣшатѣ, стрѣѣма, стрѣѣн. (Kolessa 217); *Єв. Верк.* XIV в.: (о)вѣсолнѣ 95, (слово) проповѣданѣ 92, посѣкѣємо 132 об., вѣмѣтѣємо 132 об., сѣмѣ 152; (ѣ) проказѣ (п. sg.) 75 об., кѣпернаѣумѣ 142, нѣсѣ (*ήμις*) 37; привѣднѣши 42, приѣтѣн 116 об., вѣзѣнѣ ножѣ 96, стѣварѣсѣ 124, пристоѣпѣлѣ 49 об., вѣчѣрѣ вѣкѣшѣ 94 об., ѣутрѣ вѣвѣшѣ 97 об., ѣмѣ (dat.) 35 об.; *Єв. анр.* XIV в. (Р. М. № 113): дѣкѣ рѣкѣ 23, слѣшѣхѣомѣ 28 об.; *Холм. Єв.* вѣлѣ 18, мѣ ѣсмѣ 19, ѣзы и вѣкмѣ 15, видѣвѣн 21 об., *Типогр. Єв.* № 6: привѣдохѣ и 64 об., ѣты и 65 об., 66; *Типогр. Єв.* № 7: просѣлѣхѣ и 21, ѣуѣниѣниѣ вѣрѣсокѣ и гѣкѣвѣкѣ 171.

¹) Писецъ очевидно пропустив з.

Аналогічно до к'єстиноу: к'єзеро Юр. Єв. 131¹, пред'єгомомь ів. 195 об., Арханг. Єв. 1092 р. 116 об., пр'єд'є г'ємономь Добр. Єв. 231.

Розважаючи всі ті випадки заміни ь—ы, о, а, у ми можемо установити певну закономірність. І так — в Єв. Сбор., Юр. Єв., обох Тріод., Новгород. Єванг., Часосл., Єв. апр. і Холм. Єв. замітна тільки поява ь—ы; в Добр. Єв. і Бес. Григ. В. ь—о; в Житіи Савы ь—ы, ь—о; тільки в Виголекс. Сб. маємо три заміни: ь—ы, ь—о, ь—а, а в Єв. Верк. аж чотири. Статистично переважають ь—ы і ь—о. Вони переважають і в живих мовах як бігле о основ (сьн) і окінчень (—ькь), або як ясні складові звуки: Петро, Павло, пан о (звичайне в грамотах з кінця XIV в.), молодѣи = молодѣи¹) молоньа, бойк. сынъ^{—и}, сонъ^{—и}, вѣлъ^{—и}.

Останнє протягле ь^{—и} чуємо не тільки у бойків, але в деяких умовах і в великоруськім — соціалізмъ, в речитативі біблїи, та в старообрядчеськім виговорі церковних текстів. Коли-ж дальше зважимо, що біглим всхід.-слав. о—є (марот—, сон—, лен—) у полудневих словян відповідає а (сап, дан, крушевац), яке спорадично стрічаєть ся вже в XII в. в назві остр. Тарасъ з таръ(ь)съ (Христин. Ап., Новосад. Ап.), то ясно стане, що писці сими спорадичними написами передавали дійсну звукову появу. Небудь се так, то не булаб можлива ніяка асиміляція в роді вид'квы и в вид'квѣ и = вид'кв и, бо послїдне дало б — або вид'кѣ и, або вид'кѣи, що і сталось в часом у східних славян. В хвилю же появи видѣвы и слово се звучало вид'квѣ(ь), або иншим разом монастирехъ(о). Сім протяглим виговором кінцевого ѣ і обясняю такі появи, як — к'єстиноу, пред'єг'ємономь, к'єзеро, що потенційально відповідають нинїшньому к—р. вьдѣти, к'озєро.

Паралельно з появою ь—ы, о, а стрічаємо заміну ь—и, є, к. Окінчення —тин, —мии находять ся в Виголекс. Сбор., Гал. Єв. з приданими статями, Поликарп. Єв.; в окінченнях —ьє, —ьа, —ьк в Добрил. Єв.; некесєное 159 Тр. Цв. Макс. Киянина, понетьскому 218 об., 257 Добр. Єв., к'є живот'к в'єц'ки'кьма 9 об. Тип. Єв. № 7; изг'на ицрквѣ 5, 17 *ibid.*, вь св'єд'к'тельствуюеть 5 об. 11 *ibid.*; подібні приміри у Бесѣд. Григ. Вел. (Коп. ст. 36—7); в Єв. Верков. дуже часто в окінч. impreat. ѿноустить 5, приємлеть 8, имать 11, 22 об., 32, 152 — продаже 44 об., 65 об., пов'єже 151, даже 15,

¹) Прообраз сїй формї на почві звичайної заміни ь—о находимо в Зогр. Єв. — Мат. XVIII, 8: огнь в'єч'кноу в Євхологію Сип. присєнои грѣхъ 5 об., с'єої 17.

41, 44...; нарештє в основах цвѣт-, свѣт-, смѣат-, смѣп-. Находимо сю заміну в Гал. Єв., Тип. Єв. № 5, Добр. Єв., Виголекс. Сб., Новг. Єв. (Р. М. № 104), Поуч. Кпр. Ієр., Ж. Сави Осїї.

Ої паралелї можна би значно побільшити оглядом найстарших славянських памяток сербського і болгарського походження, се лише одначе ввиду свідoctва обох живих мов, маючих на місці давнього ѡ — е: сrb. јесте, томе, нѣме, име нѣхе, Павле; блг. полудневозахідне ѡ=о, ѡ=ѡ в суффіксах в характерним всеболгарським народни — ягѡ, трѣтиа, взѣме.

БІБЛІОТЕКА

249201

Студії над українськими народніми піснями.

Подає Іван Франко.

XXXIII. Хмельнищина (думи, пісні та вірші).

3. Битва на Жовтих Водах.

Перша битва козаків з Поляками, що випала в початку мая 1648 р. в днях 5—8, почала ся над потоком зв. Жовті Води, а скінчила ся погромом польського війська в місцевости, званій Княжі Байраки. Про неї дійшла до нас детальна польська „Relacya o bitwie pod Żółtymi Wodami“, цитована у Костомарова (Богданъ Хмельницькій, изд. четвертое 1884 р., т. I, ст. 271—282), без ближшого означеня, чи й де вона була опублікована, чи може відома авторови тільки з рукопису. Надто маємо більш або менше докладні оповідання про неї у різних сучасних і пізнійших письменників, польських, козацьких та иншонародніх.

Почну з найстаршої козацької реляції, з оповідання Самовидця (ор. сіт. ст. 7—9), в якім читаємо: „На початку тогож року (1648) взявши відомость от комісара козацкогo панове гетманове, так коронний Миколай Потоцький, яко теж і полний Калиновский, же юже купа немалая войска зобрала ся на Запорожю до Хмельницкого приставши, зараз зо всіми войсками коронними притягли на Україну до города Черкас, і там отпра-вуюче свята великодніє Воскресенія Христова усе войско козацкоє з полковниками їх скупили і казали оним присягати, же не мают зрадити полковников своїх і до Хмельницкого приставати. І так зараз по Воскресеніі Христовом гетманове короннії висла-дают войска немаліє водою Дніпром у чолнах, посадивши по-сполу з козаками і піхоту немецкую, а землю полем посилаєт

гетман Потоцький сина свого Стефана з комісаром козацьким, з котрими войска коронного тисячей шесть, а козацького з тими, що у чолнах поїшли, еще при комісару тисячей шесть, приказавши оним, жеби ішли просто на Запороже до Січи зносити Хмельницького албо обсадити его з войском. І сами гетманство з войсками коронними за ними в троли помалу ішли с тяжарами войсковими і піхотами. Хмельницький узавши відомость о наступленню войск коронних, не ожидаючи на Запороже приходу їх, але переправивши ся з войсками татарськими немалыми поїшоу на против войск коронних; і іспоткавши ся в полях у урочища Жолтой Води, там осадил каштелянича Стефана Потоцького і комісара козацького з войсками їх. А войска, которіє ішли Дніпром водою чолнами, минувши городи, не доходячи порогов, старшину зостающую при них і піхоту німецькую, в чолнах: будущую викололи і покидали в Дніпр, і послали своїх посланцов до Хмельницького, по котрих прислав Хмельницький з ордоу, а орда на свої коні оних побравши привезла на Жовтїє Води, где посполу того войска коронного доставали. Войска зась козацькіє, зостаючіє при тих войсках коронних, видячи, же юж і тоє войско, которое водою ішло, зостаєт при Хмельницком і орді, — і тіє усї в войска коронного пристали до Хмельницького і до орди, і на тоєж войско почали бити. Где през кілка дний без перестанку тая война тривала, і войско осаженное будучи в степах, не могучи витривати, рушило табором оттоля ку Княжим Байраком оборонною рукою, уступаючи назад ку городом. Але в том отходї не пощастило ся їм, бо не допустивши оних до тих Княжих Байраков, почала орда з козаками табор їх розривати, а в тіє Княжіє Байраки запровадивши войско козацькоє піхоту, покопали рови, до котрих пришовши табур войска полського змішали ся, і там усе тоє войско розбито, в неволю побрано татарськую, і каштелянича Стефана Потоцького посполу з комісаром взято, которий в молодых літех на Запорожю живот свой скончил, бо Хмельницький оного не даючи орді на Запороже до Січи отослав, і там от ран помер. А иншіє панята в неволю пошли татарськую“.

Се оповіданє майже у всіх деталях треба вважати недокладним. Невірна поперед усього хронольоїя подїй, бо післанці Хмельницького перш усього приєднали до Хмельницького те військо, що йшло байдаками по Дніпрі, а тільки по тім, у злуці з тим військом і Татарами Хмельницький заскочив Поляків на Жовтих Водах. Бунт козацького війська на байдаках у Само-

видця не мотивований нічим, коли на правду він був наслідком агітації козаків, висланих Хмельницьким. Самовидець згадує про „післанців“, але знов таки недоладно, вважаючи їх післанцями збунтованих козаків до Хмельницького. Тут же зараз оповідане й забуває про них, бо-ж очевидно, що не козацьких післанців, а все козацьке військо, висаджене з байдаків, завезено кіньми на Жовті Води. Так само недокладним треба вважати також оповідане Самовидця про смерть Степана Потоцького, який на правду вмер у козацьким таборі в степу, куди непритомний від ран був принесений із поля битви.

Ще менше докладним треба вважати оповідане пізнішого козацького літописця Грабянки, в якому зазначено факт, що Барабаш з титулом гетьмана козацького висланий був польськими гетьманами Дніпром на чолі 6000 реєстрових козаків проти Хмельницького. Хмельницький вислав до них козака Ганжу, який своєю промовою відразу обернув усіх реєстрових козаків на сторону Хмельницького. Тоді ті козаки „яко єдинимъ сердцемъ и мислю воставше первѣе своего гетьмана Барабаша копіємъ Филонъ Джечелей пронзе спячаго; той бо Барабашъ по Ляхахъ побораше. Та же всю старшину и полководци лядскіи съ хоругвами въ Днѣпръ потопивше, сами всѣ зъ драгонією нѣмецкою, зъ ними на водѣ будучою, прийдоша къ Хмельницкому въ помощь“ (ор. сіт. ст. 43). Також про смерть молодого Потоцького Грабянка подає відомість відмінну від інших істориків, що він „два рази устрѣленъ надъ скончася“ (ор. сіт. ст. 44).

Із поданих тут деталів піднесу особливо згадку про козака Філона Джечеля, який буцім то копієм убив Барабаша; сю згадку треба вважати свобідно переробленою заповикою в Коховського, у якого, як згадано вище на ст. 41 козак Джджалей убиває Барабаша в п'яній сварці на хрестинах у Хмельницького.

Переходячи до польської писаної традиції XVII в. наведу тут насамперед віршований опис Твардовського, який сю першу битву описує досить епізодично, а властиво не описує, а тільки подає в формі відомости, принесеної одним недобитком до табору коронного гетьмана Потоцького, в яким правдоподібно находив ся тоді також і сам Твардовський. Своє оповідане він зачинає розпорядженнями гетьмана, і гетьман до кінця являєть ся в ньому головною особою. Ось сей уступ віршованої повісти Твардовського, ор. сіт. ст. 7—8.

Więc skoro dni chwalebne Wielkanocne miną,
A od słońca zagrzone lody się rozplyną,
Za porą tą podaną i wdzięczną pogodą,
Żeby mógł tym sposobniey i ziemią i wodą
Zbiega swego nagonić, wsadziwszy w baydaki,
Regestrowe wyprawi Dnieprem wprzód kozaki.
A jednakże i tedy, coś już zrozumiawszy
Po nich z cery, przysięgę od nich odebrawszy,
Z dwiema zaś ochotnika przebrańszych tysięcy
Każe w pole synowi. Sam także co pręcy
Pospieszyc ma za niemi. Lubo się nie zdało
To niektórym, ile tak woyska mając mało,
Na troje go rozrywać. Bo prócz Kwarcyanych
Ordynatów, a pięciu owych popisanych
Regestrowych tysięcy nikt z ochoczych prawie
W takim razie nie przybył. Wielkiey zaś niesprawie
Było nieco przyczytać: że kogo wzdy gonim?
Wiadomości nie mając i ięzyka o nim,
Zaszliliśmy tak głęboko. Dopiero nowina
Jedna bieży za drugą: że Chmielnicki syna
Osadził już z Tatary na Żółtey gdzieś Wodzie.
Owi także przysiężni radzi tey pogodzio,
Na woyskową starszyznę gwałtem się rzuciwszy
I oraz ich ze znaki w Dnieprze potopiwszy,
Do niego się kinęli. Toż i nasi owi
W niemieckich alamodach dragoni dworowi,
O braci swey takowey zmianie posłyszawszy,
A znacznym się od woyska skrzydłem oderwawszy,
Także i ci zdradzili. Co tu czynić było?
Tu syna nie ratować mu się nie godziło,
I spół z nim odżalować tak pięknego grona;
Tu pójść w ogień widomy? I na czym korona
Stała wszytka, w tey garści swoje i woyskowe
Ważyc zdrowie? Ale choć dyamentowe
Rani serca, zwyciężył afekt ku synowi,
Że mu odsiecz gotuje. Już się ku stawowi
Masłowemu przebierał, gdy towarzysz krwawy,
Jeden z tey nieszczęśliwey uszedłszy rozprawy,
Da znać, jako i obóz synowski zniesiony,
I sam nie żyw, szkodliwie bywszy postrzelony.

Szembeck z nim i Sapieha społem poimani.
Ciężko się tym zturbują obadwa hetmani¹⁾.

Не вважаючи на епізодичність сего оповідання воно історично дуже близьке до правди там, де говорить ся про поступоване коронного гетьмана Потоцького, який з разу вислав проти Хмельницького самих реєстрових козаків байдаками в низ Дніпром, але вже в часі їх висилки завагав ся що до їх надійності і велів їм зложити поновну присягу на вірність королеви; та коли вони зложивши присягу відплили, він знов завагав ся і вислав за ними сухою дорогою нову армію під проводом свого сина та козацького комісаря Шемберга.

В. Коховський у другій книзі своїх „Клімактерів“ присвятив досить просторий опис битви на Жовтих Водах (ст. 29—34), в якій при багатстві деталів не мало видуманого або хибного. Не бачучи потреби подавати тут переклад сего оповідання наведу хіба дві подробиці, в яких автор минає ся з історичною правдою. І так на ст. 30 він називає Мартина Калиновського, польного гетьмана польської армії, старостою Чернигівським, яким сей *de facto* не був. На ст. 33 він подає, що битва на Жовтих Водах тревала 14 днів і що гетьманський син Степан Потоцький упав у битві одержавши дві рани при обороні табору. Про польських драгонів Коховський висловляється так, як коли би мав під руками реляцію Шеваліє, і зазначає, що вони були „*genere Russi, habitu tantum Germanus simulabant*“ (ст. 30).

Сучасний Хмельницькому Італієць Альберто Віміна, що вмер коло р. 1670, а якого „*Historia delle guerre civili di Polonia*“ вийшла в Венеції 1671 р., подає про битву на Жовтих Водах досить простору реляцію на ст. 10—14, в якій бачимо досить докладні інформації. Гетьман Потоцький на відомість про похід козаків із Татарами на польські землі висилає 4000 реєстрових козаків Дніпром, щоб „переслідували ворога аж до Чорного моря“, а надто 5000 піхоти, 11 компаній кавалерії, 800 німецьких драгонів і 600 польських шляхтичів із декількома компаніями польських та угорських гайдуків з рештою реєстрових козаків, з шістьма гарматами та багатим засобом амуніції й живности під проводом свого сина Стефана „*secondo genito del Generale, giovane di molta stima e valore*“, щоб удав ся берегом Дніпра для помочи тим, що плили байдаками. Хмельницький почувши про сей подвійний похід упер-

¹⁾ Twardowski, op. cit. ст. 7—8.

див молодого Потоцького, не давши йому злучити ся з фльотилею. Перші Татари заскочили Поляків при байраках Жовті Води. По першій стичці з ними Поляки постановили вертати назад до головного табору, але вже другого дня козаки зустріли їм дорогу і змусили їх отаборити ся на місці.

Першого дня випала битва дуже завзята, в якій особливо Татари понесли значну страту. Хмельницький пробував розпочати переговори з молодим Потоцьким, щоб піддав свою армію на певних умовах, але Потоцький відповів, що готов радше вмерти в бою, ніж зганьбити своє ім'я зложенем оруж'я. Розпочала ся нова боротьба, а потім нові переговори, в яких Хмельницький обіцяв Потоцькому свобідний відворот з оруж'ем і запасами, коли зобов'яже ся письменно введнати козакам прощенє, а йому зворот Суботова. Поляки бачучи себе окруженими переважно ворожою силою, згодили ся на сі умови, та скоро тільки розійшли ся з рядів до своїх наметів, Татари й козаки кинули ся на них і розпочала ся страшенна різня, в якій убито Потоцького, а взято до неволі Шемберґа та Сапіґу. Віміна першого з них називає *Sciambergh Ruteno*, а другого *Sabino*.

Першу стичку козаків з Поляками описує Шеваліє, не називаючи місцевости, ось як (Рігельман, *op. cit.* ст. 52—3): „Хмельницький бачучи, що письма, які він писав до Польщі з представленем жалоб на зневаги та кривди козакам і йому самому, хоч як повні льояльності та запевнень вірности королєви, не мали ніяких наслідків, а навпаки, гетьман Потоцький готовив ся вже рушити збройно на Хмельницького, сей не надіючися на свої сили упросив собі на поміч Татар, які тоді вимували в Диких Полях і ждали нагоди ограбити Україну. Їх ватажком був Тугай-Бей, хоробрий воляк і начальник, що не дуже піддавав ся навіть кримському ханови і часто не слухав його наказів.

„Віддалене місце не позволяло польським воеводам знати таємні заходи Хмельницького, а йому було дуже корисне. Скоро Поляки одержали докладні відомости, зараз постановили як найшвидше рушити на Запороже, щоб усмирити бунт у самих його початках. На сам перед вони виправили для стереження польської границі часть польського війська, в якій був козацький корпус, що стояв у службі Річи Посполитої під командою комісаря Шемберґа, Степана Потоцького, гетьманського сина, Сапіґи, Чарнецького і інших польських панів. Половина того козацького корпусу, виправлена чайками по Дніпрі, скоро дійшла

де порогів, зараз перейшла на сторону Хмельницького не вважаючи на зложену поновно Полякам присягу, яку вони вважали безгрішним зломати для своїх земляків.

„Хмельницький з помічним (татарським) військом наступаючи просто проти другої часті тогож козацького корпусу, що йшов сушею, достигши його легко перетягнув до себе тамошніх козаків за прикладом перших. У тій другій партії було кілька драгонських рот, які багато прислужили ся Хмельницькому в битві з польською шляхтою. Польські шляхтичі не хотючи тратити великих сум на наймане німецьких драгонів, яких польські магнати привикли були держати у себе, узброїли й обмундурували на подобу Німців своїх власних селян, які незадоволені з переміни свого стану бажали увільнити ся з неволі і покинувши своїх панів оказали велику хоробрість у боротьбі проти них.

„Хмельницький покріплений козаками дезертирами, яких число доходило до 4000, не багато мав труду перемогти решту польського війська, якого не лишало ся більше як 5000. Кілька днів боронили ся вони по змозі в нутрі свого табору, але на решті стративши вже гармати і не маючи сили противити ся переважним силам війська, що окружало їх зі всіх боків, вони були побіджені, одні побиті, а інші взяті Татарами в неволю. Між узятими в неволю були також коменданти Сапіга, Шемберг, Чарнецкий і Потоцкий, але сей остатній швидко вмер від ран“.

В отьому оповіданю, також досить близькому до історичної правди, важне особливо пояснене характеру т. зв. німецької драгонії, в якій, принаймі в значній її часті, треба бачити українських парубків, перебраних у німецькі військові мундури.

Народня память заховала про сю битву тільки загальний спомин у пісні, зложеної розміром, зближеним до коломийкового. Вона надрукована у перве у збірці Максимовича¹⁾ і відси передрукована Жетотою Паулі в його збірці „Pieśni ludu ruskiego w Galicyi“, т. I, ст. 138. Троха повнійший варіант тої пісні був записаний у першій половині XIX в. в Галичині і опублікований Головацьким у його збірці „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“, друкованій первісно в московських „Чтеніяхъ въ обществѣ исторіи и древностей“ від р. 1863—1878, а окремо в чотирьох томах виданій у Москві 1878 р. Пісня про Жовті

¹⁾ Украинскія народныя пѣсни, изданныя Михаиломъ Максимовичемъ. Часть первая. Москва 1834, ст. 96.

Води містить ся в т. I на ст. 4—5. Оба варіанти передруковано в збірці Антоновича й Драгоманова „Историческія пѣсни Малорусскаго народа“, т. II, ч. 1, ст. 18—19, і з них я подаю тут реконструкцію тексту по змові повного, доповняючи один варіант другим. Се в сьому випадку зовсім допустиме, бо варіанти що до свого змісту нічим не перечать один одному, а різняться ся тільки в числі рядків і в деяких висловах.

Чи не той то хміль, що коло тичин вець ся?

Гей той то Хмельницький, що в Ляхами беть ся.

Чи не той то хміль, що у піві¹⁾ грає?

Ой той то Хмельницький, що Ляхів рубас.

5 Чи не той то хміль, що у піві кисне?

Ой той то Хмельницький, що Ляшеньків тисне²⁾.

Гей поїхав Хмельницький ік Жовтому³⁾ Броду;

Гей не один Лях лежить головою в воду.

Не пий, Хмельницький, дуже тої Жовтої води,

10 Іде Ляхів сорок тисяч хорошої вроди.

„А я Ляхів по бою ся і гадки не маю,

За собою великую потугу я знаю.

Ще татарську⁴⁾ орду за собою веду,

А все, вражі Ляхи, на вашу біду“.

15 Утікали Ляхи, погубили шуби;

Гей не один Лях лежить вищеривши зуби.

Становили Ляхи дубовії хати;

Прийдеть ся Ляшенькам в Польшу утікати.

Утікали Ляхів деякіі повки;

20 Їли Ляхів собаки і сірії вовки.

Гей там поле [поле], а на полі цвіти;

Не по одним Ляху заплакали діти.

Гей там річка [річка], через річку глиця;

Не по одним Ляху зостала вдовиця.

Ся пісня повстала очевидно незабаром по вибуху повстання Хмельницького на Правобережній Україні, а може навіть у Галичині під впливом народніх слухів про побіду козаків у спілці з Татарами над Ляхами. Се було явище о стілько нове й незвичайне в дотеперішній історії українського народа, що вість

1) У Гол. через помилку: по ніві.

2) Рядки 3—6 тільки в галицькім варіанті.

3) Гал. вар. золотому.

4) Се слово тільки в галицькім варіанті.

про нього швидко мусіла облетіти всі кінці української землі. Її носителями були в значній мірі самі Поляки, що після перших козацько-татарських погромів весною 1648 р. купами почали тікати з України. Поляки перші почали кепкувати з прозвища Хмельницького, притикаючи до нього дотепи на тему хмелю. Секретар короля Яна Казимира, Ян Бялобоцький, у своїй віршованій історії козацької війни 1651 р., друкованій у Кракові 1653 р. п. з. „Odmiana postanowienia sfery niestatecznej kozackiej“ ось як жартує із назви Хмельницького:

Dobrze chmielowi, gdy się trzyma tyki;
 Nie tego ziółka rzecz — czynić praktyki.
 Rośnie chmiel прѣdko, гѳrже згѳwna snadnie,
 Ale bez tyki zaraz na dѳl padnie.

Руська народня фантазія швидко підхопила сей дотеп, вискуючи його зовсім з іншого боку. В наведеній тут народній пісні хміль являєть ся тим складником, що творить закваску і силу пива („в пиві кисне“ і „в пиві грає“) і в дальшій розвою подій народня фантазія не раз вертала до того образу, представляючи війни Хмельницького з Поляками як бенкети, на які складають ся Ляхи й козаки. Підхопили сей сам дотеп також студенти київської школи, в яких осередку мабуть зараз у початку 1648 р. зложила ся гумористична вірша про битву на Жовтих Водах, яку наведу далі.

Вертаючи до народньої пісні варто придивити ся ближше її розмірови. З огляду на час повстаня сеї пісні в половині XVII в. питане про її розмір набирає ваги для рішеня питаня, коли почав ся у нас коломийковий розмір, який у кінці XVII і в XIX в. зробив ся майже пануючим у народній творчости, особливо в Галичині. З попередніх студій над народніми піснями козацького строю знаємо, що в них переважав розмір 12-складовий форми 6 + 6. Той сам розмір лежить також у основі пісні про Жовті Води; із 24 рядків тої пісні перших 6 рядків і дальші рядки від 15 до 24 держать ся строго тої форми; рядки 7 і 8 будуть мати ту саму форму, коли відкинути початкове „гей“, а тільки два рядки мають форму коломийки. Рядок 13 має 14 складів, але будову не коломийкову (u l | u l | u u | u l | u u l | u u l |), а рядок 14 має тільки 11 складів будови анальоґічної до попереднього (u l | l u | l u | u l u | u l |). Треба догадувати ся, що збоченя від нормального 12-складового розміру були спричинені мелодією.

Що до самого змісту, то крім місцевости, яка в українським варіанті подана вірно, а в галицьким уже забула ся, варто вазначити дві історично важні обставини, вірно підхоплені піснею, а власне союз Хмельницького з татарською ордою і громадну втеку Ляхів із України в Польщу.

Швидко по подіях на Жовтих Водах мусіла бути уложена вірша, правдоподібно в школярських, отже кийвських кругах, так само, як і дві вірші про корсунську битву, поміщені Якимом Ерлічем у додатку до його по польськи написаного „Літописця“. Сю віршу у перше опублікував Костомарів у додатку до своєї монографії „Богданъ Хмельницькій“ з деякими скороченнями, а повнійше, але все таки з текстом не без помилок, передрукували її видавці „Историческихъ пѣсень Малор. нар.“ т. II, 1, ст. 135—136. Іншу копію з петербурського рукопису XVII в. збірки Залуского ч. 25 у Публичній царській бібліотеці в Петербурзі опублікував Брікнер у згаданій висше рецензії на мою працю „Хмельницина 1648—49 pp. у сучасних віршах“ (Kwartalnik Historyczny 1899, zesz. III, ст. 590). Ця копія писана і видана латинськими буквами, також не без помилок, але при порівнанню з текстом „Истор. пѣсень“ дозволяє реконструувати текст майже повний і зовсім ясний. Вірша має в рукописі Залуского титул *Pieśń ruska o Chmielnickim Bogdanie, buntowniku kozackim*.

Висплав ся хміль в міха,
Наробив ¹⁾ Ляхам лиха,
Показив ²⁾ їм ровуми,³⁾
Вивернув дільчі думи.

5 До Жовтої водиці

Наклав много ⁴⁾ хмельницї, —
Не могли на ногах стати,⁵⁾
Волїли утікати.
Гетьманчику небоже,

10 Не туди в ⁶⁾ Запороже!

Не найдеш гаразд шляку
В ⁷⁾ Сидоровім байраку.
Чи не ти, Степанку сараче,
Брав ⁸⁾ з козаків гарачі?

¹⁾ Ист. п. I наробив. ²⁾ Ibid. Показав. ³⁾ Ib. ровуму. ⁴⁾ Ib. їм дуже. ⁵⁾ Ib. стояти. ⁶⁾ Ib. на; Br. tuda na. ⁷⁾ Ib. У. ⁸⁾ Сего слова в обох вар. нема; Брікнер у своїм тексті вставив його в скобках як

- 15 Не ти брав їм хутори?
 Єсть иші тепер пори!⁹⁾
 Ось по бирки прокляті,¹⁰⁾
 Під Очаковом взяті,
 По пастуші табунці
- 20 Приїхали к вам Ординці!
 Не утікай же, Ляху,
 З самого перестрашу,
 Заждай¹¹⁾ юнаків в табори,
 Готуй деьги за хутори.
- 25 Юж не будеш їх хати
 Поганцям орандувати,¹²⁾
 Не будеш пересудів брати,
 Ані їх воювати.
 Мильші вам Жиди-збойці,
- 30 Ніж Запорожці-молойці, —
 Ось¹³⁾ маєте Кримчухи,
 Дайте ж їм тепер кожуи.
 Отже Хмельницький може¹⁴⁾ —
 Помагай йому Боже! —
- 35 Тих куркоїдів бити,
 Як Жидів не живити.
 Юж утікають в валів,
 Боятъ ся самопалів,
 Волять татарські юки,¹⁵⁾
- 40 Ніж козацькіі руки.¹⁶⁾

Певна річ, вірша могла вийти також із козацьких кругів, але в огляду на те, що заховала ся не в пам'яті кобзарів,

свою конктуру; Ист. п. має сей рядок: „Од козаків гарачі“ без діє-
 слова. ⁹⁾ Вр. *choru*. ¹⁰⁾ Сей рядок у обох копіях не зрозумілий;
 Ист. п. має „Одже побірки прокляті“, а Вр. „*odže poburki preklate*“.
 Значіне очевидно таке, що не по татарські бурки, але по бирки, с.
 зн. вівці, забрані Татарам, вони прийшли тепер до Ляхів. Се зна-
 чіне потверджує також дальшій рядок, який у Вр. звучить зовсім фаль-
 шиво „І ро *pastuchy* Текинсе“, а в Ист. п. „І по пастуші тебунці“,
 очевидно табуни коний. ¹¹⁾ Вр. *Doždaj*. ¹²⁾ Ист. п. одлавати, Вр. *ogu-*
dowaty. ¹³⁾ Вр. *Odže*, а Ист. п. Хотъ же. ¹⁴⁾ Вр. *Ojže Ch. sprože* —
 слово не ясне; видавець дунав мабуть, що воно значить: госпоже, і мож-
 ливо також, що привнявши сей рядок за відгив до Хмельницького, попра-
 вив у дальшій рядку „йому“ на „tobi“. ¹⁵⁾ Ист. п. татарскої юки,
 а Вр. *tatarskije ruki*, та в скобках додає зі знаком запитання *juki*.
¹⁶⁾ Ист. п. мають: козацької руки, а Вр. *kozackoje ruki*.

а тільки в писаних копіях, природнійшим являє ся припущене про її письменне, школярське походжене.

Одинока історична особа, про яку конкретно згадує вірша, се „гетьманчик Степан“, син коронного гетьмана Миколи Потоцького, якого батько вислав був з переднім відділом війська на стрічу козакам з наказом дійти аж до Запорожської Січи і зруйнувати її. Вірша натякає очевидно на той наказ кепкуючи з гетьманського сина, що він „не зайде на Запороже“. Самовидець заховав переказ, що його раненого в Княжих Байраках і взятого в полон разом із королівським комісарем Шембертом завезено на Запороже, де він „в молодих літах живот свой скончил, бо Хмельницькій оного, не даючи орді, на Запороже до Січи отослал, і там от ран помер“ (ст. 9). Костомарів на основі Коховського та інших півнійших істориків подає, що він умер другого дня після битви в степену (Богданъ Хмельницькій, т. I, ст. 283).

4. Битва під Корсунем.

Битва під Корсунем, друга значна перемога козаків у спілці з Татарами, сим разом над головною польською армією, випала тиждень після жовтоводської битви, 15 мая, і скінчила ся нечуваним у польській історії поразенем польського війська, при якому оба коронні гетьмани, Потоцький і Калиновский, були взяті в неволю козаками і віддані Татарам.

Для порівняня того, що про сю битву оповідаєть ся в думах та віршах, і що заховала козацька писана традиція, подаю тут про неї коротке оповіданє Самовидця (ор. сіт. ст. 9—10): „Гетьманове зась великий і польний з потугами своїми на Чигирин ішли в тропи за тим войском (всланим на стрічу козакам), хочачи оних посидковати. Але по розгромленію войска польского у Княжих Байраках пїкаторие з того погрому повтікавши дали знати, же юж нікого посилковати, бо войско до остатку знесено. Тогда отвернули гетьманове Миколай Потоцький, каштелян краковский коронний, і Калиновский, гетьман польний, з войсками назад ку городам, не ідучи на Чигирин, але просто шляхом на привороти ку Корсунові місту ішли, за которими Хмельницький з ордами немалими ішол, наступуючи на них. Где гетьманове, переправивши ріку Рось у Корсуню і надпустивши міста, поминовали Корсунь. Которих зараз настигнувши Хмельницький за Корсуном учинил потребу, где гетьманове оборонною рукою уступовали, беручи ся ку Росаві. А припало

і оним іти промежу лісами в милі от Корсуня, где Хмельницький казав запровадити піхоту козаков корсунських в тіє ліски, которіє шлях переконали і там позасідали, не допущаючи переходу табурові лядскому. А Хмельницький з тилу і около з войсками і ордами наступивши, оноє войско розгромил з допущеня божого, где гетьманов обоїх, великого коронного і польного в неволю взято і усе войско вигублено, же мало хто з того погрому уйшов. Где орда неоснацованную здобич увяла так у конях, риштунках, яко найбільше в неводниках — знатних панов і панат і посполитого войска. А козаки знову збогатили ся з обозу польского так великих панов, же срібро малою ціною продавали. Которая то потреба албо война под Корсунем была на том тижню по святой Тройци“.

Грабянка, що писав майже 40 ліг пізнійше, і мав під руками деяких польських істориків, подає про сю битву також досить скупі подробиці (ор. сіт. ст. 45—48). З них зазначу тут поперед усього звістку, що оденокій Поляк, який уйшов із погрому на Жовтих Водах, звав ся Марко Ідешнівський, і він приніс гетьманам відомість про той погром. Гетьмани після сеї відомости рішили вертати зі своєї дороги під Корсунь, аби бути близше до заседеленого краю, „и яко яша ся пути, пришедше надъ Рось, стаха отъ Стеблева въ милѣ въ полѣ ровномъ и оборонномъ“. У вівторок наспіли Татари з козаками і почала ся битва, „а зане же Ляхи стояху въ окопѣ, не можяху Татаре и козаки Ляховъ одолѣти“. Козаків і Татар було не більше як 15.000. Вони підіслали Ляхам одного козака, що дав себе взяти в неволю, і на допити Поляків „хитрь суци и премудрымъ разумъ, а подобно, яко отъ Хмельницкого наученъ, сказа 50.000 Татаръ быти въ Тугай Бесмъ, и ханъ вскорѣ со всею силою будетъ, а козаковъ безъ дѣчби“. Поляки зо страху рішили продовжати свій поворот з табором, „но и здѣ имѣяху козака путь имъ показующа. И тако идяше обозъ зъ ридвани у осмъ лавъ, а пѣхота и капѣтани, такожде и слуги зъ мушкетами около обозу, а гетмани по обѣихъ сторонахъ зъ їзднимъ войскомъ. Но козаки привавши зъ самопалами, въ примѣръ огню давши, коней въ возахъ много побили и пѣхоту полскую восняли крѣпко, яко и не хотяше вси отъ мала до велика всѣдше съ коней пѣхотою зъ козаками брань творяху. И въ томъ бою едва увойти возмогоса полъ мили, огнемъ зъ козацкихъ самопаловъ и мечемъ татарскимъ открыти. На болшую же погубу козакъ водяй имъ дорогу, нарочно наведе лядскій обозъ.

на долини и вертепи и блато. Зде видѣвше Ляхи свою бѣду и конечную погибель, силою обозъ свой начаша проводить. Бистъ же яко едини на гору, другіе въ болото начаша входити, Хмелницкій посла на предъ козаковъ шесть тысяць, и закопавши Ляхомъ путь, и отъ странъ древѣмъ засѣкше, засѣли въ тѣхъ закопахъ. Поляки же о томъ не вѣдуще, нуждою идяху; и яко бѣху едини на горѣ, другіе въ болотѣ людскіе вози осташа; тѣмъ временемъ Татаре зъ козаками скочивши мужественно на нихъ, обозъ разгромиша. Калиновскій разгнѣва ся зѣло стоя зъ войскомъ на лѣвой сторонѣ; егда же и тому рани даша, смири ся и начатъ мира и живота просити. Прочіе же на конецъ начаша утѣкати, и собираху ихъ аки снопи козаки и Татаре. Понеже и слуги держачи кони панскіе и за панскими упадаючи головами, сами себе хочачи избавити, на тіеж конѣ посѣдавши утѣкали, еднакъ и тихъ мужики по лѣсахъ зловили. Такожде и прочіе полководци полскіе у козаковъ и Татаръ живота прошаху. И тако козаки побѣдную пѣснь Богу воспѣша, начаша користи полскія брати, Татаромъ же плѣнь оста ся“. Між полоненими Грабянка вичисляє двох гетьманів, Потоцкого и Калиновского, а також згаданого висше Хмелецького. Своє оповідане кінчить Грабянка віршою правдоподібно власної композиції, яку тут наводжу для повноти; вона не визначає ся ані поетичною, ані історичною вартістю.

Которіе пришли, Хмелницкого аби поймали,
Леч сами в неволю бѣсурманскую впали.
Поѣхали бучно до Криму ридвани,
З совѣтниками оба полскіе гетмани;
А вози скарбніе козаком остади,
Аби худобу¹⁾ свою полатали.
Хотѣли Ляхи з козаков славу мати,
Аж Бог дал тому, хто ся виѣл смирати.
Той вознес нишѣ смиренных Руснаков,
А гордых з престола низложи Поляков;
Богатих тоших отпусти до Криму,
Хотѣвших Руси наклонить до Риму.

З оповіданя Грабянки варто піднести хіба подробицю про Марка Ідешиньского, який, як бачимо з поміщеної дальше польської реляції, був полковником у війську коронного гетьмана Потоцкого і очевидно не брав участі в битві на Жовтих Водах.

¹⁾ Худоба — вбожество.

«Сю історично неправдиву відомість Грабянка запозичив у Коховського. Тільки що в Коховського ся відомість виглядає троха инакше. На ст. 34 свого оповідання зазначивши, що з погрому на Жовтих Водах уратував ся „*vix unus alterve, qui cladis punctius superesset*“, і переходячи в окремім уступі до оповідання про військо обох гетьманів, починає те оповідане ось яким реченем: „*Generalis iam prope Czirkassios cum exercitu penetraverat, cum Marcus Gdeszyński, alae equestris ductor, caesas cohortes et deproperatis itineribus hostem contratendere attulit*“. По нашому: „Гетьман із військом дійшов уже близько Черкас, коли Марко Ідешинський, начальник кінного відділу, доніс про погром війська і про те, що неприятель спішить проти нас неготовими дорогами“. Значить, Ідешинський був у гетьманським війську.

Сьому оповіданню козацького жерела, писаному майже чверть століття по доконаних подіях, можна протиставити польську реляцію про погром гетьманів під Корсунем, списану десь незабаром по подіях неназваним автором від неназваного учасника битви¹⁾. Подаю її з деякими скороченнями в перекладі на нашу мову зазначаючи, що автор кладе дати по латинському календарю.

„Панове гетьмани йшли на підмогу тому таборови, що був біля Жовтих Вод, не маючи людей більше як 5000, в тім числі кварцянних 3000, а добровольців 2000; кварцянні полки були два, козацькі три, а добровольців також три. Се військо було по той бік Чигирина вже тільки 16 миль від Жовтих Вод. Уже там були покопали порядні шанці на гармати, а коли одержали відомість про велику силу ворогів, мали обкопати табор. Потім *nescitur quo fato et consilio*, бо се не зробило ся всім відомо, повернув п. Краківський (гетьман М. Потоцький) 13 мая табор на пів милі на сей бік Чигирина. Тут 14 весь час не могли дістати ніякого язика, подаючи ту причину, що скрізь стоять сильні сторожі, язика трудно дістати, і не принесли нічого певного понад те, що закрадаючи ся аж під Княжі Байраки, чули, що там сильно стріляють.

„15 мая. Проїшовши три милі військо зупинило ся над Дніпром під Боровицею, і там стояло два дні. В часі першого нічлігу вернули Волохи, що були вислані на під'їзд; хотіли

¹⁾ Jakuba Michałowskiego, wojskiego Lubelskiego, a później kasztelana Bieckiego Księga pamiętnicza. Kraków 1864, ст. 20—24.

конче дістати язика, але їм не пощастило, натомість двох із них зловили козакки; замість привести язика вони занесли свій, а перевертень Татарин, що був тоді з ними, втятий у карк ледво-втїк окрак на кони. Нічого більше не сказали, лише, що там у четвер і п'ятницю було сильне стріляне.

„17 мая. Рушили до Черкас, зупинилися в милю під Черкасами і там табор стояв два дні.

„19 мая. Станули над Дніпром під черкаськими фільварками. Вже попереднього дня мали вісти, яким не довіряли, про розгромлене табору на Жовтих Водах. Волохи, що вернули з під'їзду, донесли, що вже тихо, стріляня не чути. Аж того дня від недобитка, що уйшов відтам, дістали певну відомість, що табор розбито 16 мая. Хоч пан Краківський мав там стояти ще день, рушив другого дня рано далі.

„20 мая. Уйшли великі три милі, перейшли через Корсунь; полковника Ідешинського вислано на під'їзд.

„24 мая. Вернув п. Ідешинський із під'їзду. Рано не могли дістати язика, але оповідав, що бачив сам, як 6 миль від Корсуня вороже військо переходило ріку Тясмин недалеко містечка Тясмина. Запевняв п. Краківського, що Татари будуть на вечір або завтра рано. За сею звісткою п. Краківський враз велів копати шанці з трьох боків обозу; з четвертого боку був якийсь старий вал, який велів направити, а надто протягом ночі висипати середній п'ятий шанець довкола свого табору. Того самого дня п. Краківський дав воякам Корсунь на розграблене (in praedam), аби те не дісталося ворогови; усе місто обграбили зі всього. Пізнім вечером козакки закралися в березину з заду за обовом, де не було сторожі, бо ріка давала захист; закралися тому, бо надіялися, що Поляки випустять коні на пашу, а вони заберуть коні і дістануть язика. Але в обові обтрублено, аби ніхто з кіньми не виїздив.

„25 мая. Рано з шанця полковника Денгофа видно було козаків, бо шанець був на горі в тій дрібній березині. Задля віддалення годі було розпізнати, що за люди, аж крізь перспективу побачили, що то їздіці в білих сермягах, і догадалися, що то козакки. Коли сонце почало сходити, показався татарський полк на другім боці ріки напроти Корсуня, потім другий і третій полк по 5 до 6000 людей. Татарський кіш ішов долиною; переправлялися одні понизше міста, інші в самім Корсуні. Коли їх натислося до міста, велів п. Краківський запалити фільварок найблизший міста; від нього занялося місто і згоріло

все, тільки лишився замочок і церков на відшибі.

„Коли військо побачило ворога, зараз стануло узброєне під шанцями і стояло так весь день. Коли Татари переправили єя через ріку, пішов зараз їх відряд довкола нашого війська, а кілька сот зблизило ся до могили недалеко шанця. Ляйтнант Оберштер велів ударити до них із гармат; убито когось значного між ними, бо Татари взявши його перевісили через коня; дістало ся дещо також иншим і коням. Кількадесять козаків прокрало ся до могил; стріляли до них, але задля віддаленя не пошкодили їм. Вискочили наші, і таки взяли одного Татарина; козаки не боронили його, тільки під'їздячи придивлялися ся війську й таборови. Під сам захід сонця Татари почали з'їздити з поля до коша, та на щасливу добраніч троха перестрімювали ся з нами. Наші гарцівники взяли 9 Татар і одного козака бута, т. є товмача. П. Краківський велів їх мучити, а найдужше бута. Бут признав ся, що війська 47.000, а сьогодні прийшло козацтва в ріжній зброї і з хоругвами більше як 15.000. Хан стоїть у полі ще з більшою силою. По тій словіди гетьман велів їм усім повтинати голови.

„Протягом цілого того дня польний гетьман напирив на те, щоб розпочати битву вступним боем, і прикро налягав на п. Краківського. Сей ніяк не хотів дозволити на се, оправдуючи ся тим, що не хоче наражати на небезпеку всю державу, додаючи й те, що се понеділковий день, а в такий день він ніколи не мав щастя. Вечером була нарада, чи боронити ся на місці, чи уступати табором? Розважувано те, що військо обступлене ворогами не має де напасти коний, до того ж козацтва одного дня прибуло 15.000, а нам ні відки надїяти ся підмоги; змркували, ще боронити ся на місці для всіх певна вагибель, а відступаючи табором є все таки надїя ратунку. Обтрублено тихо свиставками, щоб покидати всі тяжкі вози, а брати тільки лекші для таборованя.

„26 мая. Скоро почало свитати, готували табор; шикував його п. Ієфановський, з кожної хоругви один ряд; із котрої був занадто короткий, штуковано иншими. Потім п. Краківський велів усім повсідати з коний, коні уставити в таборі, а всім іти пішо біля табору. Татари з козаками власне були на дорозі. Наші йшли саме в очи ворогови. При сході сонця Татари й козаки розступили ся з дороги. З обох боків було зовсім тихо. Вийшовши на курсунський гостинець, що веде до Богуслава, табор ішов порядно, а вороги окружали його з далека з усіх боків.

Кіш поступав також за табором тою самою дорогою в віддаленю чверть милі. Коли ми вийшли на один горб, відки побачили ворога, почали з усіх боків стріляти до нього. Але вороги розбіглися на всі боки так, що ніякі вистріли не доходили до них. Оттак уйшли ми з табором до півноддня може півтора милі до нещасливої діброви під Гороховою. На вході до тої діброви багато возів застрягло і попереверталося, а до них гурмами збігалися Татари й козаки. Наші відстрілювалися з гармат, набитих шротом, і з мушкетів, але вони сильно вдиралися між наших і була завзята боротьба з обох боків. Табор увійшов на решті в діброву, як у матню, і не міг рушити далі задля перекопаних та деревами завалених доріг. На зад табору цілою силою вдарили Татари, а козаки з переду і з боків із приготованих шанців робили велику шкоду. В кождім куті табору наші боронилися хоробро, але так обскочені не могли подужати великої ворожої сили. Боронилися чотири години. В півноддень почалася та нещаслива битва, а в полудне, коли вже Татари через купи трупів таборовими вулицями впали до табору, били, сікли, і розгромивши решту табору кинулися на добичу, тоді тікав, хто куди міг.

„Той недобиток, що оповідав отсе, не бачив того, що діялося в інших частях війська, але в той бік, куди він тікав, уходили три наші партії: одна мала менше як сто людей, у двох було по кількясот людей, а в тій, з якою він тікав, було зо 300 людей кінних, піших вояків, чур, візників і слуг. Одна менша партія, в якій, як він догадувався, але не знав напевно, був пан Краківський, уже була відбилася від діброви на чверть милі, але ми бачили, як їх оточила велика громада ворогів. За нами — оповідав він, — скочило півтораєста Татар, але ми всі мали коні, які повидирали від хлопців. Татари бачучи, що на нас не обловлять, тай надіючись, що будемо боронитися від них, усі держачи в руках оружжя воліли вернути до розбитого табору для ліпшої облави. Коли ми ночували під Гержанівкою, прибіг до нас у ночі п. Ідешинський. Ми дуже радо прийняли його до свого товариства, бо на кождім місці ми набиралися багато страху перед селянами, що скрізь збиралися і чатували на нас“.

Я подав се оповідане з невеличкими скороченнями для того, бо воно дає наглядний образ тодішньої війни, як вона являлася очам учасника, що бачив перед собою живі деталі, а не міг обняти цілоти. Такі оповідання мають не тільки літературну, але

також історичну вартість, бо дають можливість контролювати описи та характеристики війн і битв, складані чи то істориками, чи поетами, і в усякім разі стилізовані. А тепер перейду до тих віршованих пам'яток, які заховала наша народня традиція про сю пам'ятну битву.

Окрема і самостійна дума про корсунську битву не дійшла до нас ані одна. Те, що надруковано у виданю „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ т. II, ч. 1, п. в. „Корсунская битва“ на ст. 32—38 у двох варіантах, се досить безладна компіляція частин думи про корсунську битву з половини мая 1648 р. з частинами дум про пізнійший народній рух на Україні, особливо про погроми Жидів літом 1648 р. З двох варіантів сеї компіляції можна буде реконструувати досить повний текст думи про корсунську битву, з видученем уступів про пізнійші народні рухи. Деякі відривки тої думи стрічаємо також в окремій думі про жидівські погроми на Україні, в трьох варіантах надрукованій у тім самім виданю ст. 20—32. Окремою редакцією думи про корсунську битву треба вважати уривки, вставлені в варіанти А і В думи про Хмельницького й Барабаша, видучені мною висше в контексту тої думи. Сі уривки виявляють, як мені здаєть ся, старшу редакцію думи про корсунську битву, і для того з них я почну огляд кобзарської творчости про сю пам'ятну подію.

Поїхав пап Хмельницький лугом Базалугом.

Оттогді то припало йому з правої руки

Чотири полковники:

Первий полковник Максим Ольшанський,

5 Другий полковник Мартин Полтавський,

Третій полковник Іван Богун,

А четвертий Матвій Борохович.

Оттогді то вони на славу Україну прибували,

Королевські листи читали,

10 Козакам козацькі порядки давали.

Тогді то у святий день,

У божественній у во вторник

Хмельницький козаків до сходу сонця пробуждає,

І стиха словами промовляє:

15 „Ей козаки, діти, друві-молодці,

Прошу я вас, добре дбайте,

Од сна уставайте,

Руський „Отче наш“ читайте,

- На лядські табури наїзджайте,
20 Лядські табури на три части розбивайте,
Ляхів, мостивих панів, у пень рубайте,
Кров їх лядську у полі в жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської
У поругу вічні часи не подайте!“
- 25 Оттогді ж то козаки, друзі-молодці, добре дбали,
Од сна уставали,
Руський отче наш читали,
На лядській табури наїзджали,
Лядській табури на три части розбивали,
- 30 Ляхів, мостивих панів, у пень рубали,
Кров їх лядську у полі в жовтим піском мішали,
Віри своєї християнської
У поругу вічні часи не подали.

Перший рядок сеї реконструкції взятий із варіанта В, а решта в А. Варіант В о стільки коротший, що не має рядків 9—14, а замість них тільки два ось які:

Да вже тогді вуєни на лядській табори ізїзджали,
І до козаків істиха словами промовляли.

Рядки 15—16 стягнуто в один:

„Ей козаки, друзі-молодці, добре дбайте“.

Рядків 17, 19 і 20 нема, а рядок 21 короткий:

Ляхів у пень рубайте.

В рядку 22 пропущено слова „у полі“, а в рядку 24 замість „у поругу“ стоїть „на поталу“. Так само скорочені остатні рядки, яких замість 9 є тільки 4.

Що сей текст говорить про битву під Корсунем, се доказує подана в ньому дата — вівторок зелених свят, що випав тоді на день 16 мая, далі досить загальна згадка про козацький напад на польський табор, і дуже важна згадка про розбите того табору на три части, що згоджує ся, як бачимо, з польською реляцією очевидця мушкетера. Початкові рядки сего відривка мають меншу історичку вартість, бо чотири полковники, що буцім то пристали до Хмельницького, в часі свого приставання правдоподібно зовсім не були полковниками. Їх імена також не всі можна справдити. Видавці „Историческихъ пѣсень“ ідучи за Максимовичем, уважають Максима Ольшанського „вѣроятно“ тим самим войовником, що в історії кровавих розрухів на Правобережній Україні літом 1648 р. відомий під

назвою Максима Кривоноса або Перебийноса, про якого одначе майже на певно можна сказати, що він полковником не був. Про се буде мова далі в розділі, присвяченим сему героєви Хмельнищини. Загадковим являє ся також Матвій Борохович, якого нема підстави тотожнити з Максимом Гладким, полковником миргородським. Що до Івана Блуга і Мартина Пушкаря, то певна річ, що вони поробили ся полковниками аж пізнійше, в 1649—50 рр.

Друга редакція думи про битву під Корсунем дійшла до нас у двох записах із першої половини ХІХ в., із яких один опублікований у збірці Максимовича „Сборникъ украинскихъ пѣсень, часть первая, Кіевъ 1849“, ст. 67—71, а другий неповний, записаний від якогось Ригоренка, у Кулішевих „Запискахъ о Южной Руси“, т. I, ст. 2—23, оба передруковані в збірці „Историческія пѣсни малор. народа“, т. II, ч. I, ст. 32—38. У Максимовича дума надрукована як два відривки, розділені поперечною лінійкою; очевидно вилавець сам відчував, що відділені тою лінійкою остатні 15 рядків не ваяють ся з попереднім, у якіи знов можна розрізнити три часті, злучені в собою тільки механічно. Лиш одна з тих частій, а власне перших 16 рядків, може відносити ся до кологнечі Хмельницького з Ляхами, а тільки в злучі з остатнім відривком може бути думою, чи радше частиною думи про Корсунську битву. Варіант Куліша, в якому перших 9 рядків передруковано з запису Максимовича, ваяє в дальших своїх рядках ті два Максимовичеві відривки троха тіснійше з подіями корсунської битви.

Попробую на основі свх обох варіантів дати тут реконструкцію тільки тої часті думи, що ваяеть ся, загалом далеко слабше від попереднього тексту, з корсунською битвою:

Ой обізваєть ся пан Хмельницькій,

Отаман батько Чигиринський:

„Гей друзі-молодці,

Братя козаки Запорожці,

5 Добре знайте, барво гадайте,

Із Ляхами пиво варити затрайте:

Лядський солод, козацька вода,

Лядські дрова, козацькі труда“.

Ой за тее пиво

10 Зробили козаки з Ляхами превеликеє диво;

Ой за той пивний молот

Зробили козаки з Ляхами превеликий колот;

Ой за той пивний квас
По одного Ляха козак як би скурвого сина

15 За чуба потряс.

Ой не верби ж то шуміли
І не галки закричали,
То ж то козак із Ляхами
Пиво варить зачинали.

Доси текст Максимовича, в якого варіант Куліша має тільки два рядки в далеко коротшій формі:

Ой з того пива

Зробили козак з Ляхами превелике диво.

Далі в варіанті Куліша йдуть рядки, яких нема у Максимовича:

20 Під городом Корсуем вони станом стали,
Під Стеблевом вони солод замочили;
Ще й пива не зварили,
А вже козак Хмельницького
З Ляхами барзо посварили.

25 За ту бражку

Зчинили козак з Ляхами велику дражку.

Далі йдуть чотири рядки про молот і квас, як висше в варіанті Максимовича, а потім дальше оповідане в жартливим тоні:

Ляхи чогось догадали,
Від козаків чогось утікали,
А козак на Ляхів парікали:

30 „Ой ви Ляхове, несські синове,
Чом ви не дождаете,
Нашого пива не допиваете?“

Далі йде коротке оповідане про спіймане козаками Потоцького, про яке докладнійше оповідаєть ся в відривку, поміщенім на кінці запису Максимовича:

Гей обіветь ся пан Хмельницький,
Отаман-батько Чигиринський:

35 „Гей друзі-молодці,
Братя, козак Запорожії,
Добре знайте, барзо гадайте,
Од села Ситників до города Корсуна
Шлях канавою перекопайте!

40 Потоцького піймайте,
Мені в руки подайте!“

Далі до сего навязує ся оповідане варіанта Кулішевого:

Тоді козаки Ляхів доганяли,

Пава Потоцкого піймали,

Як барана звязали,

40 Та перед Хмельницького-гетьмана примчали.

„Гей пане Потоцкий,

Чом у тебе й досі розум жіноцький?

Не вмів ти еси в Кам'янці Подільській пробувати,

Печеного поросяти,

50 Куриці з перцем та шапраном уживати,

А тепер не з'умів з нами козаками воювати!

[Будеш тепер] життю салахаху з туслуком уплітати.

Хиба велю тебе до рук кримському хану дати,

Щоб навчили тебе кримські Нагаї

55 Сирої кобилени жовати“.

До рядків 46—55 Кулішевого варіанта має відривок Максимовича коротший варіант з 7 рядків:

Гей Потоцкий, Потоцкий,

Маш собі розум жіноцький!

Не годиш ся ти воювати,

Лучче ж тебе до пана Хмельницького оддати

Сирої кобилени жовати,

Або житньої салахахи

Бувиновим молоком запивати.

Як бачимо, традиція та сама, що й у попереднім варіанті, але переплутана кобзарською пам'яттю. Житня салахаха вважає ся характеристикою козацького життя, а жоване сирої кобилени характеристикою татарського. Про віддане Потоцкого кримському ханови нема згадки, а натомість ніби козаки самі міркують віддати Потоцкого Хмельницькому на злиденне жите.

Відгуки тої самої думи з характерними відмінами маємо також у двох варіантах думи про жидівські погроми на Україні літом 1648 р., в яких один записаний Кулішем у Александрівці сосницького повіту чернігівської губернії від кобзаря Андрія Шута був надрукований у його „Запискахъ о Южной Руси“, т. I, ст. 56—63, а другий записаний у Жаботині Томою Штангеєм у перше появив ся як варіант Б після тексту Куліша у збірці „Историческія пѣсни Малорускаго народа“ т. II, ч. I, ст. 25—29. Запис д. Штангея, зроблений на правім березі Дніпра, не вважаючи на деякі модернізми, виявляє старшу і пов-

нійшу редакцію від запису Кудіша. Рядки 35—54 того запису говорять про час, який попередив жидівські погроми, про яких причини говорить дума в початкових 34 рядках. Кобзареві, що співав сю думу, пам'ять неясно рисувала відносини кінця 1647 і початку 1648 р.:

- Як то був пан Хмельницький,
Житель Чигиринський,
Козак лейстровий,
Писар військовий.
- 5 Як він сеє зачував,
То указ писав,
Імператору до рук подавав.
А імператор указ писав,
В Черкаси до рук подавив.
- 10 А пан Хмельницький,
Житель Чигиринський,
Козак лейстровий,
Писар військовий,
Як того указа до рук достав,
- 15 На ринок вихожає,
Знамена виставляє,
Друзів, панів-молодців на грець викликає:
„Друзі, панове-молодці,
Охотники, броварники,
- 20 Годі вам по броварях пива варити,
По винницях та й по проваллах влять ся;
Та йдіть ви Жадів та Ляхів в України агоняти,
То будете ви собі мати
Хоть на три дві хорошецько по козацьки погуляти“.

Нема сумніву, що за сиж уступом стоїть стара традиція про початок повстання Хмельницького, затемнена кобзарською пам'яттю і підмальована пізнішою „російсько“-гайдамацькою традицією XVIII в. З польського короля зробив ся імператор, з універсалів зробили ся укази, з козаків броварники та охотники, а з затяжної війни в обороні козацьких свобод триднева гайдамацька гулянка.

Варіант Кудіша має аналогічний уступ значно коротший (рядки 87—95), але тісніше зв'язаний з пам'яттю про битву під Корсунем:

- 25 Тоді ж то як у святій день
 Божественній у вівторник
 Гетьман Хмельницький козаків
 До сходу сонця у поход виправляв.
 І стиха словами промовляв:
- 30 „Ей козакі ви, діти друзі,
 Прошу вас, добре дбайте,
 Од сва вставайте,
 Руський отче наш читайте.
 На славу Україну прибувайте,
- 35 Жидів-рандарів у пень рубайте,
 Кров їх жидівську у полі в жовтим піском мішайте,
 Віри своєї християнської у поругу не подайте,
 Жидівському шабашу не польгуйте“.

Як бачимо, ремінісценція кобзарського опису битви під Корсунем досить жива, тільки механічним способом замість „Ляхів, мостивих панів“ підставлено Жидів-рандарів, а при кінці додано наказ нешанованя жидівського шабашу. Не вадить пригадати, що Хмельницький спеціальної відозви проти Жидів ніколи не видавав, і що жидівські погроми літом 1648 р. відбули ся без його ініціативи, силою народньої реакції, і певно не лежали в його стратегічних плянах.

До корсунської битви навіязують заховані до нашого часу чотири руські вірші, з яких три втягнув у свій „Літописець“ руський шляхтич, а польський патріот Яким Єрлич, а одну заховав пізнійший козацький літописець Грабянка. Ті вірші були передруковані Костомаровом у додатку до його монографії „Богданъ Хмельницкій“, т. III, ст. 346—352, а також у збірці „Историческія пісни Малорускаго народа“, т. II, ч. 1, ст. 137—139. Всі три вірші записані Єрличем, зложені правильним розміром, що відповідає розмірови народніх пісень козацької доби, в основі 12-складовому, тільки з повторенем першої половини. Для прикладу наведу початок народньої пісні:

Зажурила ся молода удовонька,
 Що не кошена велена дібровонька.

Коли повторити першу половину того вірша до цезури — се чинить ся в народніх піснях задля зміненої мелодії — то одержимо ось яку форму:

Зажурила ся, зажурила ся
 Молода удовонька,

Що не кошена, що не кошена
Зелена дібровонька.

З часом замість повторення першої половини входять інші слова того самого розміру, і повстає строфа з чотирьох рядків, прим. ось яка:

Ой ти поїхав, мене понехав,
А я бідненька плачу;
Сплакала-м очи як в день, так в ночь,
Що й світонька не бачу.

Таким самим розміром уложені також дві вірші про корсунську побіду, вставлені Єрличем у його „Літописець“¹⁾ під р. 1650 по оповіданню про побут Хмельницького в Києві, без жадного звязку з тим оповіданєм. Єрлич подає одну віршу п. з. „Pieśń o panu Mikołaju Potockim, Hetmanie Koronnym 1648 R.“, а другу п. з. „Odpowiedź pana Potockiego na te żołnierskie słowa“. С-й другий титул зовсім не відповідає змістови вірші, яка являєть ся не відповідю Потоцького на закиди вояків, а рядом гірких докорів Потоцькому з козацького боку, коли натомість перша вірша була уложена якимось польським інтелігентом із польського воєнного табору. Войдїцкій висловляє догад (Передмова ст. XXXV), що автором тої вірші міг бути сам Єрлич. Мені видає ся се неправдоподібним раз тому, що будши її автором він був би не занедбав признати ся до сего, а друге тому, що в таким разі був би вставив її в опис корсунської битви, а не аж під р. 1650, очевидно діставши її пізнійше до рук. Варто зазначити, що в описі корсунської битви Єрлич дуже невідповідно висловляє ся про гетьмана Потоцького, „który więcej radził o kieliszkach i szklanicach, niżeli o dobru Rzeczypospolitej i całości onej. Jakoż w nocy radził o panach albo dziewczkach młodych i nadobnych żonkach, będąc sam w starości lat podeszłych, nie znosząc się ani radząc kolegi swego, Marcina Kalinowskiego, hetmana polnego, ani innych pułkowników i rotmistrzów, ani też towarzystwa“ (op. cit. ст. 64).

Варто зазначити, що в виданю Костомарова „Богданъ Хмельницькій“, т. III, Додатки, ст. 349—351, обі вірші надруковані в таким самим порядку, як у Єрлича, а перед ними з того-ж Єрличевого рукопису подана ще одна вірша п. з. „Плѣне-

¹⁾ Latopisiec Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K. W. Wojcicki, Warszawa 1853, т. I, ст. 115—116.

ніе польських гетмановъ“, якої нема в виданю Войціцького. Костомаров змінив також титули обох вірш, давши першій титул „Пісня о поразеніи Потоцкаго“, а другій „Пісня о Потоцкомъ“. Видавці „Историческихъ пісень малорусскаго народа“ передрукували ті три вірші знов у иншій порядку і з иншими титулами, а власне „Плѣненіе Потоцкихъ при Жолтыхъ Водахъ и Корсуни“, другу зараз по ній п. в. „Плѣненіе польскихъ гетмановъ“, а третю після цитованої више вірші Грабянки п. в. „Обличеніе магнатской гордости Н. Потоцкаго“. Слѣдуючи порядкови Ерлича подаю тут на сам перед сю остатню віршу, потім другу з виданя Войціцького, а нарешті третю у перве опубліковану Костомаровом.

Дотеперішні видавці друкували їх у двовіршових довгих куплетах; я розкладаю кожний куплет на два рядки, що позволить розпізнати, в котрім місці і о скільки вірша поцсована. Зрештою треба завважити, що вірша призначена для деклямації, а не для співу, поступає з розміром троха свободнійше, як пісня, і додержуючи тої самої схеми, допускає в кождім рядку ріжне число складів. Для прикладу ось які рядки з більшим над пісенну норму числом складів:

А скоро привернули, зараз огорнули,
Розкопали моцніи вали;
Одних постреляли, других порубали,
Третіх живцем в Орду поодавали.

Замість нормальної схеми 5 + 5 || 7 півстрофи тут бачимо у першій півстрофі схему 7 + 6 || 9, а в другій півстрофі 6 + 6 || 11. Натомість у півстрофі:

Хмельнички, Ордицки
Обоз заточили —

бачимо схему 4 + 4 || 6. Модернізую також правопис, полишаючи ненарушену мову.

І. Пісня про пана Миколая Потоцного, гетьмана коронного, 1648.

Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
Которий ¹⁾ маєш много,
Же ровний будеш тому, в котрого ²⁾
Немає ³⁾ нічого.
Бо той справует, що всіа керует,
Сам Бог милостиве:
Всі наші справи на своєї шали

¹⁾ Jerlicz: Kotory. ²⁾ Jerl. ktoroho. ³⁾ Jerl. nemajesz.

Важит справедливе.
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
Которий високо
Умом літаєш, мудрости знаєш
Широко, глибоко!
Не понесуй мозку, мудруй по грошку,
В собі обачай ся;
Й твх рада не лиха, що ходять в тиха,
І тих поражай ся.
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
Которий ¹⁾ воюєш
Луком, стрілами, порохом, куляни,
І мечем ширмуєш!
Бо те ж рицери і кавалери
Перед тим бували,
Тим воювали, од того ж меча
Самі поумірали.²⁾
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
І скинь в серця бути;
Наверни ока, которий в Потока
Іде до Славути!³⁾
Невпнві душі береш за уші,
Вольность одіймуєш,
Короля не знаєш, ради не дбаєш,
Сам собі сеймуєш.
Гей, поражай ся, не запалий ся,
Бо рейментаруєш ⁴⁾
Сам булавою в сїм польськїм краю,
Як сам хочеш, керуєш.
Мій Бога в серцю, а не май в логце
Шляхетської крови,
Бо світ чорніє, правда нищїє,
А все к твоїй волї.
Гей каштеляне, коронний гетьмане,
Потреба нам згола ⁵⁾
Іще памятати і поглядати
На задніє кола.
Жони і діти де ся мають діти ⁶⁾

¹⁾ Друк. котрий. ²⁾ Друк. поумірали. ³⁾ Друк. ку Славуті, додано в скобках: Дніпру. ⁴⁾ Друк. додано зайте: Бо ти. ⁵⁾ Друк. зовсім недоладне в тїм місці: „чола“. ⁶⁾ Друк. подіти.

Наші а по том,
 Гди нас молодці, тії Запорожці
 Набавять клопотом?
 Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
 Що ся діє з нами,
 Поручниками і ротмістрами,
 Польськими синами!
 Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
 Видиш людвій много;
 Чи ти воюєш, чи їм згодуєш?
 Бо то в руках Бога.
 Чини трактати, а кажи брати
 Гроші за заслуги,
 Бо то єсть з давна заслуга славна
 Запорожського люду.

Із змісту сеї вірші видно досить виразно, що автором вірші мусїв бути польський шляхтич, що служив у польськїм війську і дослужив ся досить значної ранги. Почуваючи себе Поляком по народности, він разом із тим на стільки живо відчував потреби України як окремої цілости, що гетов був робити значні концесії українському народови, а спеціально запорожським козакам. Знаємо з сучасних польських жерел, що подібні голоси людей ріжних станів польської народности часто підносили ся, особливо в красивих соймаках та військових таборах, хоч і не знаходили відповідної сили в пануючій у Польщі верстві.

II. Козацька вірша про Потоцного.

Він глянув як звір, він крикнув як лев
 На жовнірській слова;
 Острая як міч, грубая як ніч
 Була там тая мова.
 Зараз синачка, свого единачка
 Шлеть на Жовтую Воду,
 Там на большую і на горшую
 Собі і усїм вкоду.
 Бо скоро стали Ляхи подле Плавли,
 Зараз поскочили
 Хмельничики, ординчиви,
 Обоз заточили.
 А скоро привернули, зараз огорнули,
 Розкопали моцїї вали;
 Одних постреляли, других порубали,

Третіх живцем в орду взяли.
На тім не досить; миру не просить
Потоцкій здумялий;
На войну встає, штурми готує,
Бо мів встид не малий.
Хочеть бити ся, кривди метити ся,
Під Корсунь вступає,
А за собою, як за своєю волю,
Запорожців потягає.
Там же на полю всю свою силу
Жолверську ¹⁾ утрачає,
Стрельбу і штуки і всі ринштунки
Запорожцям нажичає.
Турецькі коні, дорогі ²⁾ убори
Одає по неволі,
А сам іде і інших веде
До татарської неволі.

Як бачимо, в протиставленю до попередньої вірші се голос Українця, може якогось козака, що брав участь у битві під Корсунем, а може, що правдоподібнійше, якогось українського інтелігента, прим. київського студента, що мав у свіжій пам'яті відомість про результат битви, але не знав її подробиць.

III. Козацький голос про побіду під Корсунем.

Оттак [го] нixa паробила лиха
Коропному Потоцкому,
Оттак [то] бута ³⁾ і тобі скрута,
Польному Калиновскому.
Оттам жолніре, ідіте сміло
На ⁴⁾ зимовиско,
У Білгороді, у загороді
Майте становиско!
Нехай христіяне, наші Подоляне,
Зив ⁵⁾ розплоджують кури,
Що вилонили [та] виносили
Ваші [польські] дзюри. ⁶⁾
А ви в Татарах, в тяжких кайдапах
До смерти сидіте;
Як ми од вас, так ви од нас
Тепер потерпіте.

¹⁾ В друкованих текстах логічний абсурд: „Всім своїм силу жолверским“. ²⁾ Друк. дрогви. ³⁾ Друк. „Оттак була“. ⁴⁾ Мб. пропущено одно слово, прим. сумне. ⁵⁾ В тексті сумнівне „Не“. ⁶⁾ Зам. чурн.

В строфі: „Тепер, жолніре, ідіте сміле“ і д. маємо відгук цікавого історичного факту, не зазначеного, о скільки мені здасться, ніде інде, що після погрому під Корсунем багато польських жовнірів узятих у неволю Татари перенесли поперек стенів аж над Чорне море до Аккерману (Білгорода), де було одно зі збірних місць невольників та торгу ними. Задля браку поміщення для так многих людей у самому місті вони мусіли стояти біля міста в просторих огорожах під голим небом, мов худоба, поки їх або не викуплено з неволі, або не продано в дальшу неволю.

В основній монографії Костомарова „Богданъ Хмельницькій“, вид. IV, Петербургъ 1884, т. I, ст. 287—299 міститься просторе оповідане про битву під Корсунем, у якому між иншми жерелами, друкованими й рукописними, використано також наведену вище польську реляцію з „Księgi pamiętniczej“ Михаловського, ст. 20—24. Характерною особливістю того оповідання треба вважати епізоди, в яких важну ролю грають козак Микита Галаган і корсунський полковник Максим Кривоніс.

І так на ст. 292—3 читаємо, що Хмельницький дня 15-о мая в понеділок подаючи вид, немов би хотів зі своїм військом атакувати польський табір, тим часом узяв ся на хитрощі. „Він вибрав проворного і розумного козака Микиту Галагана, навчив його, що має робити й говорити, і післав прократати ся до польського табору. Міркуючи, що обдуманий ним плян удасть ся, козацький провідник рівночасно вислав козаків корсунського полку під проводом Кривоноса з Татарами через близько положену гору і велів їм зайти в березовий ліс, що був недалеко села Горохівці на нерівнім місці. Се урочище селяни називали Крутою Балкою. Хмельницький велів нарубати в лісі дерев на дорозі Поляків і перекопати дорогу глибоким ровом здовж вузької долини, засісти в гущавинах і поставити гармати. Микита почав пробирати ся біля польських окопів; його зловили і привели до гетьмана; після тортури огнем, звичайного тоді обряду, козак на запити про число свого війська розповів ось що: „Нашим я не знаю ліку, тай годі знати, бо їх що година робить ся більше, а Татар із Тугай-Беєм 50.000, а недалеко вже стоїть хан з ордою і швидко буде тут“. Майже при кождім із тих речень у низу цитовано жерело. А власне під першим реченням про Микиту Галагана цитовано „Истор. о през. бр.“ Коли се має бути відома історія Грабянки, то треба зазначити, що в описі битви під Корсунем у тій історії про Микиту Галагана нема жадної згадки. При реченю про висилку корсунського

полку під проводом Кривоноса задіявано аж п'ять жерел, із яких одно, збірник українських пісень Максимовича, зовсім не історичне, а з історичних ані літопис Величка, ані літопис Грабянки, ані Клімакери Коховського в описі битви під Корсунем не мають згадки про Кривоноса. Промова Галагана, наведена Костомаровим, має посилку на Грабянку без означення сторони, а у Грабянки (ор. cit. ст. 46) цілий сей уступ виглядає ось як: „Въ то время яша нѣкогого козака Ляхове і приведше предъ гетмановъ вопрошаху о силѣ татарской и козацкой. Плѣнникъ оній, хитръ сущи и премудръ имѣя разумъ, (а подобно, яко отъ Хмельницкого изучень) сказа 50.000 Татаръ быти въ Тугай-Беемъ, и ханъ вскорѣ со всею силою будетъ а козаковъ безъ лѣчи“. Ще раз наводить Костомарів Галагана на ст. 295 згадавши про план Поляків, іти з під Корсуня на Богуслав полевою дорогою, і знов з покликком на одного Грабянку: „Галаган предложив себе на провідника і пани з дивною легковірністю спустили ся на нього, коли він сказав, що знає місцевість дуже докладно“. Далі на ст. 296 сказано, що пройшовши 15 верстов тойже Галаган запровадив Поляків у яр (в оригіналі: трущобу), де дорога загачена була зрубаними деревами. У Грабянки відповідне місце оповідає: „На болшую же пагубу козакъ водяй имъ дорогу (з контексту виходить, що не той сам, якого спіймано ніби то висланого Хмельницьким), нарочно наведе людскій обозъ на долини и вертепи и блато“. На ст. 296 Костомарів згадує ще раз про Кривоноса, знов з покликком на самого тільки Грабянку, подаючи відомість, що в лісі у згаданій уже „трущобі“, коли Хмельницький зі своїми козаками напирив на Поляків із заду, „6000 козаків, висланих із Кривоносом задалегідь, кинули ся на ворогів із переду“. У Грабянки згадано тільки (ор. cit. ст. 47), що 6000 козаків перекопавши Ляхам дорогу і позасікавши деревами засіли в тих закопах. Про Кривоноса, розумієть ся, нема ніякої згадки, бо, як побачимо далі, Кривоніс зовсім не належав до товаришів Хмельницького, а той селянський рух, у яким він верховодив літом ам до осені 1648 р., хоч генетично зв'язаний із Хмельниччиною, про те був зовсім не залежний від Хмельницького і навіть по троха суперечний з його політичними планами, так що Хмельницький, як се зазначає сучасний Кушевич, „не признавав ся до Кривоноса“.

(Далі буде).

Економічна політика російського правительства супроти України

в 1710—1730 рр.

Написав *Іван Джиджора*.

V.

Що така розвязка справи, яку дав сенатський указ з 6 лютого 1723 в відповідь на жаданнє австрійського правительства, була нічим більше як тільки мертворожденним канцелярським плодом без усякого реального значіння, на те крім посередних доказів в роді наведених висше заходів проти контрабанди маємо ще й інші безпосередні. Таким власне доказом служити признаннє того самого сената, що указ з 6 лютого 1723 р., а властиво найголовнійша його постанова про контінент вивозу, не була введена в жите, як не можлива до переведення, а для купців шкідлива. І так 1726 р. 21 вересня сенат подав донесеннє, в якому пропонував, аби „для народної користі і в ціли поширеннє купецтва в Росії позволити на вивіз за границю товарів пеньки, садітри, досевих шкір, поташу і смольчуги „без препорцій“¹⁾. Але і тепер ще тої справи дефінітивно не покладжено, а полишено її далі в завішенню, себто здано торговлю на ласку і не ласку пограничних властей, не вважаючи на те, що таке експериментованнє таким живим ділом, як торговля, дуже дорого коштувало заінтересовану людність.

Та власне українська людність в тім часі налякана правительственними репресіями по смерті Скоропадського, під гнітом Малоросійської колетії, без гетьмана, без власного правління, отже

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 647.

позбавлена всякого заступництва, ще менше ніж перед тим могла ремонтувати проти такого стану річей. За те не покинув сеї справи другий заінтересований чинник — австрійське правительтво, котре вже стільки заходів ужило перед тим для повернення торговельних зносин України з Шлезком. Не добивши ся нічого, або майже нічого, в безпосередних зносинах з російським правительством Австрія підійшла до справи з друго боку.

Як ми вже знаємо, то головною, а властиво виключною, дорогою для зносин українських купців з заходом, предовсім з Шлезком, з Іданськом і Королевцем була польсько-литовська держава. Туди мали українські купці докладний тракт, так „земній“ як і „водній“ до згаданих торговельних центрів. Заінтересоване в українській торгівлі гетьманське правительтво з наказу гетьмана Мазепи подбало в 1700 р. за докладну опись деяких з тих трактів, як напр. з Чернігова і Стародуба до Королевця і до Риги¹⁾. Тут очевидно розходило ся гетьманови о забезпеченне опіки в Польщі своїм купцям, яким вже в тім часі „начали були дѣятися въ Полщѣ многія окриваціи и обиды“²⁾. Мазепа з приводу тих купецьких скарг удав ся в тій справі за посередництвом боярина Головіна і безпосередно від себе до польського великого коронного гетьмана Яблоновского, який видав (11. VII, 1700 р.) універсал з заборонею чинити кривду українським купцям, вказуючи, „iako się przez to nie mały dzieie zawod publiczny“. Такимже універсалом виданим українським купцям він запевняє, що хто з купців приїде до Польщі з товарами з гетьманським пашпортом, то заплативши мито там, до воно по давньому звичаю повинно бути плачене, може безпечно і свободно без усякої кривди і зайвих тягарів свої товари продавати або їх до інших країв вивозити. Покривдженім обіцює заспокоєнне їх претенсій і свою поміч в їх доходженню³⁾. Та сі універсали і запевнення помогли мало. Ми поспеєду бачили, що чим дальше тим труднійше було для українських купців подорожованне. Ми навели цілий ряд скарг на різні секатури, здирства а навіть розбої, на які були наражені купці в землях польської держави. Та найгіршим лихом, яке матеріяльно найбільше підривало торгівлю, то були здирства на різних митових комо-рах, проти яких навіть трудно було дібрати способу. „Не було

¹⁾ Величко, Дѣтопись событій въ Юго Западной Россіи... т. III. Кіевъ, 1855, с. 552—553.

²⁾ *ibid.* с. 555. ³⁾ *ibid.* 556—565.

в Польщі — говорить польський історик — розбійничих замків, Raubburg-ів, як в Німеччині, з відкілья нападала шляхта на подорожуючих купців, одначе хто знає, чи ті митові комори і прикомірки, які при оплаканім стані польської скарбової адміністрації, в супереч заборонам і дуже високим гривнам, котрих ніхто не платив і ніхто не стягав, закладала собі під ріжними претекстами заможнійша шляхта, — хто знає, чи такі безправні здирчі мита не відіграли такої самої погубної ролі в історії нашої торгівлі і комунікації¹⁾. На перешкоди українським купцям в часі їх переїзду через Польщу підносили нераз скарги і шлезькі купці, які на тім теж чимало терпіли, бо українські купці числили ся для Шлезка між головними відбирачами. Крім мит тут входило в гру також право складу, яке старали ся присвоїти собі незаконно деякі польські міста, як напр. Торунь. Через те австрійське правительство на жадаїне своїх шлезьких купців було нераз примушене удавати ся до польського правительства та забезпечувати себе відповідними трактатами²⁾. В цитованім уже нами меморіалі вроцлавських купців поданім в 1714 р. віденському правительству, купці як головну перешкоду своїй торгівлі з Україною підносять „allzuharte exactiones der Pohnischen Zölle“, та просять своє правительство, щоби воно на спілку з російським (з огляду на українських купців) подбало перед польським правительством про те, щоби в Польщі раз на завєди лишила ся стара митова стопа³⁾.

Як ми вже попередю бачили австрійське правительство пробувало було дійсно піти тою дорогою, яку йому вказували вроцлавські купці, при чім одначе показало ся, що російське правительство менш усього було склонне інтервенювати в Польщі на річ українських купців. Проте не можучи на разі добити ся успішних результатів в Росії, австрійське правительство старало ся поки що добити ся полекш для українських купців в Польщі, через яку вони мусіли переїздити до Шлезка. Тим способом можна було уратувати для Шлезка бодай частину української торгівлі, себто торгівлі тими товарами, яких експорт і імпорт на Україну російським правительством формально не був зборонений. От тут то ми бачимо, як австрійське правительство че-

1) Władysław Łoziński, Prawem i lewem, т. II², с. 339; теж т. I², с. 137.

2) Dr. S. Lewicki, Prawo składu w Polsce, Lwów 1910, с. 122—3.

3) Г. М. А. М. И. Д. Австрійскія дѣла 1722 г. № 6.

рез своїх послів інтервеніює перед польським правительством, в справі житних шикан українським купцям в Польщі. Спеціальні представлення про се робить цісарський посол граф Вратислав 1724 р. на соймі в Варшаві, а потім в 1726 р. на соймі в Гродні¹⁾. І тут то власне на стрічу сим бажанням і заходам австрійських послів пішло правительтво в Варшаві, де дотично сього питання ситуація значно перемінилася.

По більш як десяти літах торговельної політики Петра супроти України польське правительтво мусіло прийти до переконання, що російська політика в звязку шикапованнем українських купців в Польщі передовсім шкідлива для Польщі. Не тільки терпіла торгівля, але головню польський скарб болючо відчував брак транзитного мита в міру того, як українські купці чим раз більше були примушені їздити з товарами в границях російської держави. Се заставило того самого підскарбія Пшебендовського, що в своїм часі казав конфіскувати волі українським купцям, подумати над полекшами для української торгівлі, полекшами, які лежали в сфері його компетенції і спромоги — в митах. Тим способом можна було затримати в Польщі бодай частину того торговельного руху, який готов був увесь зачинити ся в границях Росії. Таким чином інтерес австрійського правительтва дотично української торгівлі годив ся в повні з такимиж інтересами Польщі. Не диво проте, що обидва правительтва з кінцем 1726 і початком 1727 р. увійшли в переговори в справі української торгівлі і крім того постановили зробити спільний натиск на російське правительтво, щоб воно привернуло давні торговельні зносини між Україною і Вроцлавом.

І так вже з початком 1727 р. (14 січня) російські посли при польським дворі, відомий вже нам генерал Ягужинський і Бестужев доносили своєму правительству, що цісарський посол граф Вратислав заявив їм таке. В справі відновлення свободної торгівлі, яка була перед тим, він, граф Вратислав, робить з польським коронним підскарбієм Пшебендовским трактат в тім напрямі, щоби українські і російські купці могли, як перед тим, йти через Польщу до Вроцлава і загалом до Шлезка з товарами і волами не тільки без усяких перепон але і зі значним зниженням мита; з відтіля можуть Українці (Черкаси) в заміну за волі і Великороси діставати ефимки і інші товари, а передовсім сукна на обмундурованне українського корпусу, яка то торгівля

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сеп. по малоросс. экон. кн. № 66/1793, л. 666.

приносилаб чималу користь і прибуток державі. Граф Вратислав обіцяв дальше передати Ягужинському копію трактату по його остаточнім зретаюванню, а тимчасом заявив, що він і підскарбій бажать, аби для відновлення давних торговельних зносин російське правительство видало відповідний указ¹⁾. Як бачимо австрійський дипломат, аби підійти під лад настроєви російського правительства в своїм представленню старасть ся звязати справу герговлі України з Шлезком з державним російським інтересом чіпляючи тут і купців великоросійських та вказуючи на евентуальне улєкшення справи обмундуровання російського корпусу на Україні. Та традиції політики Петра були ще надто свіжі, щоби правительство могло радикально перемінати прінципи тієї політики супроти Україні. Супроти сього російські міністри в рескрипті з 28 лютого вказали своїм послам на відомий вже указ з 1723 р., який Петро видав в справі згаданой герговлі з приводу заходів цісарського посла Кіяского. Від себе міністри додали загальну без усякого конкретного значіння фразу, щоби послы приобіцяли цісарському послови, „что с нашей стороны всякое возможное в способствование в том купечествѣ показано будетъ“²⁾. Та заки надійшла така відповідь з Петербурга Ягужинский з товаришем знова доносили в реляції з 4 лютого, що в справі герговлі між Шлезком і Україною коронний підскарбій і цісарський посол знова просили, щоби російські послы домагали ся у свого правительства позволення і дефінітивного рішеня, аби українські купці могли по давньому провадити свої товари через Польщу³⁾. Крім того Ягужинский доносив в своїй окремії реляції, що граф Вратислав окремо просив його зробити договір в справі герговлі з Україною⁴⁾. Та иншої відповіді, крім висше згаданого рескрипту, австрійське правительство від російського і на сей раз не одержало.

Одначе невважаючи на сю Австрія і на дальше не покидала думки притягнення, зглядно задержання при собі української герговлі. І так в 1728 р. сей самий граф Вратислав будучи в тім часі австрійським послом при російським дворі пробував навязати безпосередні зносини з головою українського правительства, гетьманом Апостолом, що саме тоді пробував в Москві. За-

¹⁾ Г. М. А. М. И. Д. Польскія дѣла 1727 г. генварь-декабрь, № 6, рел. 2.

²⁾ *ibid.* Польскія дѣла 1727 г. № 4, секр. рескр. 4.

³⁾ *ibid.* Польскія дѣла 1727 г. № 6, рел. 5.

⁴⁾ *ibid.* окрема реляція.

чало ся від чемностей. 17 червня, як читаємо в дневнику гетьманської подорожі, граф Вратислав прислав до гетьмана „нарочного зъ оданемъ визити и зъ прошеніємъ его ясновельможности о знаємость и добрую пріязнь“¹⁾. На що здала ся по слови отся пріязнь, бачимо з дальшої нотатки, що 6 липня „бувъ въ ясновельможного на кварталѣ его цес. величества полномощный мѣнѣстръ графъ Вратиславъ, которій зъ его ясною имѣлъ доволную конференцію взглядомъ коммерціи“²⁾.

Тимчасом не дожидajući остаточної відповіді російського правительства граф Вратислав і підскарбій Пшебендовский заключили дійсно 19 цвітня 1727 р. трактат в справі української торгівлі, точнійше — в справі переходу українських купців з товарами через Польщу до Шлезка і шлезьких на Україну. „З огляду — говорить ся на вступі сього трактату — що торговля, котра передтим між наслідним князівством Шлезьким і Україною через Польщу з добрим успіхом і на спільну користь вела ся, а від деякого часу припинила ся і упала наслідком ріжних причин а особливо через те, що на привозні товари наложені були тяжкі мита і що приватні люди і арендатори не правно і самовільно нові зайві мита на ті товари наложили; також наслідком починених купцям великих кривд ся торговля припинила ся і зовсім упала. І так з сторони его цїсарського величества через його послів і міністрів багато разів, а на бувших в 1724 р. в Варшаві і потім в 1726 р. в Гродні сеймах через... посла... графа Вратислава знова роблено представлення, щоби відповідне до заключених в 1671 і 1677 рр. з польською короною договорів обіцяний публичною запорукою свободний проїзд був запевнений. І се представлення на стільки принесло користь, що завдяки старанням і заходам... пана коронного підскарбія графа Пшебендовского силою генеральної державної конституції³⁾ скасовано всі приватні мита і невідповідні насильні побори. Проте в ціли відновлення і продовження на будуче торгівлі з Шлезка на Україну і з України до Шлезка між високо згаданим цїсарським послом... графом Вратиславом і... паном короним підскарбієм на користь і в імени славетного вроцлавського купецтва і за згодою його відпоручників, а власне пана Фридриха Пакхалія і пана Ганса Юрія Фрішта постановлено і заключено такий постійний і ненарушимий трактат і договір в справі торгівлі⁴⁾.

¹⁾ Судієнко Матеріали... I, Журналь... с. 71. ²⁾ *ibid.* с. 80.

³⁾ На соїмі в Гродні 1726 р. *Volumina legum*, VI, с. 230 — *Abrogacya myt niesłusznych*. ⁴⁾ М. А. М. Ю. Дїла правит. сен. по малоросс. експеди. кн. № 66/1793, л. 666.

Самий трактат складаєть ся з шістьох точок, які нормують різні звязані з переїздом через польську державу питання.

1. І так перша точка установлює свободний, як досі було, переїзд через Польщу так шлезьких як і українських купців, з Шлезка на Україну (з тонкими сукнами, мідю, норимберськими срібними товарами) і з України на Шлезк з юхтом, воском, ревенем і т. д.). Притім виразно забезпечує купців від обовязку скла дати товари в польських містах. До купців, які мають свободний переїзд зачисляють ся окремо ще ті, що з України гонять ротату худобу на Шлезк а з відси вертають з товарами. 2. Згідно з соймовою конституцією в тій справі з 1726 р. крім установленого на державний скарб і короля мита а також крім оплат за греблі і мости купці не платять більше ніяких приватних мит, оплат і поборів. Коронний підскарбій обовязуєть ся купців не тільки від сього обороняти але навіть, принаймні поки діло наладить ся, обовязуєть ся додавати купецьким транспортам удержуваний на кошт скарбу конвій („гвардію“) на просторони між граничними коморами для забезпечення купцям свободного переїзду і для оборони особливо від репресій жидівських арендаторів, того найбільшого лиха і постраху купців. 3. Для побору мита установляєть ся дві головні пограничні комори в Польщі; одна від Шлезка в Верушеві, звідки по побранню належного мита і опечатанню возів з товарами купці йдуть до другої комори в Луцку, де без огляди возів купці платять другу частину мита, після чого вже без усякої перешкоди йдуть на Україну. Для тих, що йдуть з України такою головною коморою є Луцк. 4. Найобширнішою і найважнішою є четверта точка трактату, в які установлено висоту мита і так сказати техніку його побирання, зглядно плачення. І так основну одиницю для побирання мита становить „цілий“ віз, до якого запряжено 6—8 коней. Від такого воза береть ся транзитне мито на річ посполиту і короля разом за візд і виїзд з Польщі 30 битих ефимків, рахуючи $2\frac{1}{3}$ тинфа за ефимок, а крім того на обі комори по 3 битих ефимків, або по 19 тинфів за поквітованне і 3 тинфи за печатанне. Дієть ся се таким способом. При візді в Польщу з Шлезка в Верушеві від цілого воза береть ся 18 ефимків на річ посполиту, 3 ефим. на короля, за поквітованне 2 ефим. і за печатанне 2 тинфи. При виїзді з Польщі в Луцку 6 ефим. на річ посполиту 3 ефим. на короля і 1 еф. за поквітованне. Така сама пропорція оплати між обома коморами, себто в Луцку менше більше третина, лишаєть ся і тоді коли купець їде з товарами з України.

В сїм випадку крім того платять 2 тинфи за опечатанне, чоґо знова не платять вже в Верушеві. Деякі полекші дано купцям ґуртівникам, що возили однородні товари, при чім в додатку не за всякий товар платило ся однакове мито. І так за цілий віз наладований салітрою (з України) купець загалом (на обох коморах) платив 24 єфим. мита на короля і річ посполиту а крім сього 12 тинфів за поквітованне і 1½ тинфа за печатанне; отже в Луцку плачено мита на річ посполиту 3 єфим., на короля 1½ єфим., за поквітованне 4 тинфи і за печатанне 1½ тинфа, в Верушеві на річ посполиту 6 єфим., на короля 1½ єф., за поквітованне 8 тинфів. Від воза напр. наладованого салом або тютюном, хочби там було кілька сортів разом плачено лишень 20 єф. мита, за поквітованне 12 тинфів, печатанне 1½ тинфа. Зате за товари везені з Шлезка як напр. залізні товари (коси, різакі і т. д.) а так само за папір плачено від воза знова 24 єф. крім оплат за поквітованне і печатанне. Розумієть ся, як се зрештою пояснено в пятій точці, купці, що хотіли і мали право користати з тих полекш, мусіли на одній зі згаданих комор піддати свої вози ревізії, себто позволити розпакувати товари. В противнім випадку мусіли платити максимальне мито. Вози тягнені 3—4 кіньми трактовано як половину воза, з якого і брала ся половина мита. На решті позволено купцям брати з собою коляски, та наколи в них були товари, то за них на коморах окремо мали платити мито з виїском таких, які були призначені на продажу в самій таки в Польщі. Крім того для пояснення належить додати, що оплати за поквітованне і печатанне йшли для скарбової служби при коморах. 5. Пята точка вкладає на підскарбія обовязок видати відповідні інструкції підвладним йому оріанам в справі побирання мит. Нарешті 6 точка установляє день 1 червня 1727 р. терміном, від котрого входить в жите згаданий трактат¹⁾.

Розумієть ся, що сей трактат, як се зрештою ми бачили передтя, не мав в практиці такого значіння для українських купців як обіцював в теорії, тим більше, що за ним не стояла жадна сила, яка моглаб вимогти на дотичних чинниках виконванне його постанов. Та все таки сей трактат, як потім приєднала комісія в комерції, значно знова оживив українську торговлю з західними краями. Сам по собі він характеристичний хоч би вже через те, що незвичайно рідко трапляють ся такі випадки,

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, лл. 666—671.

в яких про вигоди підданих одної держави рішають зовсім чужі чинники навіть в супереч бажанню дотичної держави.

VI.

З усього дотепер сказаного легко можна бачити, що така економічна а спеціально торговельна політика Петра супроти України відбила ся на ній як найфатальнійше. Сильно захитала вона добробут гетьманщини насамперед через те, що занадто вже радикально йшла в розрив з дотеперішнім напрямком і способом української торгівлі, дальше що зачіпала крім верстви, яку можемо назвати купецькою, також широкі народні маси будьто як дрібних „крамарів і гендльових людей“, будьто як хурциків, що наймали ся для перевозу товарів і продуктів за границю. Щодо сього останнього, то ми бачили, що українських купців, які були змушені тепер торгувати передовсім в російських портових містах, до котрих треба було йти „въ рубежѣ“ російської держави, змушували російські власти між иншим і платити за підводи без огляду на се, що купці мали свої підводи з України. Через те саме, розуміть ся, український купець, щоби два рази за ту саму річ не платити, поневолі наймав російських хурциків, а тим способом українська людність тратила один рід заробітку. Нарешті не найменшим лихом для місцевої торгової людности був, як ми вже згадували, наплив на Україну чужого російського елменту так великих купців, як і ріжних „ріжночинців“, себто дрібних міщан, висулужених і не висулужених салдатів і т. д., які в ріжних містах зачали займатися дрібною торгівлею і як частина упривілейованого елменту не поносячи на рівні з місцевою людністю „общенародних повинностей“ тим успішнійше з нею конкурували¹⁾.

Очевидна річ, що інтересовані українські чинники, в данім разі купці, мусіли відчувати своє незавидне положення як результат загального гнету на Україні з боку російського правительства. Та насуваєть ся питання, чи здавали собі свідомо справу з того в чім лежить корінь лиха спеціально в сфері торгівлі, себто чи вміли собі ясно сформулувати, який саме принцип становить основу торговельної російської політики а тим самим найбільше шкідливий? Інтересно теж, чи українське су-

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до разд. на департ. № 3568, л. 88, Судіенко, Матеріали, I, Універсали, с. 15—17.

спільство бачило який небудь зв'язок між таким чи інакшим положенням української торгівлі і автономією гетьманщини? На сі питання дає доволі ясну відповідь купецька нарада з початком 1728 р. в своїх „пунктах“ поданих гетьманови Апостолови. „Въ прошедших годѣхъ — зітхають купці... — когда волний торгъ отправляли Малороссіяне безъ заповѣди означоннихъ товаровъ, и пропускъ такъ за границу яко изъ за границѣ былъ, также и привозъ волний въ Россію тамошнихъ товаровъ, тихъ час... отправляло ся купечество справне, людемъ пожиточне, вмѣщали свою потребу и скарбу войсковому совершенная доходила належитость“¹⁾. Значить тепер, по скасованню свободної торгівлі, при інституції „заповіднихъ товарів“ не тільки купці позбавлені „свого прокормленія“ — як вони говорять в иншій місци згаданихъ пунктів, але і військовий скарбъ стратив наслідкомъ такого положення належні йому доходи. Такимъ чиномъ ставала ясною формула, що на скільки для місцевого правительтва, для його каси важнимъ і потрібнимъ була сильна торгівля і заможне купецтво, на стільки знова для істновання свого останнього необхіднимъ бувъ давній станъ річи на Україні, ненарушені „права і вольности“ а тим самимъ гетьманство себто автономія України.

Певна річ, що українське купецтво тяжко відчуваючи на собі укази Петра мусіло значно раніше бодай сяк такъ здавати собі справу зъ причин погіршення свого положення. Одначе на те, що воно аж тепер виступило збірно зъ ясно сформульованими домаганнями, були тежъ свої причини. Купці, правда, ще перед тимъ нераз виступали зъ ріжними скаргами і просьбами, але все те відносило ся лишень до певнихъ конкретнихъ випадків, як напр. надужиті поодинокихъ органів, власти і в справі поодинокихъ купцівъ або купецькихъ компаній. Се тому, що насамперед в часахъ Петра трудно було думати про яку небудь збірну акцію серед переляканої суспільности, в додатку оголошеної чимъ разъ новими обмежуючими указами, по друге тому, що в тодішній управі України не було данихъ на те, щобъ коло неї могла кристалізувати ся якась принципіальна думка. Аджеж, як ми вже бачили, самъ гетьман Скоропадський вступаючи ся за українськими купцями передъ російськимъ правительствомъ чи то передаючи туди купецькі скарги і просьби ніколи не вмівъ чи не смівъ зайняти якогось загального засадничого становища в справі торговельної політики, а завсѣди стояв на ґрунті новихъ указівъ і постанов ста-

¹⁾ Х. И. А. Д. М. К. № 1368.

раючи ся лишень виеднати більше або менше прихильну інтерпретацію дотичної постанови. По смерті Скоропадського, коли в управу Україною вступила малоросійська колегія і на ціле українське жите наложила свою тяжку руку, розуміть ся ще менше можна було думати про яку небудь збірну акцію в справі поправки торгівлі, особливо по невдачі політичної акції Полуботка. Проте не диво, що на Україні всі, а між тим і купці, мовчали вичікуючи „слухного часу“.

Такий слухний час, здавало ся, настав в 1727 р. по смерті Катерини I, коли по вступленню на російський престол Петра II посипали ся на Україну ріжного рода ласкаві обіцянки російського уряду, а між тим і обіцянка привернення гетьманства, і остання вибором миргородського полковника в гетьмани була зреалізована. В 1727—1728 рр. пішли з України до російського уряду ріжного рода донесення, „пункти“, „предложенія о малоросійскихъ нуждахъ“¹⁾, причім, розуміть ся, не могли бути полишені без уваги потреби і недомагання так важної річи, як української торгівлі і загалом економічних постулятив. Згадані милостиві обіцянки для України, хоч вони потім ніколи не були в таких широких розмірах введені в жите; дальше згадані вже нами заходи російського правительства перевести ревізію деяких петрівських постанов в сфері торговельної політики, як напр. указ з 12 червня 1727 р., що просто захощував, аби чи то ціле місто, чи хочби навіть приватний чоловік, наколи в існуючих постановах бачить яку небудь перепону в торгівлі, або має який небудь корисний проєкт для поліпшення торгівлі подав се до відома комерц-колегії,²⁾ — все те разом давало українському громадянству не тільки смілість підносити свої жадання але навіть деяку надію, що ті жадання будуть взяті під розвагу і виконані. Спеціально-ж сама особа нововибраного правителя України, гетьмана Апостола, давала інтересованим українським чинникам запоруку, що він вповні розуміє вагу економічних, а передовсім торговельних справ України і тим самим ужие цілого свого впливу для привернення в тій справі status quo, під знаком якого то оклику стояли тодішні українські свідомі елементи. І що до гетьмана, то дійсно українське купецтво не завело ся.

¹⁾ Див. моя статя, Матеріали московського „Архива Министерства Юстиціи“ до історії гетьманщини — Зап. Н. Т. ім. Шевч. 1908, кн. VI, ст. 78.

²⁾ Ойрсовъ, Русскія торгово-промышленныя компаніи, с. 40—41.

Розглядаючи незавидне положення української заграничної торгівлі, в яке вона попала наслідком нової політики Петра і загалом російського уряду, ми вже нераз згадували Апостола, який своїми донесеннями ілюстрував той невідрадний стан. Се вже свідчить, з яким інтересом він ставився до торговельних справ. Инакше і не могло бути. Сам незвичайно пильний і заповідливий хазяїн, як зрештою майже вся тодішня старшина, якій по за тим мало що лишалося до роботи, купець-експортер¹⁾ і промисловець Апостол, як ми теж бачили, безпосередно на собі відчував наслідки нової системи, яка і привела до упадку українську торгівлю.

Тепер же до мотивів, що інтересували Апостола як купця і промисловця, прибули нові, що заставляли його як гетьмана дуже уважно зайнятися питаннями економічного характеру, а спеціально торгівлю, передовсім же обставинами витвореними дотеперішню політикою російського уряду. В голові такого інтелігентного і навченого довгим досвідом чоловіка, що сам пережив ганебну ростиць українського суспільства в часі боротьби Полуботка за автономію, у такого чоловіка мусіла витворитися думка, що для живучости гетьманства і автономії України треба, щоби та автономія давала певні реальні користи суспільству, а що найменше деяким його верствам, котрі б зате ту автономію підтримували. Такою верствою і був капіталістичний старшинсько-купецький елемент, який саме тоді наслідком знаних обставин почав витворюватися. Треба було, значить, його всіми силами підтримувати і користаючи з невдоволення російською економічною політикою старати ся вплинути на зміну тієї політики. Та найважнішу роль в тих заходах гетьмана грав инший момент, з якого, напевно можна сказати, Апостол ясно здавав собі справу. Тим моментом була справа автономного українського бюджету, якого реальним виразом був „військовий скарб“. Для такого автономіста а при тим практичного чоловіка як Апостол, військовий скарб був одним з головних фундаментів української автономії — і зовсім справедливо. Требаж було чимсь утримувати державний механізм, як центральну адміністрацію (військова генеральна канцелярія), компанійські полки, генеральну артилерію і т. д. на що на основі прелімінара владженого гетьманом треба було 143408 руб.²⁾ не вчисляючи сюди

¹⁾ Між иншим вислав на продаж цілі транспорти насла, див. напр. Г. М. А. М. И. Д. Дѣла кн. Меншикова. Реєстръ II, III, № 5. Письма къ кн. Меншикову малоросс. старшинъ.

²⁾ М. А. М. Ю. Дѣла прав. сек. по малоросс. эксп. кн. № 53/1780, лл. 224—226.

коштів, сказатиб по теперішньому, на репрезентацію, до чого так гетьман як і старшина прикладала дуже вагу¹⁾. Не вдаючи ся в ширше обговоренне сеї справи скажемо лишень, що власне справа військового скарбу і то в управі гетьмана становить одну з головних точок програми Апостола в його зносинах з російським правительством²⁾. Досить сказати, що по власній його заяві російському канцлерови, гетьман би був найнещасливішим з поміж усіх гетьманів, наколиб за його правління устала незалежність військового скарбу³⁾. Тим часом головною і постійною складовою частиною скарбу крім різних аренд була власне індукта і евекта, себто відкуп мита, яке платили купці від торгівлі з заграницею⁴⁾. І поза тим купець був важним податником, що гетьман при виробленню „расположенія“ податків наказував розкладати їх „смотря по людехъ можнихъ, которіє знатнимъ проиисломъ и купечествомъ бавлять ся⁵⁾. Таким чином дякуючи такому тісному звязкови з військовим скарбом, на що зрештою, так висше згадано, самі купці звертали увагу, справа торгівлі, російська економічна політика супроти України стала теж одною з політичних точок в зносинах гетьмана з російським урядом.

Переходячи до обговорення заходів гетьмана Апостола в справі поліпшення положення української торгівлі треба з гори зазначити два напрями тих заходів; з одного боку інстанція перед правительством в справі переїни дотеперішнього курсу російської торговельної політики, з другого опіка над торгівлею на Україні для можливого знейтралізовання шкід, які поносили українські купці наслідком званої системи або і з інших причин. Що до першого, то роблячи представлення російському урядови він поставив справу принципіально стоячи на ґрунті „прежнихъ малоросійскихъ правъ и привилегій“, причім однако з чисто тактичних мотивів — і се власне дуже характеристичне як раз для політики сього гетьмана і у всіх інших справах — справу старав ся все представити так, що приверненне давних прав українським купцям чи хочби полекша в інтересі так само і „великоросійскихъ купецкихъ людей“⁶⁾. Очевидна річ, що і не добивши ся принципіальної зміни, себто скасування дотичних указів Петра I, старав ся Апостол своїми інстанціями

1) *ibid.* лл. 221—221; кн. № 79/1806, л. 243.

2) *ibid.* кн. 53/1780, л. 213 і др. 3) *ibid.* л. 221. 4) *ibid.* л. 222.

5) *ibid.* Дѣла прав. сен. до разд. на департ. № 3569, л. 206.

6) напр. *ibid.* Дѣла прав. сен. по малорос. экон. кн. № 53/1780; л. 214.

бодай за усунення надужиття над купцями російських пограничних і інших властей, про що вже зрештою було перед тим говорено. Нарешті, що інteresне, слідно у його змаганні не то що з'організувати українське купецтво, а радше викликати серед него збірні виступи, на яких витворювалися збірні постуляти в справі потреб української торгівлі, через що посередно купці втягалися в політичне життя.

Що правда, то вже перед вибором Апостола київський міщанин Кузьма Кричевець подав правительству чолобитню в справі тяжкого положення українських купців, але ясно сформулювали свої погляди репрезентантами українських купців значно пізніше. З початком 1728 р. російський резидент при гетьмані Наумов¹⁾ за ініціативою гетьмана скликав до Глухова репрезентантів купецтва з найважливіших українських міст (Київ, Чернігова, Ніжина і Полтави) на конференцію „для совѣту купечества малоросійского и оногo ісправненія, от якого би Малоросіяне по прежнему мѣли своє прокормленіє“, як схарактеризували самі купці ціль своєї наради. Вироблений на тій нараді проект поправки торгівлі дуже простий і короткий, бо складається тільки з двох точок. Перша і найважливіша така: „наколи по давньому буде незаборонений провіз за границю заповідних товарів, що до тепер були під заповідю а власне: юхт, віск, лій, пенька і інші... означені указом — то наколи се станеться, то може наступити поправа положення українського купецтва“. Друга точка, котру ми вже по частині цитували, крім порушення справи побуту Жидів на Україні є властиво поясненням першої. Подавши ці точки гетьманові (9. I, 1728 р.) купці благають в него помочи: „умилосерди ся надъ обидимими малоросійскими торговими людьми, да неразорим ся вконецъ“²⁾. Згадані отже точки були як би певного рода директивою для гетьмана для його заходів в українських справах в Москві, куди він саме тоді вибирався. І дійсно гетьман цілком зєсолідаризував ся з таким поглядом купців з внімком їх становища в справі заборони приїздити Жидам на Україну. В поданих правитель-

¹⁾ Хоч в письмі сказано, що купці були скликані указом Наумова, то не підпадає підкому сумнівові, що Наумов зробив се за ініціативою гетьмана, бо Наумов загалом не показував ніякої власної ініціативи, а сліпо тримався даної йому „Верховнымъ Тайнымъ Совѣтомъ“ інструкції. А в тій інструкції нема нічого про яку небудь акцію в справі піднесення торгівлі на Україні, з внімком згадки в 20-м пункті, в яким сказано, що їздити до Кризу з товарами можна, а заборонено лишень зносити ся з Запорожцями. М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малороссе. эксп. кн. № 79/1806, лл. 7—25. ²⁾ Х. И. А. Д. М. К. № 1368.

етву 12 марта 1728 р. пунктах, що обіймали майже весь комплекс питань і справ гетьманщини і опісля послужили головною основою для дискусії в справі вироблення „рішительних пунктів“, так сказати, конституції для Гетьманщини, находимо одну точку а власне 15-ту, присвячену виключно українській торгівлі. Гетьман з старшиною просять, щоби „українським торговим людям можна було мати промисли (зносини) в заграничними купцями, аби і самі могли їздити до заграничних міст, які стоять в мирі (з російською державою), так само щоби не було заборонено заграничним купцям в торговельних цілях приїздити на Україну“. Порушивши далше справу позволення жидам приїздити на Україну для торгівлі жалується гетьман на секатури російських пограничних властей, що беруть по 10 алтин і по 50 коп., а від слуг по гривні за проїзд не тільки від українських купців, які їдуть з товарами за границю, але і від тих Українців, що для свого удержання їздять по сіль і по рибу, „чого раніше ніколи на Україні не бувало, бо козаки від того промислу мають підмогу для відбування служби а посполиті для ведення своїх повинностей. Для того просимо, щоби українським купцям по давньому можна було виїздити за границю з усякими товарами і також ввозити на Україну для відбування звичайних своїх торгів і інших торговельних промислів; так само щоби був дозволений свобідний переїзд через граничні форпости без взятків і новоналожених мит всякого рода українським людям, які переїзджають для промислів для свого удержання, щоби торгівля не припинювала ся“¹⁾. Як бачимо, гетьман жадаючи свобідного переїзду з усякими товарами тим самим домагається скасування постанови про заповідні товари як і купці, а при тім йде далше ніж купці, що лишень бачили свої кривди; він звертає увагу на те, що наслідком нових порядків терплять широкі верстви людности, якої не можна назвати купецькою в строгім значінню, а яка займаючи ся дрібними „купецькими промислами“ тим способом улєкшувала собі відбування своїх повинностей, які вкладала на неї держава.

Тільки-ж прихильний настрій в російських урядових сферах до України тепер, себто в часі виладжування „рішительних пунктів“, на стільки остиг, що так як інші українські постулати так само справу внесення постанов обмежуючих торгівлю полагоджено далеко не таким способом, як можна було сподівати ся з обіця-

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит сен. по малоросс. эксп. кн. № 53/1780; л. 214.

нок в 1727 р. Що правда, мовчки не поминено 15 точки гетьманських пунктів; в 14-ій точці рішительних пунктів сказано таке: „Малоросійськимъ торговымъ людемъ въ пограничные города въ мирное время съ незаповѣдными товары и изъ заграниць въ Малую Россію съ товары купцамъ прїѣздъ дозволенъ свободной; комуужь вынѣ, по е. и. в-а указу, для разпространенія російскаго купечества, учреждена особливая комісія и о томъ впредь опредѣленіе будетъ учинено“¹⁾). Як видно то ся постанова властиво ні в чім не зміняла дотеперішого стану річій; на скільки могло тут містити ся що небудь позитивного для українського купецтва на будуче, то хіба лише те, що промовчано, а власне не піднесено обовязку торгувати тільки з російськими портовими містами і везти товари тільки в границях російської держави. Зрештою такий вилім в дотеперішній політиці був зроблений указом з 1723 р. наслідком заходів австрійського правительства. Остаточо деякі надії могла подавати ще обіцянка, що справою розширення торгвлі займеть ся окрема комісія (о комерції), якій того рода справи дійсно поручено, бо як видно з документів, то сам „Верховный Тайный Совѣтъ“ виладжуючи згадані пункти над сею точкою не дискутував²⁾). Наразі головна перешкода для української заграничної торгвлі, а власне заборона торгувати заповідними товарами з заграницею обовязувала дальше, а тим самим полишився і цілий адміністраційний апарат, що повинен був пильнувати виконування сеї постанови, а в ній то власне було одно з головних лих.

Не вважаючи на сю невдачу гетьман не понехав добиватися зміни сих постанов. І так небагом по виданню рішительних пунктів (22 серпня 1728 р.) бо вже 4 вересня тогож року ще в часі побуту в Москві, як читаємо в журналі поїздки гетьмана в Москву, „писана обширная грамота... въ коллегію иностранныхъ дѣлъ о купечествѣ и о плаченю зъ товаровъ индукти по прежнему“³⁾). В тій справді обширній грамоті, зрештою цитованій вже нами кілька разів, описавши докладно всякого рода митарства і здирства, на які наражені українські купці так від пограничних форпостів як і ріжних митових урядів і міських управ в російських містах, гетьман домагаєть ся передовсім, аби

¹⁾ П. С. З. т. VII, № 5324.

²⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малорос. эксл. кн. № 53/1780, лл. 524—575.

³⁾ Судіенко, Матеріали, I, Журналъ... с. 123.

ніяких інших мит від українських купців ніде не побираю, „чонеже по прежнихъ правахъ и привилегіяхъ в Малой Россіи такъ с привознихъ яко и отвознихъ купеческихъ товаровъ взимаєть ся одна індукта“, дальше, щоби українські купці могли їздити з пашпортами виданими своєю старшиною, а не були обов'язані їх брати у російських властей. Нарешті, очевидно супроти заходів посторонних взяти на відкуп згадану індукту, гетьман просить правительство, щоби згідно з указом з 1723 р. „того індуктного збору для пользи малоросійской нѣкому, кромє малоросійскихъ родимцевъ, на откупъ не отдавати“¹⁾. До річи про відкуп індукти варто зазначити, що той сам гетьман, який домагав ся реституції військового скарбу, який з огляду на те, що індукта йшла до скарбу, замість домагати ся побільшення індукти стояв як раз за чимсь противним. Традиційною арендною платою за індукту було 10000 руб., одначе малоросійська колеґія пускаючи відкуп індукти на ліцитацію російським купцям підняла сю суму до 18000 руб. З тої причини арендатори індукти, щоби собі з зиском відбити заплачену арендну суму проти права і звичаю обложили індуктою всі товари, а навіть предмети доконче потрібні для домового ужитку, які загалом продавали ся по українських місточках і по українських ярмарках. Тимчасом індукта була наложена тільки на товари, які вивожено за границю або спроваджувано звідтіля на Україну. Очевидна річ, що індуктарі хапали ся ще й тому таких надужитъ, бо супроти упадку як раз в тім часі заграничної торгівлі, вони на вряд чи моглиб лишень з тої торгівлі виручити свої гроші. Додати треба, що тепер арендатори бували звичайно чужі люде, як напр. згадуваний Рагузинский за Скоропадського, або московські купці Шереметєви в часах малоросійської колеґії. Через те не дивно, що Апостол в цілі охорони не тільки купців, а і загалом населення, що займало ся дрібною торгівлею, перед надужитями індуктарських шафарів, домагав ся від правительства знижки індуктного відкupu знова до 10000 руб.²⁾ а так само застерігав ся проти віддачі чужинцям індуктної аренди. Ся справа була для місцевого купецтва дуже важна так що воно нераз за посередництвом гетьмана відносило ся до російського уряду з пресьбою не допускати чужинців до від-

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до раздѣл. на департ. № 3568, л. 88.

²⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малорос. экзп. кн. № 53/1780, л. 213; кн. № 79/1806, л. 243.

кupu індукти¹⁾. Сам же гетьман не вважаючи на невдачі своїх інстанцій, до кінця свого гетьмановання не міг погодитися з існуючим станом річій і підносив нераз справу торгівлі в своїх донесеннях колегії заграничних справ виступаючи так проти надужиття російських пограничних органів (як напр. київського віцегубернатора Штока) як і проти цілої системи, між иншим і в справі становища уряду супроти промислу на Україні (особливо в справі салітроварення²⁾).

Звертаючи ся до заходів Апостола в справі торгівлі на самій Україні мусимо з гори сказати, що і тут при захованню головних принципів російського уряду, гетьманови трудно було багато що небудь позитивного зробити для українських купців. Се хочби через те, що від часу, коли Росія загніздила ся на добре на Україні, було дуже мало областей, де би гетьман міг чути себе вповні свобідним і самостійним, не зачіпаючи так чи инакше російських сфер і інтересів. Всеж таки, наколи лишень була яка небудь можливість виступити в обороні місцевих справ, особливо коли який небудь указ давав хочби лишень формальну притоку такої можливості, там він в тій хвилі з того користав. І се зараз показало ся на самім початку гетьмановання Апостола. Ми вже нераз згадували, що для українського купецтва зачав витворювати ся дуже небезпечний конкурент в російських купцях і т. зв. ріжночинцях. Сей власне елемент був тим небезпечніший, що привілейований, який користаючи з опіки російських властей не хотів піддавати ся відбуванню ріжних „повинностей“ і тим брав верх над українським міщанством. Отже власне один з перших універсалів нового гетьмана мав на ціли усунути сього конкурента місцевого міщанства і купецтва, тим більше, що оперте для сього мав гетьман в виданім „Верховнымъ Тайнымъ Совѣтомъ“ указі про заборону Великорусам купувати на Україні недвижиме майно, а так само в грамоті в 1700 р. даній Київу, в якій заборонено торгувати салдатам, з яких найбільше рекрутували ся такі дрібні крамарі. „Зі згаданих висше офіцерів і салдатів — говорить гетьман в універсалі з 9 листопада 1727 р. — одні самі а у инших їх жінки і комірники, також деякі з зайшлих з великоруських городів міщан... — не відомо чи свобідні чи утікачі, без відомо ратуші

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до разд. на департ., № 3568, лл. 302, 322.

²⁾ *ibid.* лл. 87, 106, 109, 110, 162, 182—185, 214 і др., № 3569, лл. 43, 45, 130 і др.

торгують в крамах різними склеповими річами, шинкують, мясо продають... не чинячи міщанам... ніякої помочи в загально народних повинностях. Такою торгівлю салдати і інші великоруські торговці розбогатівши у богатях мешканців... покупували доми і живуть свобідно, а їм, мешканцям (місцевим)... дієть ся чимала кривда і страта, через що деякі стративши свої доми порозходили ся в різні слобідські місця". Крім того, як стверджує дальше універсал, ті зайти не найліпший елемент з погляду загального безпеченства, бо між ними багато злодіїв і таких, що у себе злодіїв переховують. З огляду на се і на просьбу глухівських міщан, для яких сей універсал видано, гетьман наказує місцевому сотникови з урядом, аби до такої торгівлі згаданих офіцирів, салдатів і т. д. ніяким чином не допустили, доми і їх крами відкупили (відповідно до згаданого указу), всіх комірників і безпашпортових вислали до місць їх приналежности і на будуче таких без гетьманського відома в город не приймали. Решта-ж, власники домів і крамів, поки їх не вспіють продати повинні „по пропорції достатку свого“ відбувати загально народні повинности. Вкінці гетьман поручає сей універсал предложити царському резидентови Наумову і просити від него царського указу в сій справі¹⁾ Такого менш більш змісту всій справі універсал видав гетьман 28. І, 1728 р. до усіх полків²⁾. З сеї останньої приписки видно, що навіть в такій з кожного погляду ясній справі, яка крім того опирала ся на попередних указах, гетьман все таки був звязаний а принайменше о стілько, що його універсал евентуально міг бути невиконаний.

Правдоподібно воно тут так і було, бо в грамоті з 4/9 1728 р. до російського правительства гетьман знова підносить сю так важну для місцевої людности справу. „На Україні — пише він — по містечках всякі різночинці, гарнізонові салдати... і інші зайшли з великоруських городів, а в стародубським полку відписних слобід роскольники з жінками і дітьми торгують дрібними товарами експортowymi і загалом иншими купецькими підприємствами займають ся і таким способом відбувають в українського купецтва промисли і роблять йому шкоду“, для того покликуючи ся на грамоту Київу з 1700 р., якою того рода елементам особливо салдатам заборонено зай-

¹⁾ Судієнко, Матеріали, I, Універсали... с. 16—17.

²⁾ *ibid.*, с. 30—31.

мати ся дрібною торгівлею, просить, щоби „заборонено згаданим ріжночинцям і всякого рода великоруським людям на Україні торгувати і користувати ся купецькими підприємствами, щоби дякуючи тому (такій забороні) українське купецтво за щасливого пановання в. в-а могло прийти до давного стану“¹⁾.

Справу сю росийське правительство збуло мовчки, через що самі по собі щирі заходи гетьмана не могли мати реальної вартости наслідком неписудности йому того рода чинників, як напр. салдати. З тої самої причини не міг він усунути заграничних грабіжів українських купців — результату росийської політики. До грабіжий, на які були купці наражені в Польщі, прийшла тепер такаж поведінка з боку Запорожців, які знова наражені на ріжні репресії і захвати з боку росийських властей на Україні, де правительство веде супроти них перфідну політику, хапали ся тих самих способів супроти тих українських купців, що їздили з товарами або по сіль і рибу в Крим²⁾. Се знова підривало торгівлю з Кримом, якого підданими були в тім часі Запорожці, і такий лихий стан продовжав ся не вважаючи на старання гетьмана і кримського правительства привернути нормальні торговельні зносини між Україною і Кримом³⁾. Та й що тут вже було говорити про кримські розбої, коли в нутрі самої росийської держави росийські воеводи вступали в спілку з правдивими розбійниками в ціли грабовання українських купців⁴⁾.

Далеко більше позитивних наслідків для купецтва мала гетьманська опіка в тій сфері його діяльности, де він був зовсім незалежний від посторонніх чинників. Маємо тут на думці дуже інтересну інтеренцію гетьмана в купецькі відносини, яку можнаб назвати певного рода регуляцією кредиту — річ для українського купця саме в тих часах першорядного значіння.

Такий наглий переворот в торговельних відносинах, як перерва торговельних зносин з зараницею, витворена постановами Петра, відбив ся фатально на купцях зразу захитавши їх кредит, яким вони були звязані в Польщі, на Шлезку і т. д., бо, як ми вже мали нагоду говорити, торгівля з сими краями була головно заснована на кредиті. По припиненню зносин з зараницею український купець був змушений заспокоювати зараз же претенсії своїх заграничних кредиторів, що знова заганяло його в кишеню росийських купців, з якими від тепер мав мати діло, а між якими, до річи кажучи, були навіть такі спеціалісти від

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до раздѣл. на департ. № 3568, л. 88. ²⁾ *ibid.* № 3569, л. 143. ³⁾ *ibid.* л. 192. ⁴⁾ *ibid.* л. 148.

лихви, як напр. московський купець Василь Турченніков, що займав ся скуповуванням старих „облігів“¹⁾). Се в консеквенції потягало за собою невикладність, хочаб підприємство в ірунті річи не було пасивне, але власне наслідком неможливости в браку готового гроша додержати термінів сплати довгу. І власне з кінцем 1710-х і в 1720-х рр. попадають ся чим раз частійше звістки про того рода банкрутства, на яких безпосередно можна доказати, що се результати економічної політики російського правительства супроти України. І тут то гетьмани вже від Скоропадського почавши старали ся прийти в поміч таким купцям тим способом, що видавали їм універсали, якими відсували речинці сплати довгів вірителям на пізнійше, звичайно на 1—3 літ. Се було можна робити тим більше, що на Україні аж до 1754 р. не обовязував ще векселий устав, виданий за Петра II, а позички опирали ся на статуткових „облігах“. Такі універсали мали дійсно обовязуючу правну силу. Скоропадський видавав такі універсали рідко, нам принаймні відомий лишень один, який дійсно доказує, що невикладність між иншим була результатом нових порядків в торгівлі з заграницею. Для характеристики сказаного наводимо його так, як він написаний.

І так по титулі і вступній формулі гетьман подає до відома всім, кого се обходить, „иже пан Козма Якимовичь, знатный обыватель и купець киевский понесши божіим посѣщениемъ прошлыхъ временъ в разныхъ случаяхъ многого своего имѣния страту и убытокъ, которого такъ от разбойнического иъчасенного нападения розграблено и от напрасно в Полще Полякомъ немалой суммы уплатения, яко и от огненного дому его разорения дозналь; а особливо в заборѣ на килкадесать тысячъ золотыхъ от брата его, покойного Романа Якимовича, по облигкамъ и без облигковъ учиненномъ, знатне паче всего шкодуючій, же не тилко долговъ его, помершого брата своего Романа, по поручныхъ от себе выданныхъ записяхъ уплатить лечь и своимъ кредиторамъ зыстыти ся чимъ не имѣть; а и вспоможенія снискати иъ откол(ь), поневаж нынѣ купеческимъ торговымъ людемъ промышляти и товарами по дорогахъ гандлевати время есть трудное, и не до всякихъ мѣсть, куда хотят, проходити волно, с тихъ шѣрью мянутій Козма Якимовичь просилъ насъ о универсал, чтобы кредиторы его должныхъ грошей выждали ему и без наглого оныхъ доправления такъ з нимъ поступили, якъ великоросійскій куп-

¹⁾ ibid. № 3568, л. 162.

чин курскій Андрѣй... Скорняков, который ужаливши ся такому его, Якимовича, несчастному приптку (!), щоколвекъ доводило ся от оногo ему, Скорнякову, должной суммы, тую онъ добровольнымъ уговоромъ и ностановлениемъ з нимъ, Якимовичемъ, расположилъ в прїйдучие лѣта от 1720-го году що року по часты все бес провизїи выплачовати. Мы прето, гетманъ, тому Козми Якимовича прошенїю не отмовивши а вѣдаючи, же онъ здавна в статечномъ пребываючи обхожденїи не чрез марнотратство якое пришол в своем имѣнїи до скудости, лечь божиимъ допущениемъ чрезъ вышше выраженныя разніе случаи знатную на ономъ понеслъ шкоду и утрату, выдаемъ сей нашъ з канцелярїи войсковой универсалъ таковїй, абы всякие оногo Козмы Якимовича кредиторы сожалѣючи христіанскимъ сердцемъ тоей егo не толко в грошахъ но и в худобѣ не меньшей подупалости выждали ему долгу два роки и свободное чрезъ той часъ дали ему-жъ помѣшканїе. По выстѣю зась двухъ роковъ нагле тыхъ должныхъ грошей на нем, Якимовичу, не доходячи а послѣдючи предобявленной великороссійского курского кучина Андрѣя Скорнякова добросердной учинности таковууж и от себе куждый (!) с кредиторовъ высвятчили (!) ему яко разоренному благосклонною (!) Богу и веѣмъ людемъ похвалную доброту, чтобы з нимъ же, Якимовичемъ, по прошломъ 1722 году добровольно постановили и расположили оныя должныя гроши на роки по части, якие бы он, Якимовичъ, могъ що року при помощи божіей с своего купеческого промыслу старательно всякому кредитору по облигамъ бес провизїи ушцати — рейментарско предкладаемъ⁴. Універсалъ датованїй з Глухова 20 марта 1719^{р.1)}.

З того тяжкого і нездарного з стилїстичного погляду універсалу стає ясно, що було причиною банкрутства найсильнїйшихъ навѣть купецькихъ фїрм, з якими ми вже передъ тимъ стрїчали ся; грабіжі за границею наслїдкомъ браку належной державної опіки а опісля неможливість вести відповідно торговельні операції в такой тяжкий час, коли не можна їздити куди хочеш. З той рації для ратованнїя купця треба було при помочи гетьманської власти відсувати терміни платности довгів.

Щож до сього способу то коли можна його в часахъ Скоропадського уважати спорадичнимъ а самий універсалъ сумнівнимъ що до його юридичної обовязкової сили²⁾, то сього не можна

1) М. А. М. Ю. Дѣла правт. сен. по малоросс. експ. кн. № 44/1771 (безъ нагїнації).

2) Хочъ вицаючи його військова канцелярїя безперечно мала на думці і розд. 27 артикулъ Статута, з відки якъ видно на підставі порів-

сказати про такі універсали в часах Апостола. Міркуючи по кількості того рода універсалів можна напевно сказати, що такий спосіб був введений в систему, при чім гетьманська канцелярія зуміла надати таким універсалам правну підставу і силу, основуючи їх не тільки на формулці уживаній Апостолом зі слів жалованної грамоти на гетьманство про „власть устроєвати всякіє воинскіє і гражданскіє порядки“, але крім того опираючи їх на 27 артикулі I розділу обов'язуючого на Україні кодексу а власне литовського Статута¹⁾. І так напр. в 1732 р. гетьман відсуває термін плачення довгів ніжинським купцям Михайлови Горілкевичу і Микиті Матусевичу на один рік — поки не зберуть своїх грошей від своїх довжників²⁾. В тім же році дає універсал чернігівському бурмістрови Петрови Лонаті, з тим, щоб його кредитори не турбували через три роки³⁾, в 1733 р. універсал чернігівському райци Йосифови Козляниці, щоби його з огляду на „припадки через пожар і інші нещасливі випадки“ кредитори не чіпали своїми претенсіями через три роки⁴⁾, такий же універсал Михайлови Іолембійовському від кредиторів на один рік⁵⁾ і т. д. Навпаки подибуємо універсали, як напр. глухівському міщанинови і купцеви Василеви Тихоновичеви, в яких гетьман звиває, „дабы ему (Тихоновичеви) такъ духовного яко и мирского званія в разных полках за взяте ими у его, Тихоновича, товаровъ подлугъ своихъ облѣковъ дебитори безспорно уищались“⁶⁾. Бували також, сказатиб, скомбіновані універсали, в яких одночасно узгляднювано обидва згадані мотиви. Так напр. 1728 р. гетьман видав київському міщанинови Вакуловичови універсал, „дабы люди тии, якимъ онъ виновать, виждали ему долгъ, нѣмъ онъ въ раззореніи будучій хоч мало зможется и долги свои на людехъ позискуеть, и для того в томъ-же унѣверсалѣ доложено, чтобъ его, Вакуловича, должники по облѣгахъ и другихъ доказателствахъ ему платились безъ отреченія“⁷⁾. Зате вступаєт ся перед російським урядом за сорочинського міщанина Леонтовича, якого за довги арештовано в Путивлі на жаданне тамошнього купця Карпова; гетьман домагаєт ся, щоби путивльський купець, наколи має які претенсії бив чолом на Леонтовича в сорочинськім сотеннім уряді⁸⁾.

нання дотичного уступу Статута, попали в універсал не тільки мотиви, але навіть поодинокі фрази.

¹⁾ Х. И. А. Д. М. К. № 2262, Діаріушъ... л. 220. ²⁾ *ibid.* л. 217. ³⁾ *ibid.* л. 220. ⁴⁾ *ibid.* № 591 Журналь... л. 6. ⁵⁾ *ibid.* л. 140. ⁶⁾ *ibid.* л. 68. ⁷⁾ Судієнко, Матеріали, I, Журналь... с. 28—29. ⁸⁾ Х. И. А. Д. М. К. № 2622, Діаріушъ... 185.

Передовсім патронував Апостол тим купцям, „которіи — по словам одного універсалу — свои гендлі до Шліонска и до Гданска отправають и по ярмаркахъ съ товарами ездятъ“. З тої рації київським купцям потверджує універсалом 1729 р., щоби екзактори брали від воза індукти і евекти тільки по 15 зол. а від чумаків, що торгують дрібними товарами лише по золотому від 100 зол.¹⁾ В сїм випадку гетьман тим щирійше обороняв купців від індуктарів, бо як відомо, на основі 13 точки рішительних пунктів під претекстом, що індукта збираєть ся не тільки від українських але і від великоруських купців, правительство постановило брати її до росийського державного скарбу.

Не меншу увагу звернув Апостол і на охорону купців від надужитя місцевої адміністрації. Такі надужитя проявили ся як раз в полках, на чолі котрих стояли Великороси, як напр. в стародубськїм полку. І так дізнавши ся, що в стародубськїм полку місцева адміністрація побирає від купців, що їдуть з товарами в Ригу, різні оплати (крім індукти), на полковника і старшину гетьман видає в січні 1728 р. строгий універсал з забороною „отягощати купечество малоросійское“.²⁾ В маю того-ж року видає другий такий же універсал до старшини того полку, де грозить арештованнем тому, хто буде згадані несправедливі оплати побирати.³⁾ В 1732 р. гетьман розіслав до всіх полків указ, в якому наказував, щоби уряди не робили ніяких перешкод купцям в їх зносінах з Кримом так само, як і кримським купцям, що приїзять на Україну.⁴⁾

Та одначе всі висше наведені заходи в справі торгівлі мали чисто домашній характер і були лише паліативами, які справи в головнім не зміняли на ліпше. Бажань і заходів так гетьмана як і купців в справі привернення свободної торгівлі з заграницею, правительство ноки що не увзгляднило і тільки обіцянкою розглянення цілої справи в комісії о комерції заставляло так гетьмана як і інтересовані чинники терпеливо очікували знова слухного часу. Та трудно було довго ждати на порішення такої важної і живої справи, що мала першорядне значінне для економічного положення цілого краю; не міг спо-

1) Судієнко, Матеріали, I, Універсали, с. 67.

2) Х. И. А. Д. М. К. № 6816.

3) Судієнко, Матеріали, I, Журналъ, с. 58—59.

4) Х. И. А. Д. М. К. № 2622, Діаріушъ, л. 195.

кійно вижидати і сам гетьман так само як розбуджена вже в 1727 р. і на тій точці скристалізована опінія ширших кругів. А таких власне проявів збірної думки на Україні найбільше не любило і найбільше лякало ся російське правительство. Через те не диво, що в другій пол. 1729 р. колегія заграничних справ чимало занепокоїла ся, дізнавши ся, що в різних полках на Україні курсують якісь „пункти“ в справі української торгівлі, публіковані від імені комісії о комерції.

Діставши копію тих „пунктів“ канцлер Головкін написав строгий виговор тодішньому резидентови при гетьмані кн. Шаховському за допущення появи тих пунктів, при чім, як видно, канцлерови ходило не так про сам зміст пунктів чи проекту, але власне про те, що „без указу е. і. в... такие пункты в народ публикованы. I сего найпаче вам (Шаховському) смотреть і дѣлать не допускать“. ¹⁾ Сей скинув цілу вину на гетьмана ²⁾ Такого самого менш більш змісту лист, хоч в лагіднійшій тоні, післав канцлер і гетьманови, де крім того пригадано, що „самому вамъ объявлено і в решительных пунктах написано і тѣм, которые здѣсь із Малоросіян ваших за тѣм дѣлом в комисіі ходять такожде сказано, что о том малоросійском купечествѣ в комисіі о комерції еще имѣется разсмотреніе і разсужденіе, і выдан будет указ впредь“. ³⁾

Відповідь Апостола Головкіну на сей лист дуже характеристична для ілюстрації поступовання гетьмана при виладжуванню різних проєктів і меморіялів для правительства „о малоросійскихъ нуждахъ“ а так само і тактики, якої він супроти російського уряду держав ся. „Ті пункти — пишеш між иншим — попали до мене тут в Глухові, тільки від кого саме, напевно через багато клопотів пригадати собі не можу, і сі пункти лашили ся у мене зразу без уваги. Потім прочитавши їх я приватно розмірковував, що наколи би так стало ся (себто наколи-б сі пункти дістали обовязуючу силу), то чи не було-б від сього шкоди в індуктнім приході і в доходах військового скарбу, побираних від купців, а також чи не було-б від сього перешкод в торгівлі великоруським і українським купцям, бо — як підкреслює гетьман — на всіх ярмарках на Україні торгують і великоруські купці“. По такій приватній

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, лл. 557—558.

²⁾ *ibid.* лл. 560—561. ³⁾ *ibid.* л. 559.

діскусії „наказав я був написати приватно до деяких полковників залучивши ті пункти не для публікації їх в народі, тільки щоби полковники прикликавши до себе деяких з купців і подавши їм се приватно до відома запитали їх, чи було-б се корисно для загалу всіх великоруських і українських купців, наколи-б після сих пунктів наступило порішення. І коли-б купці побачили в тім користь тільки для одних а для решти перешкоди, то повинни були полковникам сказати свою думку, а полковники мені мали про се написати. Я-ж мав намір відповідно до того писати в сій справі до колегії заграничних справ в доповідненне до попередних моїх представлень про торгівлю, а пункти разом з висказаними думками про них наказав я нерозголошуючи поміж народом прислати мені назад“. Далше гетьман стараєть ся доказати, що вони дійсно не могли бути розголошені, бо, мовляв, навіть купці розіхавшись по ярмарках не знали про се, одначе все таки чуючи слабкість свого доказу, бо-ж прецінь правительство звідкись ті пункти дістало, просить канцлера сеї цілої справи „не ставити... в тонкое разсужденіе“, себто не бачити в тім якоїсь небезпечної акції гетьмана.¹⁾

Що-ж се за такі пункти були, яких поява викликала таку неприємну кореспонденцію між канцлером і гетьманом, а до змісту яких сей останній поставив ся виразно неприхильно? Наколи приглянути ся їм ближше то стане очевидним, що гетьман вважаючи їх шкідливими так для військового скарбу як і для загалу купців, мав повну рацію. З гори треба означити, що автор чи автори того проекту мали передовсім на увазі інтереси кївських купців, жертвуючи при тім інтересами всіх інших купців цілої України.

Самий проект складаєть ся з 8 точок з таким змістом.

1. Всім так російським як і українським купцям, що торгують великоруськими, українськими, китайськими, перськими і „індійськими“ товарами, вільно через Україну в чужі держави провозити за оплатою належного мита свої товари з виключеннем поташу, смольчуги, пеньки, льну і салітри, якими до дальшого указу треба торгувати в російських портах. Так само мають право приїжджати з своїми товарами всякого рода заграничні купці, але тільки в указані міста і теж за оплатою належного мита.
2. Переїздным пунктом для купців так з Великоросії

¹⁾ ibid. л. 562 -- 563.

і з України за границю як і заграничним купцям на Україну єсть виключно Київ, де має бути головний торг і склад, і для того Київ що до прав має займати однакове місце з портовими містами. Переїзд через всякі інші міста, дороги і перевози так з України за границю і як з поворотом рішучо зборонений і сього повинни строго стерегти застави. 3. „Для лучшого розмноження торгу в Києве“ привернути два ярмарки; оден від 6 січня а другий від 14 вересня почавши, з яких кожний повинен продовжати ся по три тижні. По сю сторону Дніпра повинен бути тільки в Чернігові установлений один двотижневий ярмарок від 8 липня почавши. Обидва ярмарки стоять під наглядом київської митової комори. В часі ярмарку так заграничні як і місцеві купці можуть продавати товари, як хто хоче, і великими гуртами (оптом) і в роздріб. Поза ярмарками чужим купцям не вільно продавати своїх товарів „половинками, аршинами, ліктями і фунтами“, а вільно се тільки місцевим купцям в Києві через цілий рік. До Чернігова-ж поза ярмарками не можна приїжджати заграничним купцям, так само тут не може бути складу. 4. Заграничним купцям до інших крім Києва українських міст приїзд зборонений так для продажі своїх як і для закупування тутешніх товарів. Тільки з кримської сторони можна дозволити купцям приїжджати лишень до пограничних міст і то тільки з кіньми, рогатою худобою і з вовною, одначе ті купці за гроші виручені за свої товари мають накупити тутешніх, не заборонених для вивозу товарів по заплаченню по давньому звичаю індукти. 5. В Києві і в Чернігові в часі ярмарків від товарів вивожених за границю і спроваджуваних звідтіля платить ся мито після російської тарифи, бо тим способом згідно з постановами 1 і 2 точки сього проєкту Київ рівняєть ся російським портовим містам. При тім одначе великоруським купцям від товарів вивожених за границю потручуєть ся індукта, бо вони вже заплатили внутрішнє мито в дотичних російських містах. За те не потручуєть ся індукта від експорту українським купцям, бо індукта в данім випадку є для них внутрішнім митом. Так само крім мита після тарифи платять індукту заграничні купці знова згідно з постановами тарифи в російських портових містах. За те, наколи-б вони через Україну їздили з товарами до Великоросії, то в Сівську не платять вже ніякого иного мита. 6. Ся точка відносить ся до одного з найбільш болючих питань для місцевого купецтва. Нею мало бути заборонено „в Києве и во всей Малой Россіи Великоросія-

номъ воинскихъ чиновъ людемъ и разночинцамъ... а паче гулящимъ людемъ отнюдь... торговать". 7. Так зване „поголовне мито“, бране дотепер в часі переїзду за границу, устає. 8. Отся точка відносить ся не так вже до торгівлі як до промислу. В ній автор чи автори „пунктів“ жадають ні більше ні менше тільки заборони на Україні фабрикації червоної юхтової шкіри і то під загрозою конфіскації всього маєтку, „понеже — мотивує свій погляд автор — оная дѣлається в Великой Росіи, гдѣ уже совершенная доброта того товара изстари привозится и за главной товаръ почитаетъ ся, и обои, какъ малороссійския купци продажею недѣланных кожъ такъ великороссійския, теми южянскими заводами ползуются, а Малоросіане не имѣя искусства в дѣле такого товара могутъ на оній нанести в чужихъ краяхъ охулку".¹⁾

І так, як ми вже зазначили, з того цілого проєкту, в котрім заведво 6 точка порушує справу важну для купців усеї гетьманщини, стає ясным, що він повстав в київських купецьких кругах, мабуть не без впливу тутешньої кольонії російських купців. Київ принаймні в тих часах, загально беручи становив другорядну в торговельнім значінню величину²⁾ і зовсім не був продуктивним городом в значінню промислово-торговельнім, як напр. Ніжин, Стародуб, Полтава, Кременчук і инші міста Гетьманщини. Лише завдяки своему пограничному положенню мав він торговельне значінне жиючи, так сказати, тільки з посередництва. Його політичне положенне, а власне фаворизованне його по часті російським урядом, як сильної стійки російської державности на півдні і лишень так сказати половинна його залежність від управи гетьманщини ослаблювали його природні звязки з Україною. Спеціально-ж наслідком обговорюваної нами економічної політики російського правительства ставав він паразитом решти України. Київ, як пограничний город, жиучий з посередництва, зачав спокушувати ся ролею російських портових міст, тих примусових для купців торговельних пунктів. Через те за ціну монополізації торгівлі на Україні а тим самим її економічного поневолення, київське купецтво готово було зрецигувати з своїх принципіальних постулатів, як свобідна торгівля і цдова автономія. Через те розглянений проєкт цікавий не тільки як прояв присоблення за всяку ціну до обставин, але передовсім як симптом деморалізації і розбитя на Україні завдяки російській політиці в данім разі економічній, що в Києві

¹⁾ ibid. лл. 554—556. ²⁾ А. Кизеветтеръ, Дѣлопроизводство русскихъ внутренихъ таможенъ... Сборникъ... Ключевскому, с. 81.

виявило ся в бажанню правно закріпити за собою примусово-виготовлений стан річій. І на Україні сю паразитну ролю кнївського купецтва дуже добре вже в тім часі розуміли. І так напр. в 1728 р. лубенська старшина з цілим полком вдаючись до гетьмана з прошеннем, щоби виробив Жидам, як заграничним купцям, дозвіл на приїзд на ярмарки на Україну, мотивує се власне визиском кнївських купців. По думці старшини від заборони пропускати Жидів з товарами на Україну „кіевськимъ купеческимъ людемъ однимъ прибель а протчімъ малоросійськимъ, не толко купеческимъ, но и всімъ обще обывателемъ, не малая убель причинила ся“, наслідком високої ціни за привозні товари а низької за тутешні продукти, як поясняють Лубенці.¹⁾ Ясно проте, що ні гетьман, ні ніхто инший на Україні не міг поставити ся прихильно до сього проєкту і за переведення його в жите обставати.

VII.

Що йно обговорений проєкт, хоч він і не був введений в жите, викликав собою деякі шкідливі консеквенції вже хочби тим, що як голос всеж таки українського купецтва ослаблював в значній мірі автономічну політику гетьмана і домагання загалу купецтва в напрямі переміни дотеперішної правительственной торгівельної політики. Як потім показало ся, проєкт сей не зважаючи на спосіб, яким він повстав, звернув на себе прихильну увагу російського уряду, котрий не занедбав з нього в своїм часі скористати. Одиноким позитивним наслідком того проєкту на разі було хіба лише те, що він своєю появою як вираз збірної думки пригадав правительству, як видно з листа Головкина до гетьмана, про потребу такої чи иншої розвязки питання про торгівлю, що було доручено комісії о комерції указом „Верховнаго Тайнаго Совѣта“ ще 30 мая 1727 р. Та і тепер порішення сеї справи не наступило так скоро, бо аж в 1732 р. комісія о комерції прийшла перед сенат з обширним рефератом, в яким доволі основно старала ся розглянути се питання і подала від себе проєкт його поалагодження.

Нічого дивного, що комісія потребувала так багато часу для вироблення сього проєкту. Завданням її було всі дотепе-

¹⁾ Лохвицкій историческій сборникъ. Изданіе лохвицкаго уѣднаго земства, Кієвъ, 1906, ст. 298—299, нотка 2.

рішні постанови, видані в різних часах, даліше витворений ними фактичний стан, рахуючись при тім з автономічним положенням України і українськими давними і новими домаганнями, звести в якусь гармонічну цілість і виробити з того всього якусь одноцільну систему. І тут то на усіх точках комісія натрапила на різнородні труднощі і суперечности так між ріжними постановами російського уряду між собою і між самими останніми а дійсним станом річий на Україні. Для вяснення сього всього треба було не тільки часу, але і ріжних матеріялів, які треба було збирати на Україні так само як думки, заяви і т. д. ріжних російських інституцій, що забірали голос в сій справі, як напр. сенат, камер-колегія, комерц-колегія, мануфактур-колегія, російські купці і т. д. Мало того; лишила ся ще з початку 1720-х рр. не зовсім полагоджена справа заходів австрійського правительтва, до чого прилучила ся справа австрійсько-польського трактату з 1727 р. в справі української торгівлі, що теж, як признала комісія, не лишило ся без впливу на українську торгівлю з заграницею.

І так вже самі укази Петра В. починаючи з 1714 р. видані в різних часах без огляду на згоду одних з другими особливо в справі того, з якими коли портами вести торгівлю з України, вносили чимало непорозумінь і плутанини, яку збільшувало ще поступованне ріжних пограничних властей, наслідком чого автоматично нераз узаконювали ся деякі звичаї, от хочби взяти справу побирання т. зв. поголовного мита від купців на українській границі. Сумніви насував теж указ Петра з 1723 р. в точці про пропорцію вивожених за границю товарів. Як ми вже бачили, з тим не годила ся комерц-колегія і головний маїстрат, до якої думки потім пристав і сенат, який в тім дусі подав донесенне в 1726 р. Тимчасом не зважаючи на трудність виконання такої постанови, якої мабуть і дійсно не виконувано, указ сей все таки формально обовязував. Так само панувала ріжниця поглядів між сенатом а деякими колегіями, як напр. мануфактур-колегією що до того, на якій границі побирати мито чи на великоруській чи державній, себто українській від сторони Польщі, з чим знова тісно вязало ся питанне, від кого побирати загальне пограничне мито, себто, чи тільки від великоруських купців, чи також і від українських не зважаючи на індукту.

Для того комісія о комерції приступила передовсім до критики деяких постанов і поглядів, особливо тих, про які між самими рі-

шаючими чинниками не було згоди. І так що до згаданої пропорції, себто дозволу на вивіз за границю тільки 13-ої часті всього експорту, то комісія згодилася з сенатом на потребу скасування цієї постанови. Інакше було з питанням, на якій границі і від кого побирати мито. Сенат своїм приговором в 1725 р. і донесенням 1726 р. поставив справу так, що пограничне мито від сироваджуваних з заграниці товарів повинно бути побиране в Брянську, Сівську і інших великоруських пограничних містах, а від вивожених з Росії за границю товарів місцем побирання мита мав бути Київ на державній, в сім випадку на українській границі. Комісія вважала такий порядок шкідливим і неможливим до удержання раз з огляду на страту в поборі мит, бо значна скількість товарів з заграниці входила би в Росію через посередництво України без оплати, а також з огляду на легкість контрабанди, яку трудно було б припинити наслідком довгої границі між Україною і Великоросією, бо відповідного обставлення її форпостами не могли б покрити побирані на тій границі мита.

З такого поставлення справи само собою, як бачимо, виходило б так, що українські купці платили російське мито від товарів вивожених за границю, а від привожених лишень українське, себто індукту. Проти цього привілею, як особливо шкідливого для російських купців, виступила комісія дуже сильно. Наколи не буде постановлено — аргументувала комісія — щоби брати мито від привозних товарів на державній границі після тарифу і Україна лишиться при одній тільки індукті, як воно єсть тепер, то в цілій портовій торгівлі настане явне змішання. Се через те, що хто веде торгівлю через портові городи і наслідком цього платить раз мито на підставі тарифу, другий раз внутрішнє мито, то той не може вести конкуренції з таким українським купцем, який платить від свого товару одну невелику індукту. А хоча б навіть український купець повіз свої товари на продаж до Великоросії, то заплатив тільки внутрішнє мито на великоруській границі а від ввозу все таки ніде мита не буде платити, підкреслює комісія забуваючи, що платить ще такий купець індукту, хоч вона і менша від тарифового мита. Таким чином, по думці комісії, український купець завсіди є в можности продавати свої товари дешевше ніж такий, що сироваджує свої товари з портів, бо сей хочаби крім виску відбити ще заплачене мито, мусить накладати висну цінку на свої товари. Мало того; російський купець кі-

нець кінцем не знайде загалом покущів на свої товари, бо наслідком ввозу заграничних товарів через Україну, а через те і дешевших від портових, в першій лінії будуть заспокоєні потреби всіх українських міст. На се вже жалували ся в Москві деякі російські купці, що коли давнійше (очевидно перед 1727 р.) українські купці приїзджали до Москви для закупна портових товарів, то тепер не тільки спроводжують самі такі товари просто з заграниці, але навіть розвозять їх потім на продаж по велико-руських містах. Наслідком чого для решти купців буде явна страта а у внутрішнім миті недобір.

Отже як з того всього виходить, то російським купцям а з ними і комісії о комерції розходило ся передовсім про те, щоби завоювати зовсім торговельний ринок на Україні, в чім їм перешкаждали місцеві купці. Комісія признавала ся, що пробувала вже в 1731 р. охоронити бодай Великоросію від впровадження туди заграничних товарів з України і для того подбала, щоби вздовж українсько-великоруської границі поуставляти митні комори і форпости, але як вже перед тим згадано, сей спосіб наслідком великої просторони не вдав ся.

Позитивні пропозиції комісії полагодження тих питань були тільки льобічними висновками наведених критичних мірковань. І так комісія згідно з думкою сената і інших інституцій, що в сій справі забирали голос, пропонує дозволити вивіз всяких товарів заграницю з Великоросії і з України без пропорції. Одначе з того дозволу виключені повинні бути поташ і смольчуга, як товари казюнні, пенька і лен, які знова становлять головну підставу портової торгівлі, дальше салітра потрібна для артилерії і лосеві шкіри потрібні для кавалерії, нарешті золото, срібло і всяка монета потрібна самій державі. Так само можна, по думці комісії, дозволити привіз всяких товарів з заграниці. Одначе так на вивожені як і привожені товари наложити мито, яке платить ся в портах, товари-ж, що становлять головну рубрику в торговельнім обороті в портах, як також ті заграничні товари, для виробу яких в Росії існують фабрики, комісія пропонує обложити висшим митом після спеціально виробленої для сього тарифи, яка має обовязувати на українських границях так від сторони Польщі як і Криму.

В супереч думці сената порішила комісія, що для ввозу і вивозу повинна бути одна і то державна границя, себто на південнім заході українська, де і повинно бути побиране мито. Головним місцем для переїзду через границю, де повинна бути

головна митна комора, пропонує комісія установити Київ а крім нього кілька побічних; вище Києва напр. Сорокошиці, Мглин і т. д. а низше для Криму Переводочну а між нею і Київом ще один переїзд, і всі ті місця, евентуально замість нех виші, повинні стояти під управою київської комори і увійти в новий тарифовий устав. Всі-ж інші дороги, переїзди належить позакладати, позакопувати і т. д. і при помочи форпостів пильнувати, щоб туди ніхто не їздив. Крім того в паспорті всякого, хто вибираєть ся за границю, повинно бути зазначено, через який пограничний пункт він повинен їхати і назад вертати, щоб тим способом не допустити до прокладання нових доріг.

Ну, а якже такі постанови погодити з автономією України, яку — комісія знала се добре — підносили в справах торгівлі гетьман з старшиною? Комісія, на чолі котрої стояв Остерман звернула увагу і на сю обставину, що зробило правительство перший раз в сфері економічної політики і зробило се дуже характеристичним способом.

Хоч Українці — міркувала комісія — ніщо инше, як цілковиті піддані імператорського величства, одначе все таки мають свої окремі права і привілеї, надані і стверджені предками теперішньої цариці. Через те вводячи на Україні таку новизну, як вище згадані постанови, комісія мала сумніви, чи наколи одначасно з запровадженням новим митом „каких внутренних облегчень и удовольства Малороссійцямъ учинено не будетъ“, не наступлять з їх боку а найбільше від гетьмана і старшини які труднощі в сій справі. Проте для заспокоєння Українців комісія пропонувала такий спосіб: знести індукту, котра на Україні має значінне тарифового мита, а доходу державній касі дає мало, бо всього 20.000 руб. а перед тим і того менше. Те саме треба зробити з так званим поголовним митом, яке і так неправно тут запроваджено, бо тільки простою допискою одного дяка на однім указі виданім в приватній справі. Скасування тих ондат повинно вступити в силу 1 січня 1733 р., від коли можна зачати побиранне тарифового мита. Про се треба заздальгідь сповістити гетьмана і українську суспільність, представивши їм знесенне індукти а особливо поголовного мита, як велику милість цариці для тамошнього народа, а арендаторів індукти запевнити, що їх за аренду дальших років, які їм ще належать, правительство справедливо винагородить. Таким способом можна уникнути тих труднощій, що могли-б наступити без такого

попереднього указу. Комісія сподівала ся, що загал на Україні буде вдоволений такою реформою, бо велике мито будуть платити тільки ті, що для більшого зиску хотіли-б торгувати з за-границею, а місцеві дрібні купці і поспільство не тільки не будуть цього відчувати, але в додатку побудуть ся поголовного мита, що давало ся їм перед тим в знаки.

Очевидно наколи-б комісія була щиро думала, що запровадженням мита а знесенням індукти дійсно, облегчить дрібного купця і „простий народ“, то можна-б їй закинути наївність, бо прецінь утрудненнем тої категорії людям виїзду за границю, вона позбавляла з одного боку заробітку широкі круги суспільства, а з другого віддавала їх на поталу невеликому гуртовим багатих купців, що собі потім новисненою ціною товарів з зиском могли відбити заплачене мито на границі. Та тут дійсно розходило ся лише проте, щоби витворити на зверх ілюзію якоїсь „милости“, а в самій річи добачувала комісія тут цілий ряд користей для російських інтересів, так для держави, як і для купців. І так насамперед комісія не сумнівала ся, що таке поставленне справи побільшить доходи з мита, бо Україна прецінь складаєть ся з 10 великих полків, в яких є багато міст і ярмарків, а крім того туди ведуть славні торговельні шляхи для перевозу заграничних товарів. Дальше через установленне державної, себто в сім випадку української границі для побирання мита, легко буде припинити провіз заповідних товарів чи там контрабанди при помочи військових застав, які і так стояли тут для ловлення утікачів за границю. Потім простий народ буде без сумніву вдоволений такою ласкою цариці, що знесла індукту і поголовне мито. Також побори за привіз і вивіз товарів таким чином для всеї імперії зрівняють ся. Нарешті через те українські купці, що зачали вивозити і привозити свої товари через Польщу, будуть більш приневолені вести торгівлю з московськими купцями.

Правда, в плаченню мит лишала ся ще одна різниця між російськими і українськими купцями і то на користь сих останніх. Се відносило ся до внутрішнього мита. Російські купці від експортних товарів платили мито насамперед мійське, потім повітове, а нарешті при порті а так само і від привожених товарів платили мито в порті, а потім внутрішнє підчас продажі, тимчасом як українські купці після цього проекту від обох категорій товарів повинні платити тільки одно пограничне мито. Одначе комісія вважала можливим лишити сей привілей,

щоби зразу не впроваджувати на Україну багато нових тягарів, до котрих тутешня людність не привикла і тим способом не порушати урядової системи, поволі приучувати український народ до великоруських порядків. При тім комісія звернула увагу, що провадження товарів сухопутною дорогою, що як раз мало місце в українській торгівлі з заходом, є значно трудніше від привозу через порт, а крім того і се, що українські купці платили в Польщі транзитне мито. Наколи-б одначе вони хотіли свої товари привозити до Великої Росії, то разуместь ся, що тоді мусіли-б на великоруській границі платити внутрішнє мито.

Дві останні точки сього проєкту трактують про формальні справи. В одній комісія пропонує сенатові на випадок прийняття її проєкту поробити потрібні приготування для заведення в Київі головної митної комори і побудовання відповідних магазинів, при тім робить характеристичну пропозицію, щоб до служби при київській коморі брати по змові і Українців, щоб вони не допускали своїх земляків до контрабанди і могли „с народомъ малоросійскимъ ласковѣе обойтись“; очевидно се останнє було потрібне з огляду на знане грубе обходженнє російських властей з місцевою людністю. Нарешті в останній точці комісія заповіда виданнє нового тарифового уставу, де мали бути узгляднені згадані висше постанови, яких очевидно в дотеперішнім не було і не могло бути, бо він передовсім мав на оці портову торговлю.¹⁾

Комісія, в склад якої входив граф Остерман, князь Олексій Черваский і 3 менше важних урядників виготовила крім сього і проєкт відповідної грамоти до гетьмана, в якій в формі великої милости для України, мало бути оповіщено про новий закон і про внесеннє індукти, що представлено як наслідок заходів і просьб гетьмана використавши його скарги на надужитя індуктарів.²⁾ Сей закон, як обіщувана грамота, мав увійти в житє від 1 січня 1733 р.³⁾

Таким чином Остерман і товариші запроектували в автономії України таку радикальну перемену, яка була зроблена

¹⁾ М. А. М. Ю. Дѣла Правит. Сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, лл. 646—657.

²⁾ В 1729 р. не зважаючи на відомі застереження гетьмана і купців віддано індукту в аренду чужому чоловікови, графови Гаврилови Владиславичу, сестринцеві одного з попередніх арендаторів індукти Сави Рагузинского.

³⁾ *ibid.* лл. 658—660.

щойно через 21 літ пізнійше, а поки що сей проєкт, як передчасний, так і полишив ся лишень на папери, як дороговказ, в яким напрямі мала йти дальше російська політика на Україні.

Та все таки цікаво, які були безпосередні причини, що вказуючи на сю передчасність не допустили до введення в життя сього проєкту. Передовсім тут напевно завинила сама форма проєкту, як загального закона, що виразно заводячи нову тарифу для української торгівлі касував одночасно давну традиційну індукту, тимчасом коли попередні укази, хоч мали в дійсности такі самі заміри і таку саму тенденцію, були видавані в поодиноких тільки справах, так собі між иншим, і не ставили справи ребром. Через те, коли сенат дістав сей проєкт, то післав його передовсім на розгляд колегії заграничних справ з запитанням, „не будет-ли от того данным малоросійскому народу привилегіям что противно“.¹⁾ І тут то згадана колегія несподівано на поставлене питання відповіла: так. Взявши вихідною точкою своїх міркувань в російській політиці рідко уживану 27 главу „Генерального Регламенту“²⁾ Петра Вел. і виписавши дотичні точки гетьманських статей про права і вольности, від Хмельницького почавши а на Апостолі скінчивши, так само і привілеї дані поодиноким українським містам в справі торгівлі а нарешті і постанови торговельних трактатів з сусідними державами, напр. з Польщею 1686 р., з Турцією 1720 р. і т. д. — колегія заграничних справ заявила, „что по тѣм данным привиліям, какъ тѣ выписанные пункта сами собою показывают, от такова вновь определяемого в Малой Росіи торгового устату или пошлинного збору, без отнятия у малоросійского народу в том волностей і древних обыкновениі і поведениі, быть не может“. А наколи до того, говорить дальше колегія, піддані сусідних держав не схотять піддати ся новій тарифі і перестануть їздити на Україну, то український народ готов багато потерпіти, бо вся їх торгівля готова через те припинити ся.³⁾ Цікаво, що сеї

¹⁾ *ibid.* л. 645.

²⁾ „А понеже кромѣ російскихъ государствъ равныя другія знатныя провинціи і области російскому скипетру подчинены и подъ е. и. в. достохвальнымъ владѣніемъ обрѣтаются, которыя особливые привиліи имѣють, того ради долженствуетъ каждый коллегіумъ о томъ освѣдомиться, изъ привилегіи ихъ взять списки, и каждый народъ по ихъ подтвержденнымъ отъ е. в. правамъ и привилеямъ управлять“.

³⁾ М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 732—733.

заяви не підписав Остерман, а лишень Головкін, Мінїх, Степанов і Курбатов.

Безперечно, що на таке рішення крім згаданих мотивів вплинув також і страх перед можливими „трудностями“ з боку гетьмана, що певне не був би дав себе підійти такою ласкавою формою публікації нового закона, в дійсного значіння котрого він напевне був би здав собі справу. Прецінь в 1754 р. так слабо звязаний з Україною гетьман, як Ровумовський, цілою силою боров ся проти знесення індукти, а тим самим і фінансової автономії України, що російський історик зовсім слушно вважає гідним ювілеєм, себто остаточною ліквідацією переяславської умови.¹⁾ Та тепер справа була ще передчасною. Коли сказати правду, то таке формальне голосне порушення „привілеїв“ і не доконче було потрібне, бо завдяки попереднім поодиноким указам, яких прецінь не знесено, фактичний стан річий був такий, що ті привілеї в сфері торговельної і митової незалежності і так мусїли самі собою занідїти, переставши мати реальне значінне.

VIII.

Розглянений нами час відносин ресийського уряду до гетьманської України обіймає майже чверть столїтя²⁾ і по характеру тих відносин становить повну цілість, а що до їх інтензивности ділить ся на два періоди: часи Петра I, коли правительство більш активно проявляло свою діяльність, звернену в напрямі підірвання української автономії, і часи його найблизших наслідників, коли російський уряд поводив ся більше здержливо. Одначе, як ми сказали, загальний напрям російської політики в обидвох періодах був однаковий. В сфері економічно-господарського життя гетьманщини зайшли з вини того-ж уряду в тім часї ще й інші факти, що мали фатальний вплив на місцеві відносини. І так взяти-б хоч таке раптовне, просто катастрофальне переміщення цілого ряду земельних маєтків, що наступило по мазепинській справі наслідком конфіскації тих маєтків у одних і надачі їх другим власникам. Поминаючи вже сю обставину, що нові влас-

¹⁾ Соловьевъ, Исторія Россіи, V, с. 787.

²⁾ Що правда є звістки (Бантынь-Каменскій, Исторія Малоросс. вид. 3, 1903 р., с. 592), що вже 1703 видано указ в заборону українським купцям вивозити пеньку і т. д. за границю, одначе сей указ, мабуть не ввійшов в жите, бо на його ніде ніхто, ані російський уряд ані українські купці і гетьмани не покликають ся і загалом нічого про його не знають.

ники тих маєтків були по більшій часті чужі Україні, то коли взяти на увагу, що кожда з таких маєтностей мала якісь зобов'язання супроти других, а інші знова супроти неї, то можна собі уявити, яке замішанне наступило наслідком такої переміни. Не меншого значіння фактом було заведенне цілого ряду нових податків, особливо в часах малоросійської колегії.

І так загалом беручи російська економічна політика на Україні в заложенню негативна, по наслідкам мала характер чисто деструкційний супроти існуючого ладу на Україні. Накладаючи на місцеву людність різні тягарі під різними формами на річ російської держави російський уряд в заміну за се не давав ніякого позитивного еквіваленту. Навіть деякі розпорядження по своїй формі позитивні, напр. укази в справі розведення ліпшої овечки на Україні¹⁾, ліпших сортів тютюну, в справі піднесення хову овець, не могли мати ніяких позитивних результатів. Се тому, що крім самих указів уряд не починив ніяких інших реальних заходів для введення тих бажань в жите, а по друге тому, що іншими знова указами був, як знаємо, утруднений збут згаданих продуктів. До того-ж правительство і тут мало на увазі передовсім свої інтереси, бо само виступало нераз як покупець деяких з тих продуктів, як напр. печьки, одначе, як ми бачили, з українськими доставцями не дуже солідно розплатувало ся. Кінець кінцем виходило так, що навіть „добрі наміри“ правительства, звичайно примусового характеру, в результаті для місцевої людности являли ся родом „повинностей“ а низшим орґанам російської власти служили ще одним зайвим претекстом до надужать. Класичним доказом сього може послужити скарга гетьмана і старшини в 1728 р. на російських урядників, що мали наглядати над ховом овець „по регламенту“. І от сі дозорці від часу до часу робили формальні виправи на хозяїнів, що держали вівці, і прийшовши до такого хозяїна казали показувати не вівці, а власне друкований чи писаний примірник „регламенту“. І наколи, жалуеть ся гетьман, такий урядник найшов регулямін „хоч трохи замарганим“ казав платити собі „штраф“.²⁾ Розуміеть ся, що того рода насаджу-

¹⁾ Бантышъ - Каменскій, Источники малороссійской исторіи, II, с. 300—302, теж, Лѣтоп. запят. Арх. Ком. вып. XVII, с. 144, № 269.

²⁾ М. А. М. Ю. Дѣла правит. сената до разд. на департ. № 3568, л. 22. Після донесення Малоросійської колегії на Україні з виїском полків полтавського, переяславського і стародубського в 1726 р. держало вівці 33.155 господарів, а овець було 250.535 штук, з того

ванне якого би то не було промислу могло лишень привести дотичну галузь господарства до упадку, як се стало ся в тім часі з виварюванням салітри на Україні.¹⁾ Коли-ж уряд дійсно уживав реальних заходів для заложення якого небудь промислового підприємства на Україні, то заводив в своїх маєтностях, під своєю управою і на свій рахунок, роблячи тим самим конкуренцію дотичній галузи промислу, яким займала ся місцева людність. Так напр. було з фабриками полотна в поченській і шептаківській волости.²⁾

Ми обговорили ширше російську економічну політику на Україні поки що в області торгівлі, передовсім заграничної, і старали ся показати її погубні економічні наслідки: залежність української торгівлі від російської, упадок промислу, зміцнення російського елемента на Україні, упадок української міщанської верстви нарешті підірвання ширших так козацьких як і посполитських кругів, що займали ся або дрібною торгівлею на власний рахунок, або брали в ній посередню участь, як хурщики і т. д. Та на тім діло не стало. Наслідком тісного звязку української політичної автономії з економічним положенням особливо з суспільною структурою згадані наслідки підкопували посередно передовсім автономію полі-

в гетьманській самбірській маєтності (в врилуцькім полку) було 1.798 штук а напр. в ніжинського полковника Толстого 908 штук. На таку скількість овець закуплено расових баранів на Шлезку всього 30 штук, в білгородській провінції 144, а в слобідських полках 94. Овечих загород побудовано 3.603. Що до скількості взятої вовни то колегія знала про 1.125 пудів, з чого продано до суконних фабрик всього 200 пуд. по ціні 1 руб. 20 коп. — 1 руб. 50 коп. Крім того в самбірській двірці взято за час, коли ним завідувала колегія 385 пуд. а у Толстого 200 пудів значить, колегія мала відомости лише про 1.710 пуд. вовни. Характеристично, що дві сотні гадацького полку не спрогнолись доржати овець „по регламенту“, як поясняє колегія „за бытєм их в нивовом походе“. Х. И. А. Д. М. И. № 627.

¹⁾ Напр. Румянцевскій Музей, Арх. малоросс. актовъ, № 3363.

²⁾ В Почепі була заложена така фабрика 1726 р. з 71 ткацькими верстатами а в Шептаківській волости з 30 верстатами. До тих фабрик була „приписана“ посполитська людність згаданих волостей, яка значить відбувала на їх річ повинности. Мимо того фабрики сі розвивали ся не особливо. І так фабрика в Почепі заложена при кінці 1726 р., виткала в тім же році 16 звоїв полотна, в 1727 р. — 570 звоїв, 1728 р. — 864 звоїв. В тім часі сирого матеріялу для фабрики взято з поченського „двірця“ на суму 1405 руб. а куплено деінде на 797 руб. 49 коп. Майстрам видано платні 3374 руб. 99 коп. М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малорос. эксп. кн. № 78/1805, лл. 326—332.

ти чну. Насамперед, як ми бачили напр. на київськiм купецтві, ся політика розривала натуральний звязок між найбогатшим купецьким елементом а середніми купецькими кругами і рештою суспільности. Дальшим наслідком було се, що раз торгівля переставала бути корисним підприємством, то значний процент людности, що нею займав ся, був приневолений звернути свою енергію і капітал в иншу сторону. Серед даних обставин на Україні ще найліпшою локацією енергії і капіталу була тепер земля, „маєтности“. І як раз в тих часах помічаємо так у старшинських як і в міщанських заможніших кругах сильне змагання придбати маєтности з одночасним переходом міщансько-купецьких верств в козацько-старшинський круг. Тимчасом обезсилені згаданою політикою й иншими обставинами слабші економічні верстви так купецтва як і селянства стають тим менше відпорними на той натиск. Таким чином нарушала ся суспільна рівновага чим раз більше на некористь козаків і посполитих, що було потім одною з головних причин упадку гетьманщини.

Та коли ся обставина впливала на політичну автономію хоч шкідливо, але лише посередно і не так раптово, то в російській економічній політиці були моменти, що підривали політично-адміністративну автономію безпосередно зараз, хоч не спеціальними якимись указами, але так автоматично самою локацією фактів.

Возьмім справу конкретнійше — на прикладі. І так самий указ з 1714 р. властиво ні про що більше не говорив, як лишень про заборону вивозу за границю вичислених в нім товарів. Та одначе вже тим самим була скасована одна точка української автономії в сфері економічній, одно „право і вольность“ — принцип свободної торгівлі. Та на тім не кінчили ся ще всі обмеження. Для виконання постанов згаданого указу були поставлені тим самим російські застави на границі, що знова не хотіли признавати купецьких паспортів, виданих чи то дотичним місцевим магістратом чи якою військовою канцелярією, так само не хотіли признавати того рода документів і російські бурмістри, чи „цѣловальники“. Адже-ж російський воєвода Зибін не хотів признати „подорожної“ підписаної самим гетьманом Скоропадським і в додатку вилаяв при тім самого гетьмана. Правда, гетьман був за велика фігура, і Зибіна „за безчестье“ видали гетьману головою.¹⁾ Одначе начальника

¹⁾ Бантышъ-Камецкій, Источники, II, с. 270—273.

застави певно не видали головою магістратови наслідком скарги купця. Та й зрештою ніколи було скажити ся, а тим менше вичікувати результатів такої скарги — торговельна подорож не терпіла проволочки. І от так без усякого указу купець один за другим йшов до канцелярії місцевого російського „коммандантського правління“ і брав тут потрібний паспорт і таким чином ціла кляса людей в найважніших для неї житєвих справах поневолі зачинала еманципувати ся з під своєї власти розриваючи тим способом органічний звязок з тими умовами, що під назвою прав і вольностей“ в сумі давали українську автономію. І таких ілюстрацій для доказу висше наведеного твердження можна-б ще чимало привести.

І що з того всього виходило в остаточнім результаті?

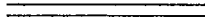
На цілість автономії гетьманщини крім „прав і вольностей“ в сфері політичній складали ся теж такі права і вольности в сфері економічній і фінансовій. Гетьманщина заатакована російським урядом в своїх правах в області економічній тратила силу і престиж в своїх політичних правах; престиж серед українського суспільства не будучи в стані відповісти всім його вимогам, а не маючи за собою повного морального і матеріяльного підпертя у своїй суспільности, тратила тим самим силу і відпорність супроти централістичних заходів російського уряду.

Інакше і не могло бути. На те, що називаємо патріотизмом в понятю тодішнього Українця складали ся так чинники моральні як і матеріяльні. Тут крім привязання до булави і бунчука, крім привязання до свого побуту, до свого „малоросійського штиля“ муіло бути і було привязанне і ціненне так само напр. індукти і свобідної торгівлі „без заповіді“, і такі річи особливо цїнили ся, бо давали певні матеріяльні користи. І як раз на сей матеріяльний бік справи передовсім вдарила російська політика. Очевидно, що у суспільности з дуже недавньою своєю державною традицією матеріяльний бік справи грав особливу ролю. Через те все найсильніше, найенергійніше, все що мало що небудь до страчення а тим самим доратовання старало ся устроїти ся так, щоби не стратити свого матеріяльного положення. Наслідком того весь інтерес і увагависших верств української суспільности концентруеть ся майже виключно на способах забезпечення своєї матеріяльної позиції, хочби за ціну політичних прав і аспірацій. Таке забезпечення

і за таку ціну міг дати російський уряд і в рамках російського суспільного і політичного устрою.

Лишали ся ще широкі козацькі і посполитські маси, на які особливо сильно налягла Росії передовсім своїм фіскалізмом. Та їм вже ніякою політикою не можна було ухилити ся від надходячого лиха, хоч вони теж дуже добре здавали собі справу з того, хто причиною того лиха. Не даром такий козак Книш в 1723 р. на звістку, що медвідь йому „подрав пчолу“ кричав розлютований: „О оператор, оператор! Побравъ дань, побравъ показанщину — щобъ самъ згинувъ и щобъ его наслѣдокъ ищезъ!“¹⁾ — роблячи тим способом альязію до фіскалізму імператора („оператор“) Петра. Огже нижші верстви дуже добре розуміли різницю між давним станом річий і новим, що надходив з Росії. Одначе полишені висшими верствами не могли самою своєю злобою проти нового уратувати старе.

Таким чином без належного розгляду й оцінки економічної політики російського правительства супроти України трудно було-б зрозуміти такий скорий упадок правно-державної окремішности гетьманщини.

¹⁾ Книш наслідком засуду Малоросійської колєгії, яка дуже добре зрозуміла сю альязію і побачила в тім „злой умыселъ“ — заплатив за таку „хулу“ царя головою. М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малорос. эксп, кн. № 66/1793, лл. 1—40.

До жителиси Маркіяна Шашкевича.

Написав Михайло Тершаковець.

Нові дані до жителиси М. Шашкевича подані в сім місци основують ся на низше винечатаних документах, котрі дають змогу усталити деякі непевні дати або говорять про невідомі доси подробиці із життя поета за час від 1830 р. аж до його смерти. Сі документи говорять лиш про зовнішню карієру поета (про його долю на університетській лавці, а відтак на становищі священика); про його літературну діяльність, з виїмком одної-двох дрібниць, не говорять вони нічого.

Шашкевич старає ся о дозвіл скінчити філософію.

Починають ся наші документи від хвилі виключеня Шашкевича зі семінарії 21 лютого 1830 р. за переступлене семінарійної дисципліни¹⁾. Шашкевич був тоді студентом першого року філософії, т. зв. льогіки (нині VII кляса гімназіяльна). До семінарії прийнято його під тим услівем, що по скінченю філософії піде на теологію. Виключене рівнало ся отже у нього позбавленю всіх засобів до життя тим більше, що отець роз-

¹⁾ Причина виключеня подана в книжці проф. К. Студинського п. з. „Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—1849“ (Збірник філософської секції Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XI і XII). Львів 1909 р., ст. СХІ і д. — Пригадаю, що Шашкевича виключено за се, що 15 лютого 1830 р. замість піти на університетські виклади зайшов зі своїм товаришем Михайлом Базилевичем та Николою Антоновичем до ресторації, а звідси до кофейні, і щойно вечером вернув домів в піджменім стаї.

гніваний на сина відмовив йому всякої помочи ¹⁾, а навіть мав виречи ся його ²⁾. Не кінець на тім. Через виключенє зі семінарії тратив Шашкевич право до увільненя від шкільної оплати ³⁾, одержував на свідонстві з другого піврока першого року філософії (шкільний рік 1829/1830) лиху ноту з обичаїв, наслідком якої не міг записати ся на другий рік філософії ⁴⁾; вкінци цісарське розпорядженє з 3/4 1830 р., після якого питомці семінарії, виключені звідси за якунебудь провину, мали бути виключені, зглядно недопущені до теологічних студій ⁵⁾ — відбирало йому всяку надію кінчити теологію, сей одинокий факультет, котрий міг кінчити Шашкевич, бо ізза браку засобів не міг він дозволити собі ходити на якийнебудь світський факультет. Одним словом положенє було розпучливе.

Та в розпуку годі було попадати, треба було давати собі якось раду, а передовсім найти якесь приміщенє та кінчити перший рік філософії. Як Шашкевич урядив ся, у кого зашешкав після 21 лютого аж до початку вакацій, а відтак через вакації аж до 1 жовтня ⁶⁾, чи жив він постійно у Львові, чи лиш в потребі доїзджав з провінції ⁷⁾, хто помагав йому в сій

¹⁾ „Oyciec odmówił mu wszelkiego wsparcia, sam się otrzymywał“, пише 28/6 1860 р. Юлія Сметанова, Маркіянова сестра, до Володимира, Маркіянового сина. Гл. мої „Причинки до життєпису Маркіяна Шашкевича та децго із його письменської спадщини“, ст. 40.

²⁾ Гл. I. Опишкєвича „Руска Библиотека“, т. III, Львів 1884, ст. XIX, зам. 5.

³⁾ Гл. у нас ч. 2. ⁴⁾ Гл. у нас ч. 8. ⁵⁾ Гл. ч. 9 і 22.

⁶⁾ Де Шашкевич обертав ся від 1/9 1830 до 15/10 1831 р., про се говорить ся в моїх „Причинках“, ст. 38. Впрочім про се буде мова низше.

⁷⁾ На філософічні виклади не мусіло ся ходити правильно. Яків Головацький пише в сій справі осьщо: „Философы обыкновенно любили пользоваться университетскою свободою и съ-высока посмотривали на гимназистовъ. Професоры преподавали весь курсъ, не спрашивали никого, рѣдко производили чтеніе каталога и то только, за неимѣніемъ времени, на удачу двѣ-три буквы изъ алфаветного списка, когда замѣчали слишкомъ пусты скамейки, такъ что можно было пропускати лекціи или послѣ отчитанія каталога выйти изъ класы. Никто не мѣшалъ читати во время лекцій якую-угодно книгу. Я пользовался тою свободою, читалъ книги, посѣщалъ библиотеки“ і т. д. (гл. „Лит. Сборн. Маг.“, 1885, ст. 10). Користуючись такою свободою, сам Головацький не ходив раз через три тижні на виклади, вибравши ся в етнографічну екскурсію (гл. *ibid.*, ст. 23). Крім сего можна було зголосити ся хорим на університеті, не ходити на виклади (гл. *ibid.*, ст. 15), а проте існити можна було складати (гл. *ibid.*, ст. 21).

прикрім часі, про се не можна сказати докладно. Д. Володимир Коцовський каже, що Шашкевич укінчив філософію трохи при помочи матери, трохи при помочи діда (по матери), о. Авдиківського з Піддися, у котрого взагалі перебував часто і котрого дід через гнів батька був для нього постійним прибіжищем¹⁾. Шкода, що д. Коцовський не подав жерела сеї впрочім дуже імовірної вістки, яка одначе через неподане жерела тратить де-що на вартости; впрочім не знаємо, чи можна приложити її і до часу від 21/2 до 30/9. Наші документи дають підставу припускати, що Шашкевич лишив ся у Львові якийсь час після виключеня, а може навіть і до кінця шкільного року. Так можна припускати на сій підставі, що перед 30/4 1830 р. вніс він до губернії одно подане, яке мусів сам і внести і за яким мусів сам походити, коли бажав корисного полагодження.

Згадане щойно подане вніс Шашкевич в ціли увільнення від шкільної оплати, яке, як нам відомо, він був стратив через виключенє зі семінарії. В поданю не подав він одначе правдивої причини виключеня, тільки иншу, видуману, а саме: лихий стан свого здоровля²⁾. Губернія, яка доси знала лише про сам факт усуненя Шашкевича зі семінарії³⁾, а не знала про дійсну причину сього, зажадала 30/4 1830 р. від консисторії поясненя, чи твердженє Шашкевича годить ся з правдою, чи його усунення ізза якоїсь вишої причини. Звісно, консисторія мусіла сьому заперечити і 30/5 1830 р. подала правдиву причину виключеня⁴⁾. Супроти сього Шашкевич не міг бути увільнений від шкільної оплати. Йому лишало ся допильнувати науки, аби на другий піврік одержати свідоцтво з доброю нотою з предметів науки. Се йому удало ся⁵⁾, одначе нота в поведеня була все таки лиха⁶⁾ і наслідком сього Шашкевич не міг записати ся на другий рік філософії. Він вправді пробував щастя і вніс до директорату філософічних студій просьбу о дозвіл продовжати студії, одначе його просьбі відмовлено, а робити заходи у вишої настой він не вмів або не міг так, що шкільний рік 1830/1831 пропав для нього⁷⁾.

Щойно в осени 1831 р. (31/10) вніс Шашкевич до губернії подане, в якому просив знести лиху ноту з поведеня і тим

¹⁾ Гл. I. Опишкєвича op. cit., ст. XX, зам. 2.

²⁾ Гл. ч. 4. ³⁾ Гл. ч. 1 і 3. ⁴⁾ Гл. ч. 5. ⁵⁾ Гл. ч. 8 і 9.

⁶⁾ Гл. ч. 8, також ч. 22, де обичаї (mores) Шашкевича за другий піврік першого року філософії означено як minus conformes.

⁷⁾ Гл. ч. 8.

самим дати йому спромогу ходити на другий рік філософії. Просьба Пашкевича так відбігає від звичайних, шабьонових просьб, вона так вірно малює розпучливий стан петента, що годить ся навести її в сім місци: „Підписаний в покорі, звєдений чужою ямовою, мав 1830 р. нещастє зробити нерозважний крок проти приписів гр. кат. семінарії. Наслідки сього злогокренку були для нього крайно сумні; бо його не лише виключено зі семінарії, але сей проступок почислено також до шкільних обичаїв, і він був зневолений перервати студії на цілий рік.

По сій незвичайно болючій карі відписаний звертав ся до директорату філософічного факультета з просьбою о дозвіл продовжати студії, одначе наслідком некорисної ноти з поведеня його просьбу відкинено, гл. рішене під /. В сім крайно прикрім положеню підписаний, покладаючи повне довіре на великодушність і вітцівську добрість Високої губернії, сміє уклібно (zufällig) просити, аби Висока ц. к. Краєва Губернія зволила знести некорисну ноту з обичаїв, а тим самим і неможливість продовжати студії, маючи згляд на його вітця, що наслідком грижі вже від року лежить на ложу недуги, вкінци на 4 братів, майже немовлят, які вижидають його помочи. Бо:

I. При іспитах з першого року філософії одержав підписаний ноти з добрим поступом, як се доказують свідоцтва під А та Б.

II. Сього року, в котрім не вільно було йому ходити на виклади, не пережив він в лінивій бездільности; він займав ся іменно славянською мовою, як се ввидко із свідоцтва під Ц; кромі сего д. Захар Авдиківський, управитель шпиталя, уживав його до науки своїх дітнй та до помочи в діловодстві при канцелярії шпитальної управи, як під Д; вкінци підписаний повнив службу наємного писара при гр. кат. консисторській канцелярії.

III. Вкінци за цілий час, коли не міг продовжати студій, підписаний був у Львові і дав дуже гарні докази своєї доброї моральности (нехай буде йому вільно сказати се на свою власну похвалу), як се потверджує урядове свідоцтво під //.

На сій основі підписаний сміє голубити солодку наїю, що Висока ц. к. Краєва губернія удостоїть свого вселаскавійшого помилувана каючого ся та зрозлученого молодця, знесе тим самим некорисну ноту з поведеня та дозволить продовжати студії, т. зн. ходити на другий рік філософії¹⁾.

¹⁾ Гл. ч. 8.

Ся видима щирість, з якою Шашкевич сповідав ся перед найвисшою краввою властю, повинна була викликати добре вражінє про нього та помочи йому до корисного поалагодженя просьби. І так воно дійсно стало ся. Губернія віднесла ся до просьби Шашкевича в спосіб гідний признаня: Не досить, що подане зреферувала дуже скоро (бо вже 5/11 1831) і зажадала, аби і консисторія висловила як найскорше свою гадку, о скільки Шашкевич заслугує на уваженє, — але вже в часі, коли Шашкевич не був ще записаний на другий рік філософії, запитала консисторію, чи вона думє дати Шашкевичеві сертифікат на теологічні студії¹⁾. Таке забіганє наперед давало консисторії до зрозуміня, що, коли в губернії думаютъ вже про теологічні студії Шашкевича, то дозвіл на продовженє філософічних студій вважають самозрозумілою річю; коли ж проте запитувано консисторію про її гадку, то тільки з урядової конечности, бо ж годі прещінь було поминути інституцію, яка знала або бодай мусіла знати Шашкевича лїпше як губернія.

Чи одначе на таке корисне поалагодженє Шашкевичевого поданя вплинув виключно щирий зміст його, се сумнівна річ, бо бюрократи не знали і не знають сентиментів. Такий корисний напрям надало справі що иншого, надала їй, на мою гадку, інтервенція Тадея Васілевського, губерніяльного радника, людини впливової в губернії та для Шашкевича дуже приязно успособленої²⁾. Завдяки огже сій інтервенції Шашкевичево по-

¹⁾ Гл. ч. 8.

²⁾ Шашкевич і Васілевский були односілчанами, бо останній був дідичем села Княжого, в котрім парохом був о. Семен Шашкевич, отець Маркіяна. Між двором і приходством були дуже дружні зносини. По смерті о. Семена Васілевский опікував ся не лиш Маркіяном, але й цілою його ріднею (гл. Др. Омелян Огоновський: „Історія літературы рускои“, II часть, відділ 2, Львів 1889, ст. 363. — Гл. також статю Якова Головацького п. з. „Къ исторіи галицко-русской письменности“ (Нѣсколько замѣчаній на письмо И. Вагилевича къ М. П. Погодину). „Кіевская Старина“, 1883, серпень, ст. 652). Васілевському, славянофілови, завдячував Шашкевич в деякій мірі знайомість зі славянським рухом, яким живо цікавив ся сам Васілевский (гл. І. Омишкевича ор. сїт., ст. XX). Близьке пожитє, взаїмна пошана витворила у них обох правдиву приязнь, яка задокументована і в сердечнім листі Васілевського до Шашкевича з 20/10 1837 р. (гл. І. Омишкевича ор. сїт., ст. 63—64) і в нижній, новій сердечної туги згадці Шашкевича про Васілевського (гл. мої „Причинки“, ст. 23). Сі документи взаїмної приязни походять вправді із часу, коли Шашкевич скінчив був вже теологію, одначе без сумніву ся приязнь мала місце вже в часі, про котрий мова. Ведений

дане було зрефероване в губернії вже 5/11 1831 р. Консисторія одержала його 15/11, обговорила його на засіданю 19/11, одначе свою опінію вислала до губернії щойно 15/12 1831 р.¹⁾ Коли порівнати „поспіх“ своїх людей в консисторії з поспіхом чужих людей в губернії, то кождому стане видна зичливість, в якою відносили ся до Шашкевича одні і другі.

Як же поставила ся консисторія до Шашкевичевого подання? Отже замість здобути ся бодай на таку саму прихильність до долі каючого ся молодця, на яку здобула ся інституція вложена із самих чужих людей, консисторія віднесла ся до долі Шашкевича вповні холодно, офіціально. Вона вправді непротивила ся дати Шашкевичеві дозвіл продовжати студії, а то в огляду на його бездоганне поведене в часі по виключеню зі семінарії, одначе при сій знаменній спосібности вона не забула переповісти наново²⁾ подію з 15/2 1830 р., а що до видання сертифіката на теологічні студії, то вона вважала сю справу передвчасною, а її корисне полагоджене робила зависимим від успіхів Шашкевича в науці та від його поведеня.

Обговорену щойно консисторську опінію, датовану 19/11 1831 р., вислано до губернії, як звісно, доперва 15/12. Ся неврозуміла проволока в справі, яка не терпіла жадної проволоки, спонукала губернію пригадати консисторії, аби сповнила її розпоряджене з 5/11. Відповідне губерніяльне письмо, датоване 12/12 1831 р., вплинуло до консисторії 20/12, було там зрефероване 24/12, того ж таки дня виготовлено відповідь та вислано її до губернії 29/12 з відкликом на письмо з 19/11³⁾.

На сїм уриває ся знана нам урядова переписка в справі Шашкевичевого подання з 31/10 1831 р. Про його судьбу знаємо хіба ще се, що до 1/3 1832 р. на нього не було ще жадної відповіді. Довідуємо ся про се із нового Шашкевичевого подання до губернії з 1/3 1832 р., яке він внїє іменно тому, що на свою попередну просьбу не мав ще жадного рішинця; а що міжтим на університеті почали ся іспити, то він просив губернію о дозвіл здавати іспит провізорично⁴⁾. Остання своїм

сею приязню Васілевскій протєгував Шашкевича не лиш в сїм случаю, про який мова в горі, але і в інших, про які мова низше.

¹⁾ Гл. ч. 9, зам.

²⁾ Сим разом вже третій раз: Перший раз було се 22/5 1830 р. (гл. у нас ч. 5), другий раз 6/10 1831 р. (гл. у нас ч. 7), а отсе вже третій раз (гл. ч. 9).

³⁾ Гл. ч. 10, 11, зам. 1.

⁴⁾ Гл. ч. 12.

звичаєм взяла ся до справи з поспіхом, бо вже 3/3 1832 р. зажадала від консисторії актів в справі усуненя Шашкевича зі семінарії¹⁾. Губерніяльне письмо вплинуло до консисторської канцелярії 14/3, а вже 15/3 вислано до губернії жадані акти²⁾, яких одначе ще 18/3 не було на місци призначеня. Се вижидаеть видало ся губернії надто довгим, тому то звідси вислано 18/3 до консисторії подане Шашкевича (з 1/3) з жаданем безпроводочно полагодити поручене з 3/3³⁾. Цікаво, що в дописці до Шашкевичевого поданя губернія жадала лише сповнення порученя з 3/3, себто присланя актів в справі виключеня Шашкевича зі семінарії, а зовсім не питала ся о се, чи Шашкевич заслугоує на сей дозвіл, чи ні. Гадаю, що губернія зробила се тому, бо хотіла сама заняти ся справою, без втручваня консисторії, боячи ся з її сторони якоїнебудь неумісної латки, котра могла би тільки погіршити справу. Рішуче жадане губернії полагодити справу безпроводочно помогло о стільки, що на губерніяльне письмо з 18/3, яке вплинуло до консисторії 27/3⁴⁾, остання дала відповідь 28/3 з заявою, що акти зажадані 3/3 відійшли до губернії 15/3⁵⁾. Консисторське письмо з 28/3 надійшло до губернії тогож таки дня⁶⁾. Остання предложила його як залучник до висшого (чи його іменно рішеня, про се буде зараз мова) рішеня, перед приходом котрого вона сама не могла рішати Шашкевичевого поданя ні саяк, ні так. Письмом з 9/4 губернія поручила консисторії звістити про се Шашкевича⁷⁾. Консисторія вповнила губерніяльне поручене (останнє вплинуло 20/4, а було зрефероване на консисторськім засіданю 28/4) 30/4 за посередництвом ректорату семінарії⁸⁾; значить, щойно з початком мая, отже рівно в два місяці по внесеню поданя, одержав Шашкевич відповідь, котра держала його в непевности, чи висша настоя порішить його просьбу корисно, чи ні, і котра наслідком сього була для нього жерелом нової журби про будучність.

Внешої настої, рішеню котрої полишено Шашкевичево подане, і до котрої вислано консисторські акти в справі виключеня Шашкевича зі семінарії, губернія не означає точнійше, а консисторія в письмі до ректорату називає її по просту Двором (Aula). Ми зараз низше побачимо, що се була т. зв. Stu-

1) Гл. ч. 13. 2) Гл. ч. 13, зам. 1, ч. 14 і зам. 1.

3) Гл. ч. 12, конєнь. 4) Гл. ч. 12, зам. 1.

5) Гл. ч. 15. 6) Гл. ч. 16, зам. 1.

7) Гл. ч. 16. 8) Гл. ч. 16.

dienhofkommission, винїшна міністерія просвіти. Яке було рішене сеї настої, не знаємо. Можливо, що воно було відмовне, а можливо, що не було жадного рішення. Досить, що з початком серпня 1832 р. справа стягла в такий спосіб, що Шашкевич мусїв наново розпочати стараня в ціли одержаня дозволу продовжати філософічні студії. Він зачав з того, що звернув ся до консистерії з просьбою о видане доброго (з вином звїсного переступленя з 15/2 1830 р.) поведеня, заявляючи, що сього свїдоцтва потрібує, „*quatenus posset supremam studiorum commissionem iterata vice*¹⁾ *interpellare pro susceptione sui ad studia*“²⁾.

Подане Шашкевича (оригіналу нема, є лише зміст з нього зроблений в консисторській канцелярії) вилинуло 9/8 і вже 10/8³⁾ вислала консисторія до ректорату семінарії порученє провїрити, чи крім звїсного переступства з 15/2 1830 р. не був Шашкевич за що иншого нотований в ректорських актах⁴⁾. У відповіди ректорату (вона датована 16/8, надїйшла 20/8 1832 р.⁵⁾ сказано, що крім знаної події з 15/2 1830 р. в протоколі засїдань ректорату з 30/1 1830 р. занотовано, що Шашкевич часто покидав рефектар, заки прочі питомці скінчили

¹⁾ Із сих слів (*iterata vice*) виходило би, що Шашкевич вже раз перед тим відносив ся до двірської шкільної комісії в справі дозволу продовжати студії, одначе нам невідоме таке подане Шашкевича до комісії. Ми знаємо лише, що 31/10 1831 р. робив він подане того самого змісту до губернії; знаємо дальше, що на се подане він не одержав жадної відповіди до 1/3, хоч останнє консисторське письмо, якого губернія вижидала і від якого залежали дальші її кроки (у нас ч. 9), відїйшло до губернії ще 15/12 1831 р. Півтретямісячна проволока (від 15/12 1831 до 1/3 1832 р.) була би для нас незрозумілою, як би ми хотїли приписати її губернії. Ми ж пренїнь знаємо, як губернія не лиш сама скоро і солїно полагоджувала поданя Шашкевича (чи то в 31/10 1831, чи то в 1/3 1832), але ще й звивала консисторію до поспїху. Наслїдком того сю проволоку мусимо приписати кому иншому, а не губернії, а саме двірській шкільній комісії, до котрої губернія мусїла певно звертати ся як до найвищої шкільної настої і в нагоди поданя з 31/10 1831 р. і в нагоди поданя в 1/3 1832 р. З огляду на се я думаю, що і сим разом (серпень 1832 р.) сам Шашкевич не звертав ся до двірської шкільної комісії, тїльки до губернії або до директорату філософічних студій і щойно сі настої відносили ся до комісії. Така думка находить потвердженє ще і в сїй обставинї, що відповідь шкільної комісії на сю другу інтерпеляцію насїла не на руки Шашкевича, тїльки на руки директорату через губернію (гл. ч. 23).

²⁾ Гл. ч. 17.

³⁾ Гл. ч. 17, зам. 1.

⁴⁾ Гл. ч. 18.

⁵⁾ Гл. ч. 19, зам. 1.

їджене та заки номолили ся, і що за се упімнено його¹⁾. На основі ректорського письма консисторія виставила 24/8 1832²⁾ Шашкевичеві свідоцтво поведеня, яке відійшло до двірської шкільної комісії. Остання забирала ся досить довго зі своїм рішенем, яке датоване 3/11 1832 р.; воно було одначе прихильне для Шашкевича, бо давало йому дозвіл продовжати філософічні студії. Губернія звістила про се 23/11 1832 р. директорат філософічних студій, а сей знова Шашкевича, одначе щойно 14/12 1832 р.³⁾, отже в часі, коли шкільний рік вже був на добре почав ся. Та хоть і як пізно прийшов сей дозвіл, всеж таки він бодай на разі заспокоював Шашкевича та бодай на якийсь час присипляв у нього непевність і муки, які були невідступними його товаришами від хвилі виключеня, себто 15/2 1830 р., аж до хвилі дозволу, себто 14/12 1832 р., значить майже кругло півтретя року (другий піврік шкільного року 1829/1830, цілий шкільний рік 1830/1831 та 1831/1832). Взяв ся отже Шашкевич сейчас до роботи та протягом шкільного року 1832/1833 скінчив з добрим успіхом⁴⁾ другий рік філософії.

Шашкевич старає ся о дозвіл ходити на теологію.

По скінченню філософії міг Шашкевич старати ся о дозвіл ходити на теологію. І дійсно 19/9 1833 р. внїс він до консисторії просьбу о виданє сертифіката на теологічні студії⁵⁾. Та в осягненю сертифіката стояло на переноні знанє цісарське розпорядженє з 3/4 1830 р., після якого студент, виключений

¹⁾ Гл. ч. 19. ²⁾ Гл. ч. 20, зам. 1. ³⁾ Гл. ч. 23.

⁴⁾ Які були ноти з поодиноких предметів, не знати покищо. З наших документів знаємо тільки загально, що в 4 піврічних свідоцтвах в 2 літ філософії було 17 нот в першою клясою і 1 в другою (гл. ч. 21, кінець). Ся двійка з котрогось предмета мусіла бути на свідоцтві в першого півроку котрогось з двох літ філософії, імовірно другого року, бо на оба півроки першого року філософії Шашкевич мав добрий поступ („gute Fortgangsklasse“, гл. ч. 9); вона одначе не була перепною в переході на висшій курс, як тільки її поправило ся на другий піврік, стипендистови вона не відбирала права користуватись дальше стипендією, — він міг бути розгрішений від неї (гл. „Лит. Сборн. Мат.“ 1885, ст. 15). Що до ноти з поведеня, то на 2 піврік I року філософії воно було невідповідне („mores minus conformes“), а на оба півроки II року згідне з академічними принисами („den akademischen Vorschriften gemäß“).

⁵⁾ Гл. ч. 21.

зі семінарії за якунебудь провину, був виключений тим самим і від теологічних студій; значить, як би власти схотіли держати ся букви закона, то і Шашкевича могло стріннути виключене від теології. Отже нова жура, нова непевність та вижидане, як віднесуть ся до його долі міродайні чинники, а в першій мірі консисторія.

Як би так Шашкевич мав був змогу вглянути в позакулісову роботу, яка супроводжала його подане і рішала про його судьбу, то він певно був би мусів потерпати про себе може й більше, як він потерпав в дійсности. Така небезпечна була гра консисторії в справі Шашкевичевого подання! Отже передовсім консисторія побояла ся висловити свою гадку що до уділення Шашкевичеві сертифіката, а осмілила ся лише попросити губернію о поученє, що має зробити з Шашкевичем з огляду на його проступок з 15/2 1830 р. та з огляду на знане цісарське розпоряджене з 3/4 1830 р. з одної сторони — і з огляду на се, що він покінчив філософічні студії з добрим успіхом з другої сторони ¹⁾. І поза сям сухим поставленем фактів поруч себе — більш нічого. Анї одного теплішого слівця, анї одного факту промовляючого за Шашкевичем. Не вказано навіть на сї факти, які свого часу (19/11 1831 р., гл. ч. 9 і висше) навела була та сама консисторія, опираючись на поданю Шашкевича з 31/10 1831 р., а не вказано, здає ся, в сій надії, що для Русина будуть мати більше серця чужі люди в губернії, як свої в консисторії. Ся неоглядна безсердечність консисторії виступить в тим яркійшим освітленю, коли додамо, що в тім часі Шашкевич був вже сиротою ²⁾, що йому рішучо треба було не тільки дозволу на теологічні студії, але й прибіжища в семінарії, бо удержати ся йому самому „на світі“ — було тяжко, а про поміч зі сторони найближшої родини не могло бути мови, бо ж іменно вона ждала на поміч від найстаршого сина, від найстаршого брата ³⁾. Се все було байдужним для консисторії. На щасте

¹⁾ Гл. ч. 22.

²⁾ Отець Шашкевича, Семен, умер 30/1 1833 р. — Гл. Дра Ом. Огоневського оп. сіт., ст. 363.

³⁾ Про вде матеріальне положене, в якім була родина Шашкевича після смерги вітця, та про надії покладані наслідком сього на найстаршого сина, говорить Яків Головацький з нагоди сконфіскованя „Русалки Дністрової“, яке могло скінчити ся неприємно для Шашкевича як видавця. „Шашкевичъ былъ въ отчаяніи, ему угрожало исключеніе изъ семинаріи и духовнаго званія. Мати вдова, полагавшая всю свою надежду на него, старшого сына, оставалась съ 3-ма сынами и 3-ма до-

якась добра судьба взяла Шашкевича в свою опіку та не дала зробити йому кривди.

Подане Шашкевича надійшло до консисторії таки того самого дня, котрим було датоване (19/9), і було обговорене на засіданю 21/9, на яким порішено вислати до губернії щойно обговорену відповідь. Міжтим Шашкевич вніс 26/9 додатково друге подане до консисторії, в яким залучав обіцяну перед тим абсолюторію філософічних студій та дозвіл двірської шкільної комісії продовжати філософічні студії¹⁾. Се подане²⁾ дало товчок до сего, що консисторія не вислала порішеного вже письма, тільки зовсім инше, якого текст був порішений на засіданю 28/9, а яке вислано 9/10 1833 р. з датою засіданя³⁾. Се друге нисьмо зовсім неподібне до первісно задуманого. Вправді і ту не занедбано згадати про подію з 15/2 1830 р., і ту покликано ся на розпоряджене з 3/4 1830 р., одначе сии разом консисторія вже відважила ся заявити свою готовість дати Шашкевичеви вимаганий сертифікат, а то з огляду на його добре поведене підчас життя „на світі“, з огляду на його добрі поступи, з огляду на смерть його вітця та його сирітство. Коли ми пошукаємо за причиною такої рішучої зміни в становищи консисторії супроти долі Шашкевича, то мусимо сказати, що його подане з 26/9, на яке консисторія в своїх актах покликуює ся як на причину зміни первісного тексту письма до губернії, була тільки притокою до такої зміни, бо воно не містило в собі нічого такого, що могло би потягнути якінебудь зміни в поглядах консисторії на Шашкевича. Властива причина лежала деіноді. Можна припускати, що на таку зміну вплинули посторонні впливи, може устні представлення самого Шашкевича, а може і протекція впливового свояка, Якова Геровського⁴⁾, який по смерті о. Семена Шашкевича м. и. поміг висватати Юлію, Маркіянову сестру. Та мимо посторонних впливів, які би сильні вони не були, мимо річевих і людських зглядів, які би переконуючі вони не були, консисторія була би відай не відва-

черьми на жертву нищети“ (гл. „Лит. Сборн. Мат.“ 1885, ст. 33). — Гл. також ч. 8 (31/10 1831 р.), де сам Шашкевич говорить про своїх „4 fast unmündigen Brüder, welche seiner Hülfe harren“.

1) Гл. ч. 23.

2) Воно нумероване в консисторській канцелярії $\frac{2859}{340}$, а на бруконі тексту обговореного щойно письма до губернії стоїть з боку дописка: „videatur $\frac{2859}{340}$ “.

3) Гл. ч. 24.

4) Гл. І. Опишкевича *op. cit.*, ст. XIX, зам. 3.

жила ся понерти просьбу Шашкевича, як би не мала за собою заохоти зі сторони самої губернії, а саме: знаного нам вже губерніяльного письма з 5/11 1831 р., в якому губернія вже тоді, коли Шашкевич не мав ще навіть дозволу двірської шкільної комісії кінчити філософію, запитувала консисторію, чи вона ладна дати Шашкевичеві сертифікат на теологічні студії. Щойно пригадавши собі сей запит губернії та свою тодішню заяву, що видане сертифіката буде зависиме від успіхів Шашкевича в науці та від його поведеня, щойно ствердивши, що се все іменно наступило вже, консисторія відважила ся поручити Шашкевича.

Другу редакцію консисторського письма вислано до губернії 9/10, а ся знов предложила подане Шашкевича двірській шкільній комісії до рішення. В надії на корисне полагоджене губернія дала 18/10 Шашкевичеві провізоричний дозвіл ходити на теологічні виклади ¹⁾. І знов належить піднести з признанем, що губернія полагодила справу дуже скоро і так прихильно, як тільки могла се зробити на власну руку, бо, даючи Шашкевичеві провізоричний дозвіл, давала йому можливість ходити на виклади та відбирала бодай частину журби про будучність.

На основі губерніяльного дозволу консисторія видала Шашкевичеві сертифікат ²⁾ (датований 2/11, а висланий 5/11 1833 р.³⁾, в яким вимагало ся від нього: 1) щоби разом з нитомцями бував на корреспетіціях деяких предметів, відбуваних в семінарії, а також на Богослуженях недільних і святочних, 2) аби не важив ся пропускати сих обовязків без дозволу ректорату, 3) аби в кінцем шкільного року виказав ся перед ректором та консисторією свідощтвами з поступів в науці та з поведеня.

В короткім часі по провізоричнім дозволі губернії прийшла 31/12 1833 р. від неїж вістка, що двірська шкільна комісія наслідком провізоричного дозволу губернії дозволила дати Шашкевичеві сертифікат на розпочаті вже теологічні студії, „weil der gr. k. Herr Metropolit ihn zu denselben zulaßen zu wöhlen sich erklärt hat, und somit die Uiberzeugung haben muß, daß derselbe sich gebessert habe“⁴⁾. 29/1 1834 р. консисторія

¹⁾ Гл. ч. 25. ²⁾ Гл. ч. 26. ³⁾ Гл. ч. 26, зам. 1.

⁴⁾ Гл. ч. 27. — З наведеного в горі німецького реченя бачимо, що судьба Шашкевича висла на волоску, бо вона була зависима вповні від сього, яке становище займе консисторія супроти Шашкевича. Як би

веліла ректоратови звістити про се Шашкевича, який мав ще виповнити деякі урядові формальности, зазначені у нас під чч. 28, 29 і 30. Таким чином одна із найбільших журб відпала Шашкевичеві від серця. По стільки заходах, клопотах, по так довгим денервуючим та виснажуючим ум і здоровле вижиданю міг він остаточно записати ся на теологію, сей одинокий факультет приступний та вигідний для нього з огляду на недобре матеріальне становище його рідні, факультет, після покінчання якого міг він мати відразу сякий такий кавалок хліба, а покищо міг мати вигляди за рік, за два стати питомцем духовної семінарії, значить одержати безплатно ціле удержанє.

Шашкевич ходить на теологію як екстерніст.

Відносини Шашкевича до семінарії, коли він був на 1-ім році теології, нам вже відомі; він був екстерністом і яко такий не мешкав в семінарії, тільки був обовязаний приходити там то на корреспетиції, то на ріжні релігійні практики, які він мусів відбувати на рівні і разом з питомцями. Се обовязковбуване в семінарії було знаменитою нагодою з одної сторони дати пізнати себе ближше семінарським властям, а з другої сторони розводити між товаришами пропаганду, освідомлюючи в народнім дусі. Я не стану говорити про сю сторону діяльности Шашкевича, бо 1) я зробив се на основі знаного мені матеріалу вже в иншім місци¹⁾, 2) подаваний тепер мною матеріал дає змогу сказати про се дуже мало і то лише на основі факту, який мав місце щойно 1835 р., коли Шашкевич був вже студентом другого року теології і питомцем семінарії.

остання була займила неприхильне становище, то Шашкевича була бждала така сама судьба, яка стрінула і його товариша недолі, Михайла Базилевича, котрому консисторія не дала дозволу продовжати філософічні студії, мотивуючи се 1) звісним цісарським розпорядженєм, 2) нахилом Базилевича до чарки. Навіть як би становище консисторії супроти Шашкевича не було виразно неприхильне, тільки байдужно здержливе, то і тоді, хто зна, чи шкільна комісія була би зглянула ся над Шашкевичем. На щастє консисторія, зглядно митрополит, не побояли ся ствердити поправу у Шашкевича та поручити його помилуваню. Що одначе прихильне становище консисторії не походило із її добровичливости, виrozumілости та людяности, тільки майже виключно було впливом умілого покермованя справи губернією (властво Тадеєм Васілевским), про се ми вже попередю мали нагоду пересвідчити ся.

¹⁾ Гл. мое „Галицько-руське літературне відродженє“, Львів 1903, ст. 38 і д.

Маю на думці руську промову, виголошену Шашкевичем в лютім 1835 р. в семінарії перед питомцями і семінарськими настоятелями, промову про обовязки вдячності, любови і вірності супроти цісаря¹⁾. Коли поминути сю обставину, що руська

1) Коли після невдачного надолістового повстаня між питомцями гр. кат. семінарії у Львові став ширити ся польський революційний рух, ворожий австрійській пануючій династії, митрополит Михайло Левинський розпорядив 12/9 1834 р. ректоратови духовної семінарії, „ut candidatis status spiritualis initio cuius libet mensis officia erga supremum Imperatorem per sermones ab ipsis Alumnis Seminarii elucidandis exponantur et inculcentur“ (гл. Др. К. Студинський: „Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—1846“. Львів 1908, ст. 8). Промови такого змісту стали дійсно виголошувати ся, почавши від жовтня 1834 р., а виголошували їх правильно майже самі студенти 4-го року теол. Із знаних мені около 50 промов виголошено 17 в латинській мові, 15—16 в німецькій, 9 в польській, 2 в руській мові (Шашкевич, Антін Могилянницькій 24/11 1839), 1 в церковно-руській, макаронічній мові, 5 невідомо, в якій мові. Сі дати черпаю із матеріялів приготованих мною для розвідки про семінарські вірнопідданчі промови, яка буде оголошена в найближшій будучности.

Що до дати виголошеня Шашкевичевої промови, то про неї довідуюсь ся із письма ректорату, поданого у нас під ч. 33, з якого виходить, що вона була виголошена в лютім 1835 р. В котрий же день лютого могло се бути? Згадане письмо ректорату звіщає, що в лютім виголосило промови двох питомців: Антін Воевідка та Маркіян Шашкевич. Перший з них виголосив свою промову 12 лютого 1835 р., як про се свідчить заголовок його рукописної промови задержаної до винї („Rede über die Pflichten der Untergebenen gegen den Landesmonarchen an die sämtlichen Kandidaten des geistlichen Standes gr. kath. Ritus gehalten am Geburtsfeste S-er Majestät Franz I. Kaisers von Oesterreich den 12-ten Hornung 835 vom Anton Wojewódka Zögling des gr. kath. general. Sem. und Hörer der Theologie des letzten Jahrgangs“). В дни 12 лютого випадали уродиня цісаря Франца І. Можна припускати, і то з дуже великою імовірністю, що в той самий день, як у велике державне свято, і Шашкевич виголосив свою промову. Сей згодом має за собою сю обставину, що з нагоди таких державних свят дуже часто по двох питомців виголосувало промови в один день. І так, о скільки я се знаю, мало се місце: 1) 19/4 1837 р., як в день уродиня цісаря Фердинанда І., коли то виголосив промову Порфїр Валинкевич та Сильвестер Верблянський (гл. письмо з 12/6 1837 р., ч. 215, вислане до консисторії Венедиктом Левицьким, що заступав ректора семінарії, та Кирилом Дембицьким, віцеректором), 2) 19/4 1838 р., коли з тої самої нагоди, що під 1), виголосив промову Василь Сьокало та Степан Курилович (гл. письмо з 24/4 1838 р., ч. 127, вислаче до консисторії Григорієм Яхимовичем, ректором, та Кирилом Дембицьким, віцеректором), 3) 19/4 1839 р., коли то з тої самої нагоди, що й під 1), виголосив промову Франц Балько та Яків Шведицький (гл. письмо з 30/5 1839 р., ч. 180,

промова Шашкевича була в 1830 р. невиданщиною в семіна-
висле Грігорієм Яхмівичем, ректором, та І. Лотоцьким, віцеректором),
4) 30/5 1839 р., коли то з нагоди іменин цїсаря Фердинанда І. виголо-
сив промову Антін Федорович та Александер Добрянський (гл. письмо
з 12/7 1839 р., ч. 209, вислане Грігорієм Яхмівичем, ректором, та Іль-
ницьким, віцеректором), 5) 30/5 1840 р., коли то з тої самої нагоди,
що й під 4), виголосив промову Антін Могилянський та Маркіл Зіне-
вич (гл. письмо з 28/7 1840 р., ч. 304, вислане тими самими членами
ректорату, що й під 3), 6) 30/5 1841 р., коли то з тої самої нагоди,
що й під 4), виголосив промову Максимілян Коварницький та Іван Збо-
ровський (гл. письмо з 31/7 1841 р., ч. 285, вислане ректором Григо-
рієм Яхмівичем).

Коли вважати вірним припущенє, що Шашкевич виголосив промову 12
лютого 1835 р., а не в инший день сього місяця, то виходило би, що він
присвятив уродинам цїсаря Фравца І і промову і знавий стих п. з.
„Голос Галичан“. Присвяченє двох пес тому самому торжеству зневолює
здогадувати ся, що вони первісно були може злучені в одно, а саме
в такий спосіб, що короткий поетичний „Голос Галичан“ був вплетений
в довшу прозову промову, а опісля випечатаний осібно. Таке вплітанє
не стояло би одинцем. Крім згаданой вище промови А. Могилянського
з 24/11 1839 мені відомі два случаї такого вплітаня, а саме у Розана
Пасічинського, що виголосив свою церковно-руську промову 29/1 1837 р.
(гл. також фейстон дра В. Щурата, поміщений в „Ділі“ з 1911 р., ч. 247,
ст. 4), та у Олександра Добрянського, що виголосив свою польську промову
30/5 1839 р. Промова останнього починає ся поетичним твором зложенім
з 25 строфок, кожда по 4 стрічки, та з 22 стрічок, що не творять
строф; ся перша, поетична частина, що до обєму більша від другої, про-
зової. Думаю, що Пасічинський, Добрянський і А. Могилянський, вплі-
таючи стихи у свої промови, наслідували в сїм напрямі Шашкевича.

Вертаючи до дати Шашкевичевої промови, мушу зазначити, що
доси не було що до неї вгоди у дослідників, які вагали ся між 1834,
1835 і 1836 р. І так Яків Головацький сказав 1846 р. і повторив
1847 р., що Шашкевич виголосив свою промову 1834 р. (гл. „Вѣнок
Русинам на обжинки“, часть І. Відень 1846, ст. 56, зам. 1, також ч. II,
Відень 1847, ст. 1, зам.). Той сам Яків Головацький вневняв
1885 р., що Шашкевич виголосив промову підчас шкільного року 1835/6
(гл. „Лит. Сборн. Мат.“ 1885, ст. 26). Никола Устіянович твердив
1880 р., що се мало місце 1836 р. (гл. „Родимый Листок“, 1880 р.,
ст. 45), іменно в першій половині 1836 р., перед фєріями, як виходило
би із контексту (гл. І. Онишкевича ор. cit., ст. XXV, зам. 2). Др.
Ом. Огоновський йшов за Устіяновичем (гл. „Ист. руск. лит.“, II,
ст. 366). Я йшов за раншим свідонством Якова Головацького (гл. мое
„Гал. руськ. лит. відродженє“, ст. 49), бо, маючи до вибору свідонства
двох осіб (Головацького та Устіяновича), вибрав я першого, яко ближше
стоячого до Шашкевича, а знов, маючи вибрати між двома свідонствами
тої самої особи, вважав я ранше свідонство вірнішим. Др. В. Коцов-
ський по скомбіноваву всіх свідонств поставив виголосенє промови на
1835 р. перед фєріями, значить, рік обчислив вірно (гл. І. Онишке-
вича ор. cit., ст. XXV, зам. 2).

рії і що наслідком цього вона зробила на слухачів величезне враження¹⁾, то мусить ся звернути увагу на факт сам для себе дуже цікавий, а саме, що підчас коли майже всі автори вірно-нідданчих семінарських промов були самі студенти четвертого року теології, то майже одинокий Шашкевич був студентом другого року. Сей вилім супроти прийнятої в семінарії постанови чи традиції, зроблений для Шашкевича, можна пояснити собі великою популярністю, якою він тішив ся тоді не лиш у товаришів, але й у настоятелів, а яку безперечно мусів виробити собі ще на першим році теології, коли був тільки гостем в семінарії, що правда, часто доходячим.

Шашкевич питомцем духовної семінарії.

Перший рік теології покінчив Шашкевич з добрим успіхом²⁾. З добрим шкільним свідоцтвом та з добрим свідоцтвом моральности в руках став він з початком вересня 1834 р. робити заходи в цілі одержавя сертифіката на другий рік теології³⁾. В наших документах не говорить ся про дальшу долю Шашкевичевого подая; так само в консисторських протоколах і фасцикулах, в яких зібрані самі документи що до уділень сертифікатів та що до прийнять теологів на питомців до семінарії, не найшов я вказівки в сій справі. До помочи мусять отже станути нам инші, посередні документи, з яких ми бачимо, що Шашкевич не лиш одержав сертифікат на теологічні студії, але й був прийнятий до семінарії як питомець. Се видно іменно із нашого документа під ч. 32, датованого 25/3 1835 р., в яким Шашкевича називає ся вже питомцем семінарії та слухачем другого року теології. Значить питомцем став Шашкевич в шкільнім році 1834/1835. В яким саме часі, про се говорить др. Ом. Огоновський, після котрого се наступило 20 вересня 1834 р.⁴⁾. Сю дату можемо вважати вповні достовірною⁵⁾, бо

¹⁾ Гл. „Лит. Сборн. Мат.“ 1885, ст. 26.

²⁾ Гл. ч. 31, де подані ноти з поодиноких предметів.

³⁾ Гл. ч. 31.

⁴⁾ Гл. „Ист. руск. лит.“, II, ст. 363.

⁵⁾ Натомість невірною є дата дра В. Коцовського, після якого прийняте Шашкевича до семінарії мало наступити 1833 р. (гл. I. Ошикевича ор. сіт., ст. XX). Ся дата повстала у дра Коцовського через скомбіноване двох дат: 1) року виключеня Шашкевича зі семінарії (1830 р.), 2) часу, який минув від виключеня Шашкевича зі семінарії до його прийнятя, а який після Юлії Сметанової, Маркіянової сестри,

я мав нагоду пересвідчити ся, що всі дати із життя галицьких священників-письменників др. Ом. Огоновський черпав із урядового жерела, а саме із консисторської реєстратури¹⁾, а може і зі семінарійного архіва.

виносив три літа (гл. мої „Причинки“, ст. 40, де Ю. С., пишучи до Володимира Шашкевича, каже, що М. Ш. „trzy lata tułał się pomiędzy ludzi“, „aż dopiero po trzech latach został przyjęty do seminaryum“). Операючи ся на сих датах (1830+3), яким можна було прецінь вірити, викомбінував др. В. Коцовський 1833 рік. Тимчасом свідоцтво Юлії Сметанової про трилітнє житє Шашкевича поза семінарією, є хибне, бо в дійсности поза семінарією був він півнята року (другий піврік шкільного року 1829/1830, почавши від 21/2 1830, цілий рік 1830/1831, 1831/1832, 1832/1833, 1833/1834). Ся похибка вийшла у Ю. С. відай звідси, що вона сама, будучи 1830 р. щойно 12-літнюю дівчиною (1833 р. мала вона 15 літ, гл. мої „Причинки“ ст. 42—43), не зрозуміла добре всього, що говорило ся про старшого брата дома, в родинім кружку, та помішала трилітні (точно 2½ літні) митарства, які Шашкевич мусів перейти, заки скінчив другий рік філософії, з його житєм „на світі“.

Підчас коли дата прийнятя Шашкевича до семінарії подана дром Ом. Огоновським є вірна, то невірне є його твердження, будьто би Шашкевича прийато до семінарії зараз по скінченю філософії, отже вже на перший рік теології („Маркіанови треба було подумати про будущу свою долю, и про-те скінчивши науки філософії подавъ ся звовъ о прийняте до семінарії. И дійстно приняла его до сего института духовна старшина (20 вересня 1834 р.), коли дозналась, що вінъ черезъ три роки безъ доганы живъ на свѣтѣ“. Гл. „Ист. руск. лит.“, II, ст. 363). Після дра Ом. Огоновського мала би отже теологічні студії відбутись в шкільних роках 1834/1835 (I рік), 1835/1836 (II рік), 1836/1837 (III рік), 1837/1838 (IV рік), підчас коли в дійсности вони зачались і скінчились одним роком скорше (1833/1834—1836/1837). А що Шашкевич по скінченю теології павзував один рік (1837/1838) і висвятив ся щойно 20/5 1838 р. (сю дату подав др. Ом. Огоновський і вона знов вірна), а про павзованє др. Ом. Огоновський не знав нічого, тому досунув теологічні студії Шашкевича о один рік наперед (з 1833/1834 на 1834/1835), а в слід за тим мусів також твердити, що до семінарії прийато його зараз по скінченю філософії. Хибні твердження дра В. Коцовського і дра Ом. Огоновського про трилітнє житє Шашкевича поза семінарією є впливом похибки зробленої спільним жерелом, Ю. Сметановою, котре так само і мене ввело в блуд (гл. мої „Причинки“, ст. 6—7).

¹⁾ Можливо, що і дата прийнятя Шашкевича до семінарії взята дром Ом. Огоновським із консисторії, а не із семінарії. Що одначе мені не вдало ся найти в тім самім місци тої самої річи, котру міг бачити автор „Ист. руск. лит.“, се пояснює ся тою обставиною, що вже переді мною працював в консисторській реєстратурі якийсь почитатель Шашкевича, котрий відай з шістизму до поета та зі страху, аби деякі документи не пропали в св. Юрі, зберіг їх в місци після його думки безпечнійшим, на жаль для нас на разі близше невідомім. Таким способом „збережено“ проповідь Шашкевича з лютого 1835 р. та деякі документи до його житєписи.

Обставини, серед яких прийнято Шашкевича до семінарії, ближше нам невідомі. Після дра Ом. Огоновського духовна старшина приймила його, „коли дбзналась, що бнз через три роки безъ доганы живъ на свѣтѣ“. З сього виходило би, що Шашкевича прийнято до семінарії без більших трудностей. Противної гадки є др. В. Коцовський, котрий каже, що Шашкевича прийнято „не безъ трудностей“¹⁾. Гадка останнього, як се показують новійші дані, відповідає дійсности. Шашкевичеві грозив іменно 1834 р. судовий процес політичної натури (здає ся, що з нагоди викриття нелегальної літератури у львівській фундації ім. Оссолінських якимсь чином і Шашкевича приплутано до сеї афери). Одначе ізза браку всяких доказів ж. и. і Шашкевича признано 25/8 1834 р. „zum strafgerichtlichen Verfahren und zum Verhafte nicht geeignet“ (гл. мої „Матеріяли“, ст. 37) і щойно після сього прийнято його до семінарії 28/9 1834 р.

Прийняте Шашкевича до семінарії було дуже важною хвилею в його житю, так важною як перед півняти роками було виключене з неї. Повною грудю міг він тепер віддихнути, коли мав забезпечений дах над головою та запевнене ціле удержанє. Вільний від журби о хліб насущний взяв ся він до праці зі ще більшою силою як перед роком, коли то йому позволено записати ся на теологію, або як перед двома роками, коли то йому позволено скінчити філософію. „Procul negotiis!“ міг сміло сказати поет за своїм римським товаришем з часів Августя та певно благословив в душі сих людей, що помогли йому до сего спокійного житя, а прощав тим, що свідомо чи несвідомо втрутили його в нещастє, що були байдужні до його долі та не дали йому помічної руки в його горю. А що се горе, ся журба, сі злидні, серед яких поетови доводило ся жити через 4^{1/2} року, полишили фатальні наслідки на його здоровлю, про се не може бути хиба двох гадок. Заки одначе означу ближше сі наслідки, подам вістки, які знаємо про його жите від виключеня аж до принятя до семінарії.

Жите Шашкевича „на світі“.

Вістки про жите Шашкевича „на світі“ на жаль дуже скупі. У кого і де міг жити Шашкевич після виключеня аж до 1/9 1830 р., про се була мова висше (гл. ст. 2—3), де сказано, що найімовірнійше сей час перебув він у Львові, підпомаганий

¹⁾ Гл. І. Онишкевича op. cit., ст. XX.

матір'ю та дідем по матері, о. Авдиківським з Підлися. Не виключена також поміч зі сторони Тадея Васілевського, про якого відносини до Шашкевича так само ми вже говорили (гл. ст. 5—6).

Про шкільний рік 1831/1832, 1832/1833 і 1833/1834 не маємо так само вісток. Перший з них провів Шашкевич імовірно у Львові, бо саме тоді він старався о дозвіл ходити на 2 рік філософії (гл. висше, ст. 3 і д.). Шкільного року 1832/3 ужив Шашкевич на скінчене 2 року філософії. Чи він переживав тоді постійно у Львові, невідомо. Знаємо тільки, що він не мусів ходити правильно на виклади (гл. висше, ст. 2, зам. 7). Можливо отже, що він користав з університетської свободи тим більше, що з браку удержання може й мусів користати з неї та час до часу виїздити на село. Інше діло шкільний рік 1833/1834. Шашкевич, тоді студент 1 року теології, мусів жити у Львові постійно, бо хоч не був питомцем семінарії, всеж таки на рівні з питомцями був обов'язаний відбувати в семінарії приписані релігійні практики та наукові вправи (гл. висше, ст. 12), а ухилити ся від сього він не міг, бо знав, з якими клопатами одержав дозвіл ходити на теологію; тому не міг він надуживати доброти семінарських властей, котрих впрочім він міг потребувати і в найближшій будуччині при сподіваних заходах о принятє до семінарії.

Що до місця побуту на селі, то належить замітити, що від смерти вітця (30/1 1833 р.) міг Шашкевич бувати вже в Княжім, де безпосередно по о. Семені Шашкевичеві душпастирем був о. Терентій Сметана, Маркіянів шурин; впрочім міг він перебувати у свого дідуна в Підлисю або у Васілевського, але не в Княжім (через вітця), тільки в другім його маєтку, Юськовичах ¹⁾.

Одинокий рік, про який маємо точніші дані, се 1830/31. Про житє Шашкевича в сїм часї довідуємо ся із двох документів, що походять від нього самого. Одним з них є брудіон свідочтва моральности, написаний самим Шашкевичем, а виставлений в імени господаря, у якого він жив ²⁾; другим є знане нам вже поданє Шашкевича з 31/10 1831 р. (гл. висше, ст. 4). Із сих обох документів, що взаїмно доповнюють себе, довідуємо ся осьщо: В часї від 1/9 1830 до 15/10 1831 р. жив Шашкевич постійно у Львові та мешкав у Захара Авдиків-

¹⁾ Гл. І. Онискевича оп. сіт., ст. 63—67, де поданий лист Васілевського до Шашкевича з 20/10 1837 р. з запросинами до Юськовича.

²⁾ Гл. мої „Причинки“, ст. 38 і зам. 1.

ського, управителя шпиталю, у якого учив дїтний та якому помагав в канцелярійних справах шпитальної управи. Якийсь час, а саме понад один місяць¹⁾, був Шашкевич занятий як писар в консисторській канцелярії. У вільних хвилях займав ся студіями „славянської“, значить церковно-славянської мови, котрої після слів своєї сестри, учив ся в успенській церкві²⁾, під якою належить розуміти відай ставропигійський музей, що був при успенській церкві.

Шашкевич і падолистове повстанє.

Рік 1830/1831 на землях давньої польської держави — се час приготования до повстаня та само повстанє в ціли відбудованя Польщі. У Львові та в цілій Галичині киїло між Поляками і між Русинами. Між останїми тому, що і вони брали численну участь в боротьбі за відбудову Польщі; котрі ж з них з якоїнебудь причини не могли брати діяльної участи в боротьбі, сі бодай симпатїями стояли по стороні борців. Між останїми мав бути після слів Николи Устїяновича і Маркіяна Шашкевича. Осьщо говорить він в сій справі: „Самъ Маркіянъ Шашкевичъ, сей первый Предтеча будущого колїсь руского-генїя, ледво здержанъ былъ принуждающими обстоятельствомъ, же не убѣгъ въ Замошь. Еще въ 1833 году дыхалъ онъ Польщю, писалъ дробными стишкми тѣлько по польски, а въ 1835 году³⁾ явился онъ намъ яко витїй рускій, яко соловїй русской благодѣйной яри“⁴⁾. Така зміна патріотичного світогляду, такий перехід з польського табору в руський був після Н. Устїяновича частим явищем серед руської суспільности. Причиною сеї зміни мало бути розчарованє в чистоту польських інтенцій, ненаситна жадоба власти та гордість зі сторони Поляків. Місце-

¹⁾ Гл. ч. 9.

²⁾ „i jak nam muwil (chodzil) do wloski cerkwi uczyc sie slawianskiego jezyka“ (гл. мої „Причинки“, ст. 40). Про пыльнї студїї Шашкевича над церковно-славянською мовою гл. *ibid.*, ст. 7 і д., також нос „Відродженє“, ст. 62.

³⁾ Устїянович має на гадї єтишок Шашкевича „Голос Галичан“, написаний з нагоди 67-лїтних (а не 66-лїтних, як доси думали) уродивця імператора Франца І. (гл. др. В. Щурат: „Голос Галичан“, Львів 1911, ст. 8).

⁴⁾ Гл. львівське „Слово“ з 1861 р., ч. 5, ст. 23, в статї п. з. „Нѣскольکو словъ Николая Устѣяновича въ отвѣтъ на статью Г. Костецкого, обглагошенную въ дневнику польскомъ подъ заглавіемъ: *Recenzja Zorji Galickiej na god 1860*“.

западу займила холодна розвага. „Зрѣльшій поглядъ на исторію, высшее просвѣщеніе служили підвалиновъ, примѣръ дали Сербове и Чехове, а путь назнаменоваль Котляревскій и Основяненко. Не минуло лѣтъ вѣлька, а молода Русь Галича, тая самая Русь, що недавно патріотическими польскими пѣснями восхищалась и тонула въ словахъ, нечаянно зачинае уноситись надъ красою своихъ думъ, и плакати надъ своимъ народомъ. Переходъ былъ такъ скорый, змѣна въ идеяхъ такъ напрасна, же цѣлая тая была могла бы стояти за истную баечку зъ тисящи ночей, если бы мы старшіи вѣкомъ живущіи ще днесъ, сей переходъ не были досвѣдчили сами на себѣ“¹⁾.

Відки походить вістка Николи Устіяновича про польскій патріотичний світогляд Маркіяна Шашкевича в 1830/1831 р., про його охоту піти з повстанцями під Замосць, охоту так сильну, що „ледво здержанъ былъ принуждающими обстоятельствами, же не убігъ въ Замосць“? Чи знав її від самого Шашкевича, чи тільки зі слуху? Сам Устіянович сказав, що з Шашкевичем зблизив його щойно стих написаний ним самим 1836 р. з нагоди смерти Михайла Гарасевича барона de Neustern²⁾. Доси стояв він оподалік не тільки від самого Шашкевича, але й від цілого його кружка, тому іменно, що він сам після своїх власних слів „чуть-чуть не заплылъ подъ знамена Хлавицкого, верховного начальника войскъ польскихъ во время революціи 1830 года“³⁾, тому, що після слів Якова Головацького він ще й по повстаню носив таку саму шапку, яку носили повернувші з повстаня студенти⁴⁾. Той сам Яків Головацький зовсім не случайно промовчує Николу Устіяновича між членами Шашкевичевого кружка, хоч наводить далеко менше знані назви, як: Лопатинського, Бульвінського, Покинського, Урицького, Мінчакевича, Кульчицького, Гадзівського⁵⁾, — а промовчує його іменно тому, що він був їм чужий. Так само був він їм чужий 1833 р., бо не знав про повстанє „Сина Руси“, був чужий і 1834 р., бо не знав про „Зорю“. Щойно 1835 р. дійшов до його відома

¹⁾ Гл. львівське „Слово“ 1861 р., ч. 5, ст. 22—23.

²⁾ Гл. „Лит. Сбор. Мат.“ 1885, ст. 43.

³⁾ Гл. *ibid.*, ст. 42.

⁴⁾ „Возвратившіи ся изъ-за Вислы студенты, приняты на курсы, ходили въ университетъ въ уланскихъ каскахъ и ученики носили фуражки, кто съ бѣлыми, кто съ червонымъ околышемъ (и нашъ Ник. Устіяновичъ ходилъ въ такой фуражцѣ)“ (гл. *ibid.*, ст. 14).

⁵⁾ Гл. *ibid.*, ст. 11—12.

„Голос Галичан“, перший по українськи напечатаний стих Шашкевича, котрий після його (Н. У.) слів зробив величезне вражінє на цілій українській суспільности Галичини ¹⁾, а ми додамо; на нїм самім ще більше. Ми віримо Устїяновичеві, що особливо у молодїжи та у нього самого „переходъ былъ такъ скорый, зміна въ идеяхъ такъ напрасна, же цѣлая тая былъ могла бы стояти за истную баечку зъ тысящи ночей, если бы мы старшіи вѣкомъ живущіи ще днесъ, сей переходъ не были досвѣдчили сами на себѣ“. Одначе не повіримо, аби така еволюція відбула ся у Шашкевича. Правда, коли Устїянович впеvняє нас, що ще 1833 р. Шашкевич писав дрібні стишки по польськи, то ми остаточно не тільки готові в се увірити, але й додамо, що він ще 1837 р. або й після 1837 р. писав польські стишки для своєї судженої, пізнїйшої дружини, Юлії ²⁾, що в тім менше більше часі писав він по польськи знаний вступ до перекладу „Zamku Kaniowskiego“ Гоциньского ³⁾, що 1843 р. писав по польськи лист до тестя ⁴⁾. Чи ж би одначе се все мало бути доказом польського світогляду Шашкевича? З другої сторони одначе ми мусимо заперечити, будьто би 1833 р. Шашкевич писав дрібні стишки тільки по польськи, та мусимо пригадати, що іменно 1833 р. повстав „Син Руси“, в якім Шашкевич брав участь, і де він м. и. взивав:

„Дайте руки, юні други,
Серце к серцю най припаде,
Най щезають тяжкі туги,
Уж охота най засяде!
Разом, разом! кто сил має,
Гонїт в Руси мраки тьмаві,
Разом, к світлу, други жаві“ ⁵⁾.

Мусимо пригадати, що 1834 р. повстала „Зоря“ зі статєю

¹⁾ „Скромный молодець, воспитанникъ русской духовной семинаріи на 2 году, написалъ коротенькую оду въ память того событія (67-лїтних уродин цїсаря Франца I), а написалъ мягонькими, но самыми величавыми барвами съ рускиихъ пивъ. И вотъ, тая одна ода, напечатана только въ 250 оттискахъ, сдѣлала совершенную измѣну на землѣ Галича въ русской народной жизни; она, можно скавати, розбудила Русь отъ глубокого сна“ (гл. „Родимый Листокъ“ 1880, ст. 10—12; статя: „Возрожденіе Галицкой Руси и Маркіянъ Шашкевичъ“).

²⁾ Гл. I. Онишкевича op. cit., ст. 30—32.

³⁾ Гл. мої „Причинки“, ст. 23. ⁴⁾ Гл. ibid., ст. 37—38.

⁵⁾ Гл. проф. К. Студинський: „Кореспонденція Якова Гомо-вацького в лїтах 1835—49“. Львів 1909, ст. СХV.

Шашкевича про Богдана Хмельницького, з його „Оленою“¹⁾ і майже певно з його „Болеславом Кривоустим“²⁾, стихом повним воєнного запалу, з окликами того рода як:

„Бо, хто Русин, підбігайте
Соколами на врага“.

або: „Гей, хто Русин, за ратище,
В кренкі руки меч ясний,
Шпарка стріла най засвище,
Гордий Ляше! день яє твій“.

або: „Радость, радість Галичане!
Не загостит більше враг,
Греми Дністре, шуми Сане!
Не прискаче вовком Лях!“³⁾

Супроти таких фактів достовірність свідoctва Николи Устіяновича мусить бути сильно підкопана. Вона змаліє ще більше, коли із висше сказаного пригадаємо собі, що саме 1830/1831 р. Шашкевич займав ся пильно церковно-славянською мовою. Інтерес для церковщини маємо право вважати свого рода національною свідомістю, яка не дала би йому піти під Замосць. Так само занятє Шашкевича в консисторії вводило його в атмосферу, щонайменше дуже відмінну від сеї, якою він мусів би дихати, як би заміряв іти під Замосць. А вже зовсім не до увірення є тверженє Устіяновича, що тільки якісь зневолюючі обставини не дали йому піти під Замосць. Ми вже висше бачили, в яких обставинах жив Шашкевич, почавши від 21/2 1830, цілий 1831 і дальші роки. Ми бачили, що його положенє було дуже розпучливе, бо він був позбавлений всяких засобів до життя, позбавлений навіть надії скінчити студії. Се розпучливе положенє, сї „принуждающіи обстоятельство“ певинні би були загнати його іменно під Замосць, а не дали би йому лишити ся дома та уживати всіх можливих способів, аби тільки одержати дозвіл на скінченє філософії, а опісля теології. Коли ж він мимо всього лишив ся дома, то видно було щось, що зборонювало йому піти під Замосць, була іменно свого рода

¹⁾ „kleine populäre Erzählung“, про яке говорить В. Коштар у своїй рецензії на „Зорю“ (гл. мої „Матеріяли“, ст. 7), се без сумніву „Олена“. Впрочім про се буде мова на иншим місці.

²⁾ Гл. І. Онишкевича op. cit., ст. XXIV.

³⁾ Гл. мої „Причинки“, ст. 14—15.

національна свідомість, котра не давала йому стати в рядах повстанців.

Годі вкінци поминути ще одной дуже важної обставини, котра так само промовляє проти правдивости свідoctва Николи Устіяновича, а саме, що Яків Головацький не знає нічого про революційні аспірації Шашкевича. Сей Головацький, котрого з Шашкевичем лучило много інтимних річий, котрий передав нам про нього не одну далеко менше важну подробицю, мав би не знати про так важну справу як про колишню охоту свого друга утічи під Замосць? Мовчанки Головацького, а властиво його незнання не можна пояснити собі инакше, як неправдивістю свідoctва Устіяновича.

(Кінець буде).

Про понятє психологічної основи почувань.

Подав *Стефан Балей*.

§ 1. Ціль статі.

Введене Майноном у психологію понятє психологічної основи почувань показалось вельми хосенним; воно сталось підвалиною етично-психологічних теорій самого Майнона, а естетичних Вітасека. Та понятє, що має творити фундамент для трівкої будівлі само мати мусить тривку і сильну конструкцію; інакше не варто і небезпечно на нїм будувати. А нам здасть ся, що сей фундамент не непохитний, що навпаки у нїм є хиби та недостачі. Річ ясна, що коли-б так дійсно було, то треба б чим скорше ті хиби відшукати та усунути. Перше з сих завдань се власне ціль нашої статі. Ми постараємо ся вказати на ті недомаганя, що лежать в понятю психологічної основи почувань, власне у тїм його виді, який накинула йому так звана австрійська психологічна школа. Критика наша освітлюючи слабї сторони нашого понятя рівночасно старати меть ся вказати напрям, в якім повинні йти зусилля для усуненя сих недостач.

I. Часть критична.

§ 2. Дефініція психологічної основи почувань у Гейлера.

Мусимо очевидно зачати від поясненя, що розуміють через психологічну основу почувань сї автори, котрі послугують ся отсим понятєм. А що перший ввів його Майнон¹⁾, то до нього

¹⁾ В книжці п. в. „Psychologisch-ethische Untersuchungen zur Werththeorie. Graz 1894.

передусім ми повинні б звернути ся в тій ціли. Однак у Майнонта не найдемо строгої, а короткої дефініції нашого понятя, яка могла б стати для нас вигідною вихідною точкою при льогічній аналізі. Та дефініцію таку находимо у Гефлера¹⁾, а що автор сей, як сам признає, ставить єї згідно з поглядами Майнонта, то можемо зачати від наведеня сеї дефініції. В його „Психольогії“ читаємо: „Definition: Psychologische Voraussetzung eines Gefühles nennen wir diejenigen psychischen Erscheinungen (einschliesslich ihrer Inhalte) „an“ welchen und „durch“ welche wir Lust oder Unlust haben.“²⁾ [Психольогічною основою почування називаємо єї психічні явища (з їх змістами включно) „з“ котрих і „через“ котрі дізнаємо приємности або неприємности]. Пригляньмо ся тепер, як автор доходить до сеї дефініції. Завсїгди — констатує Гефлер — коли тішимо ся, або сумуємо, то з одної сторони мусить бути щось, „чим“ ми тішимо ся зглядно смутимо, наша радість мусить усе бути радістю або смутком „з чогось“ (Lust „an“ etwas), а з другої сторони мусить бути щось, що „викликує“ („erregt“) нашу радість чи сум, щось, „через“ що ми веселі або сумні (Lust „durch“ etwas). Так приміром, коли подивляємо гарний вид околиці, яка нам подобаєть ся, то сей вид є тим „з чого“ ми дізнаємо втіхи (чим ми тішемо ся), а рівночасно тим, що „викликує“ нашу втіху („через“ що повстає наша втіха).³⁾ Інакше ще могли би ми те саме виразити так, що вид околиці є з одної сторони предметом нашого почування а з другої сторони рівночасно він є його „причиною“.

Так отже се психічне явище (евентуально — сю групу явищ психічних), яке в нашій свідомости репрезентує те щось, „з чого“ і „через що“ ми радуємо ся або сумуємо, називає Гефлер „психольогічною основою“ тої радости евентуально смутку. (В наведеном прикладі основою почування буде отже спостереженє краєвиду).

Як бачили ми, почуванє остає зі своєю основою в подвійнім відношеню (реляції).⁴⁾ Одно з сих відношень, як се

¹⁾ в книжці п. з. „Psychologie“, Wien u. Prag 1897.

²⁾ I. с. ст. 389.

³⁾ I. с. ст. 389. Ich erfreue mich an dem Aublick einer schönen Landschaft; oder: der Aublick erregt mein Wohlgefallen.

⁴⁾ Слово „відношенє“ у нас двозначне; значить воно або те що німецьке „Relation“ або те, що німецьке „das Beziehen“. Де буде заходити небезпека помішаня обох значінь, ми будем заступати сей термін в першій його значіню словом: реляція.

слідуює з наведених виражень, що кажуть про „викликуване“ почування „через“ щось, — є відношенням причиновим.¹⁾ Основа є причиною почування. Та зв'яз між основою і почуванням не вичерпуєть ся причиновою реляцією.

Заходить тут іще инша реляція, на яку вказують звороти бесіди такі як: тішитись „чим“, бути вдоволеним „з чогось“. Отся друга реляція полягає в тім, що почуване є актом психічним, який звертаєсь на основу як на свій зміст. Є вона проте відношенням „акту до змісту“.²⁾ Дперва ті дві реляції разом узяті: реляція причинова та реляція „акту і змісту“ творять повну зв'яз між почуванням а його психологічною основою. Інтерпретуючи Гефлерову дефініцію чи могли-б отже сказати також, що психологічною основою почування є се явище психічні (евентуально сї явища психічні), які з дотичним почуванням є зв'язані реляцією причиновою та реляцією акту і змісту.

§ 3. Інтелектуальна та неінтелектуальна основа почувань.

Зазначуючи, що психологічною основою почувань є все якісь явища психічні, дефініція Гефлера не ставить ніяких обмежень що до рода сих явищ. Беручи річ зовсім загально, функцію основи могли б сповнювати однаково добре представлення як також осуди, а дальше почування та прояви волі. Одначе і Майнонг і Гефлер займають ся головно тільки тим родом основи, який Майнонг назвав основою інтелектуальною; а отсю назву одержує основа тоді, коли вона утворена з представлень або з осудів.

Питанє, чи і о скілько почування та прояви волі можуть сповнювати функцію основи почувань, трактують Майнонг і Гефлер тільки принагідно, а понятє „емоціональної“ основи почувань не відіграє у ніодного з авторів, що послуговують ся понятєм психологічної основи, якоїсь більшої ролі. Факт сей позваляє нам ограничити ся до основнійшого розсліду виключно тільки інтелектуальної основи.

¹⁾ l. c. st. 388. „Von den angeführten Wendungen drückt zunächst das „erregt“ (викликує) aus, dass der Aublick d. h. die Wahrnehmungsvorstellung der Landschaft Ursache für das Auftreten von Gefühl sei.

²⁾ l. c. st. 389. Der Ausdruck „sich an etwas freuen“, über etwas betrübt sein, weist dagegen darauf hin, dass zwischen dem Erfreulichen und der Freude das allgemeine psychologische Verhältniss von Inhalt und Akt bestehe.

Беручи під увагу обі евентуальности, а саме що інтелектуальною основою почувань можуть бути або самі представлення або також осуди, розріжнює Майноні, а за ним Гефлер два роди почувань: почуваня представні (Vorstellungsgefühle) і почуваня осудні (Urteilsgefühle). Представні се ті почуваня, яких основу творять самі тільки представлення; а осудні ті, котрих „необхідною психологічною основою є осуд (переконанє)“. „Nach der Art ihrer psychologischen Voraussetzung benennen wir die Gefühle als Vorstellungsgefühle und Urteilsgefühle“. ¹⁾ Виразно сформулованої дефініції почувань представних Гефлер не подає; за те подає він докладну дефініцію осудних почувань: „Urteilsgefühle werden wir alle diejenigen und nur solche Gefühle nennen, für welche ein Urtheil nothwendige psychologische Voraussetzung ist“. ²⁾

§ 4. Плян аналізу понятя психологічної (інтелектуальної) основи почувань.

Точкою вихідною при твореню дефініції психологічної основи служить, як ми се уже бачили, факт, що ми в буденнім житю завєди почування наші до чогось відносимо. Се відношуванє має мати на погляд Майноні та Гефлера своє жерело в подвійній реляції, що лучить почуванє з основою: реляції причиновій, та реляції акту і змісту.

Докладно беручи річ в понятє основи кромі двох згаданих реляцій входить іще третя а саме часової сучасности; а се тому, бо як твердять Майноні та Гефлер, почуваня не можуть ніколи істнувати в нашій свідомости самі; їх мусить супроводити конче якесь інтелектуальне явище (представленє або осуд). Отже власне інтелектуальна основа почуваня є тим його необхідним товаришем, що рівночасно з ним находить ся в свідомости.

Про сю третю реляцію, яка входить в понятє основи, не згадує одначе Гефлер в своїй наведеній уже тутки дефініції; а робить се імовірно тому, що реляція ся містить ся уже самозрозуміло в реляції акту і змісту.

Запізнавши ся таким чином загально зі складовими елементами, що творять суть понятя інтелектуальної основи, можемо тепер уже уложити собі плян дальшого розсліду. Отже у перве розглядати мемо інтелектуальну основу як причину почуваня,

¹⁾ l. c. ст. 390.

²⁾ l. c. ст. 400.

відтак як його зміст, а кінці розглянемо взаємне відношеня реляції причинової і реляції акту і змісту в понятю основи.

Як знаємо, з понятєм псих. основи стрічаємось не тільки у Майноніа та Гефлера, воно ввійшло уже в термінологію цілого ряду авторів. І всі вони надають сьому термінові в принципі те саме значінє, в яким послугуєть ся ним Майноні. Все ж таки заходять тут деякі різниці, нераз може самими навіть авторами неважені, хотя цілком не маловажні. І ті різниці в конструкції понятя основи у різних авторів ми мусимо узгляднити в нашій аналізі. Се слід нам зробити й тому, що ті психологи — передусім Вітасек — не тільки переймають се понятя, а поглиблюють його та розвивають дальше. А ті доповненя та зміни апробує описля — хоч не без деяких застережень — сам Майноні.¹⁾ Будемо отже при обговорюваню складових елементів понятя псих. основи узгляднювати крім Майноніа також Вітасека²⁾, Гефлера та Саксінтера³⁾, звертаючи увагу передусім на існуючі між ними різниці.

§ 5. Інтелектуальна основа як причина почуваня.

Називаючи психологічну основу причиною почуваня Гефлер добачує деяку трудність в тім, в який спосіб щось, що є змістом почуваня, та тим самим мусить з ним співістнувати, може творити його причину.⁴⁾ Не стараєть ся він одначе усунути отсю трудність, та взагалі докладнійше нею не займає ся. За те багато виразнійше виступають у самого Майноніа сумніви, чи псих. основа є дійсно причиною почуваня. Він не заперечує можливости, що інтелектуальні явища не творять властивої причини почувань, та признає, що не так розумові аргументи як радше свого рода інстинкт склонює його добачувати звязь причинову між основою і почуванем.⁵⁾

¹⁾ В статі „Ueber Urteilsgeföhle“. Archiv f. Psychologie, том 6, p. 1905.

²⁾ Zur psychologischen Analyse der ästhet. Einföhlung. Zeitschrift für Psychologie u. Physiologie der Sinnesorgane XXV, 1901. дальше: Grundzüge der allgemeinen Aesthetik. Leipzig 1904, а дальше: Grundlinien der Psychologie. Leipzig 1908.

³⁾ Ueber den Einfluss der Geföhle auf die Vorstellungsbewegung. Zeitschrift f. Psychologie, XXVII.

⁴⁾ Гефлер l. c. ст. 389.

⁵⁾ Dagegen haben sich... Schwierigkeiten geltend gemacht, welche ernste Bedenken gegen die Annahme einer Causirung des Geföhls-

На погляд Вітасека основа є причиною почування, одначе не повною, а тільки частинною. „Nach herkömmlicher Meinung: gilt die Vorstellung oder der Gedanke, die dem Gefühle den Gegenstand vorhalten, auf den es gerichtet ist, durchschnittlich zugleich auch als die das Gefühl auslösende Teilursache; und man wird auch von seiten der Wissenschaft gegen diese Auffassung nichts einzuwenden haben“.¹⁾ А на іншій місці каже він: „Die zweite Funktion der Gefühlsvoraussetzung besteht darin, dass sie die (psychische) Ursache des Gefühles darstellt (in demselben Sinne, in dem bei der Association von Vorstellungen die eine Ursache des Eintretens der zweiten ist)“.²⁾

Саксінгер знова не називає основи прямо причиною почування. Представлене само не зможе викликати почування, коли нема відповідної диспозиції. Дійство представлення (і взагалі інтелектуальної основи) полагає в тім, що вона актуалізує дотичну диспозицію. Тому то Саксінгер називає її: „Dispositionserreger“.³⁾

Так отже бачимо у угляднених через нас авторів деякі ріжниці в погляді на роль причинової реляції в понятю інтелектуальної основи. Коли одні, як Майноні та Гефлер відчувують нахил бачити в основі причину почування, одначе не вільні в тім від сумнівів, то другі вважають основу одною з умовин почування; частною причиною, або знова чинником, який актуалізує диспозицію.

§ 6. Основа інтелектуальна як зміст почування.

Перейдемо тепер з черги до другої реляції, що лучить почуване з основою. Як уже знаємо, тою реляцією є — на погляд Гефлера — звязь причинова. Того самого погляду є також Майноні: „Einmal behandelt das tägliche Leben die inhaltlich bestimmte Vorstellung als Ursache des Gefühles: der Aublick einer schönen Landschaft „erregt“ mein Wohlgefüllen. Andererseits aber sagt man auch, dass ich mich „an“ der Landschaft freue; damit ist zuverlässig ein dem Gefühle wesentliches, mit ihm dauerndes, nicht also ein ihm causal

gurch die Vorstellung wachgerufen haben. Ich will nun zunächst nicht verschweigen, dass ich mich gleichwohl einer gewissen und wäre es auch nur instinctiven Neigung zur Vulgär-Ansicht nicht recht erwähnen kann: Untersuchungen st. 33.

¹⁾ Psychologie, st. 336. ²⁾ Zur psychol. Analyse, st. 13.

³⁾ Саксінгер l. c. ст. 24, 25.

Vorhergehendes gemeint. Dieses letztere Moment konnte die psychologische Theorie als „Inhalt“ des Gefühles acceptiren, indem ein solcher für das Fühlen offenbar so wesentlich ist, wie das Vorstellen“. ¹⁾

В суть реляції акту та змісту, так як її розуміють наведені тут через нас автори, не будемо ближше входити; зазначимо тільки, що вони йдуть в тім слідами Брентайна, переймаючи міркування приміщені в першому томі „Психології“ ²⁾ цього автора. В тім творі мож знайти пояснення та дефініції, що торкають ся і самої реляції акту і змісту і звязаних з нею проблемів. Їх мож знайти також на перших сторінках наведеної тут „Психології“ Гефлера та його „Льогіки“ а також в творах Вітасека. ³⁾ Туди ми й відсилаємо читача. Тут вистарчить для нас сконстатувати, що на погляд тих авторів реляція ся, о скільки вона виступає як злучник між почуванням а його основою, є реальною, у внутрішнім досвіді достережною звязію почування з основою. Вона має бути психологічною інтерпретацією цього, що має на гадці буденний досвід, коли каже, що почуване „відносить“ ся до чогось, „звертаєсь“ на щось (das Gefühl „bezieht“ sich, ist auf etwas „gerichtet“). „Das Gefühl „bezieht“ sich auf einen Gegenstand, die Vorstellung desselben ist gewissermaassen in das Gefühl eingeschlossen, sie steht zum Gefühl in einer engen, innerlich wahrnehmbaren Relation, in der das Bewusstsein von der Zusammengehörigkeit dieses Gefühles und dieser Vorstellung liegt“. ⁴⁾ (Почуване „відносить ся“ до якогось предмету, представлене його є якомсь замкнене в почуваннє, воно остає з почуваннєм в тісній, внутрішній достережній реляції, на котрій полягає свідомість приналежности цього почування і цього представлення.)

Так отже почуване завжди звертає ся на щось, відносить ся до чогось; до чого одначе? Беручи під взгляд саму лишень дефініцію Гефлера, ми може мали-б нахил думати, що почуване відносить ся усе до якогось психічного явища; бо там говорить ся про „psychische Erscheinungen“ „an welchen... wir Lust oder Unlust haben“. Гефлер додає ще вправді до слів „psychische Erscheinungen“ замкнене в скобках до-

¹⁾ Untersuchungen, ст. 33.

²⁾ Franz Brentano, Psychologie vom empirischen Standpunkte. Wien 1874.

³⁾ На приклад: Psychologie, ст. 73 і сл.

⁴⁾ Witasek, Zur psychol. Analyse, ст. 12 і 13.

повнене „einschliesslich ihrer Inhalte“, та се доповнене (яке мож ріжно толкувати), здаєть ся, не дає приводу до зміни такої інтерпретації дефініції автора. Чи дійсно одначе почування відносять ся усе до явищ психічних? Коли дефініція Гефлера (може тільки через неточність вислову) могла-б підсувати таку гадку, то у інших авторів стрінемось з відмінним представленням річи. Почуване відносить ся на їх погляд не до явища психічного, що творить основу, а до предмету, означеного сим явищем. Роля основи ограничаєсь отже до сього, що вона піддає почуваню предмет, на який воно має звернути ся. І так читаємо у Вітасека: „Einmal erfüllt die Vorstellung oder der Gedanke, der als Gefühlvoraussetzung fungiert, die Aufgabe, dem Gefühlsatzte gleichsam den Gegenstand vorzuhalten, auf den es gerichtet ist“...¹⁾ (По перше сповняє представлене або гадка, яка творить основу почування, завданє, піддавати актови почування предмет, на котрий він є звернений...)

Майноні сам в своїх „Untersuchungen“ не входить ближше в се питанє, може тому, що коли писав свій твір, потреба точного розрізнення між предметом і представленням не усвідомилась йому ще досить виразно. Доперва пізнійше, коли проблем „змісту і предмету“ („Inhalt und Gegenstand“) прийшов на порядок денний дискусії австрійських психологів, робить також і Майноні відповідні розрізнення. Одначе вже і в самих „Untersuchungen“ находимо вислови, які вказують на се, що основу вважати треба не сим, до чого відносить ся почуване, а тільки посередником між почуванням і предметом.

Могло-б здавати ся, що входячи в се питанє ми додачуємо трудности чи неясности там, де їх нема, та тільки затежнюємо річи самі собою зовсім ясні. А врецінь проблем, що торкаєть ся отсего напряму відношування почувань мимоволі що хвиля насуваєть ся тоді, коли від загальної дефініції псих. основи перейдемо до поділу почувань опертого на їх псих. основи. Знаємо уже оден такий поділ почувань — на представні та осудні. Поділ сей ріжничкуєть ся дальше по части уже в „Untersuchungen“ Майноніа; в формі вповні розвиненій находимо його у Вітасека. І так наперед улягли дальшому поділови почування осудні. Коли артист — каже Майноні — має тішитись признанєм публики, то не вистарчить йому до сього само тільки представлене (уявленє) собі признаня; необхідною умо-

¹⁾ Psychologie, ст. 332.

виною появи почування є доперва осуд (переконане) про дійсність признаня. Чоловік, що поставив гроші на лотерію, не вдоволяєть ся самим представлєнем виграної; радість появить ся в його душі тоді доперва, коли він дійде до певности, то значить до переконаня (осуду), що він в дійсности виграв. В тих случаях отже до викликаня почування не вистарчить само представлєне; необхідною умовиною появи почування є тутки осуд, і власне тому почування такі називають ся осудними. В наведених прикладах почуванє має ще й ту прикмету, що змінєє свою якість зі зміною якості суду, від якого зависить. І так коли місце переконаня про признанє публіки займе у артиста переконане про неістнованє сього признаня, то на місце радости появить ся смуток.

Бувають одначе і такі випадки, коли почуванє, хоча обусловленє переконанем не вважаючи на се зістає обоятним на його якість. Так наприклад історик стараєть ся відкрити правду для правди самої, для заспокоєня теоретичної цікавості, при чім є для нього річею зовсім обоятною, чи правда, яку найде, буде мати характер твердячого чи заперечаючого осуду; чинником міродатним для почування є сама певність, сам акт осуджуваня, а не якість осуду. Почування осудні першого рода (зависимі від якості осуду) назвав Майноні почуваннями вартості „Werthgeföhle“, а почування осудні другого рода (обусловлені тільки актом осуджуваня) почуваннями знаня „Wissensgeföhle“. ¹⁾

Одобрючи сей поділ називає Вітасек почування першого сорта також почуваннями змістними „Inhaltsgeföhle“, докладнійше почуваннями осудно-змістними „Urteilsinhaltsgeföhle“. ²⁾ Поділ аналогічний до сього, який Майноні ввів в обсягу почувань осудних, вводить Вітасек також в обсягу почувань представних. І тут можна з одної сторони вірїжнити почування зависимі більше від змісту представлєня отже почування змістні „Inhaltsgeföhle“, докладнійше представно-змістні „Vorstellungsinhaltsgeföhle“, а з другої сторони почування обусловлені самим актом представлєня отже почування актні „Aktgeföhle“, докладнійше представно-актні „Vorstellungsaktgeföhle“. ³⁾

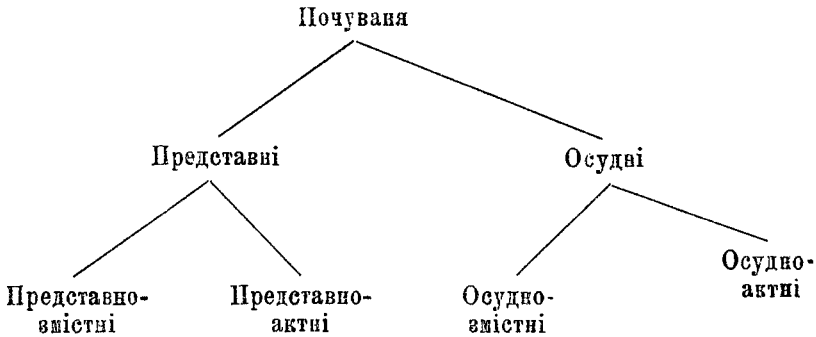
Одержуємо таким чином два перехрещуючі себе взаїмно подїли:

¹⁾ Untersuch. z. Werththeorie § 11 i § 12, ст. 31 i сл.

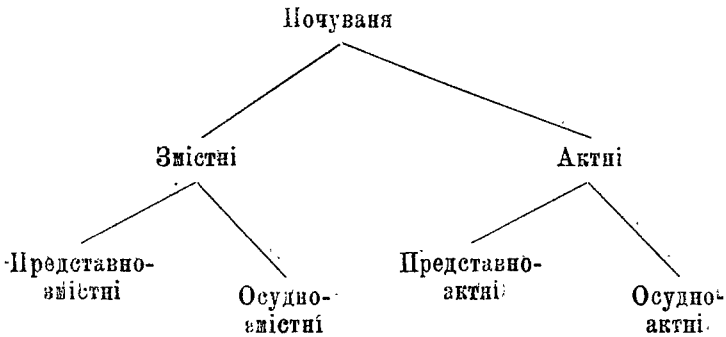
²⁾ Psychologie, ст. 327 i сл.

³⁾ l. c. ст. 323 i сл.

Поділ (А):

Поділ (Б):

Перейдім тепер по черві поодинокі члени поділу, щоби докладнійше придивити ся, як виглядає при кождім з них відношуване почування. Зачнім від поглядів Вітасека, який переводить сей поділ найбільш ясно та консеквентно.

Найпростійше виходить річ з почуваннями представно-змістними; почуване звертаєть ся тут на предмет означений представлєнем, що творить його основу. Сюди належить наведений давнійше примір з красвидом.

При почуваннях осудно-змістних почуване — на погляд Вітасека — звертаєть ся на факт, стверджений осудом, або як виражаєть ся (за Майнотом) Вітасек, „объектив“ сього осуду.¹⁾ При-

¹⁾ Понятє „объективу“ звів до філософії Майнот в творі „Ueber Appahmen“, Leipzig 1902 (друге виданє в р. 1910). Поясненє сього терміну мож найти кромі згаданого твору також в „Психологіі“ Вітасека (ст. 281 і сл.). Для поясненя скажемо тут отсе: Кождий осуд стверджує щось. Отже власне те щось, що стверджує осуд, називає Майнот объективом. Так приміром объективом осуду: паде сніг — є сконстатований в тім осуді факт „що паде сніг“.

міром чоловік, що дістав гарний дарунок, тішить ся тим, „що має гарний дарунок“.

Коли тепер від почувань змістних перейдемо до актних, то тут річ не представляє са уже так ясно і просто. Вітасек говорить нам вправді, що почування актні обусловлені актом явища психічного лежачого в основі, та виразної відповіді на питанє: до чого відносить ся в тих случаях почуване, він в своїй „Психології“ не дає. Ми надіяли-б ся, що при почуваннях актних почуване відносить ся ме виключно до акту представлення або осуду лежачого в основі, а що не буде воно звертатись уже до предмету означеного основою; бо інакше не було-б в тім згляді різниці між почуваннями актними і змістними. Та хотя находимо у нашого автора вислови, які здавали би ся потверджувати сей здогад, то не є вони однак зовсім рішучі. І так на приклад читаємо: „Es ist ja von vornherein wohl denkbar, dass das Gefühlsmoment im einen Falle mehr vom Vorstellungsakte... angeregt und qualitativ bestimmt wird, in einem andern Falle mehr vom Vorstellungsinhalte. Daraus erklärt sich, dass das Gefühl nicht jederzeit gleich enge an den Inhalt gebunden und damit auch nicht gleich deutlich ausgesprochen auf seinen Gegenstand gerichtet erscheint; wo sich die loseste Verbindung zeigt, da werden wir es im höchsten Masse als durch den Vorstellungsakt bestimmt erachten können“.¹⁾ Отсі слова управняють до висновку, що в супереч нашому первісному здогадови, при представно-актних почуваннях звязь між почуванєм і змістом представлення не перериваєть ся зовсім, а тільки що вона дуже слаба; бо-ж каже ся там прецінь, що почування актні звернені й на предмет основи хоч „nicht gleich deutlich ausgesprochen“. Таким чином лінія, що відділює почування актні від змістних, затираєть ся, а границя між ними стаєсь хитка.

Що торкаєть ся Майноніа, мусимо зазначити слідуєчий момент, який різнить його погляди дотично нашого питаня від погляду Вітасека. Коли Вітасек каже почуванням осудно-змістним відноситись до об'єктиву, то Майноні в своїх „Untersuchungen“ відносить їх не до об'єктиву а до предмету суду.²⁾ Взагалі в „Untersuchungen“ Майноні не послугуєть ся ще по-

¹⁾ Psychologie, et. 323 і 324.

²⁾ Об'єктив а предмет осуду не те саме. Приміром в осуді „Бог є“ предметом є Бог, а об'єктивом факт „що Бог істнує“.

нятем об'єктиву, яке тоді ще для нього самого було чуже; а коли опісля вводить уже се понятє до своїх праць, то вертаючи пізнійше в статі „Urteilsgeföhle“ до проблему почувань осудно-змістних (які у нього зовуть ся „Wertgeföhle“) не може рішити ся до чого вони властиво відносять ся, до об'єктиву чи до предмету.

Реасумуючи усе те бачимо, що лишень почування представно-змістні не представляють на разі в питаню відношуваня²⁾ ніякої трудности. При почуваннях осудно-змістних істнує сумнів, що до напряду відношеня (предмет чи об'єктив), а при почуваннях актих обох родів неясне, чи і о скілько крім акту основи також її зміст (зглядно предмет) бере участь в реляції відношуваня.

§ 7. Злука реляції причинової з реляцією акту і змісту в понятю основи.

Обговоривши згідно з поставленим нами пляном по черзі кожду з реляцій, що входять в понятє основи, саму для себе з окрема, ми тепер приглянемося їх взаїмному відношеню в понятю псих. основи.

З наведеної на вступі дефініції Гефлера, здасть ся, слідує, що в конструкції понятя псих. основи обі реляції: реляція причинова і реляція акту і змісту є чинниками вповні рівнорядними. Сама одна про себе котра-небудь з сих двох реляцій не творить іще понятя основи; потрібна в тім іще друга реляція. Ні одній з них не признаєть ся якоїсь переваги, якогось першенства.

Про дві функції, які має що до почуваня сповнювати основа, говорять також Вігасек і Саксінгер не ставляючи ніякої споміж них на першій місци. І Майнонґ також, загально беручи, каже основі виконувати що до почуваня функцію двоякого рода. Та вискази його в тій річі на жаль не однозвучні. Раз одну, а другий раз другу функцію основи висуває він на перший плян, спихаючи другий чинник до ролі другорядного, несущного моменту. І так з самого початку впроваджуючи перший раз понятє псих. основи представляє Майнонґ річ так, неначе-б воно опирало ся виключно, а принайменше в головній мірі на реляції акту і змісту: „ein Gefühl ohne

¹⁾ В значіню реляції акту і змісту.

Inhalt ist nicht weniger absurd als eine Vorstellung ohne Inhalt; Gefühl ist wie Vorstellung dem Inhalte gegenüber unselbständig. In diesem Sinne ist, ohne sich noch auf eine Causal-Relation berufen zu müssen die Vorstellung dem Gefühle gegenüber das Primäre, und ich will dies durch die Wendung ausdrücken: die Vorstellung ist für das Gefühl psychologische Voraussetzung...“¹⁾ Тут отже конструує автор понятє основи з реляції акту і змісту не втягаючи реляції причиннової. Бо-ж називає представлене основою почування „ohne sich noch auf eine Causal-Relation berufen zu müssen“. Та зараз дальше робить Майноні застережене, що термін „psychologische Voraussetzung“ утворений зістав так, щоби також „den Causal-Gedanken nicht kurzweg auszuschliessen“. Бо — каже Майноні: „ist nämlich auch der Inhalt stets psychologische Voraussetzung des betreffenden Gefühles, so muss er darum nicht die einzige sein; was aber noch ausser dem Inhalte Auspruch erheben darf, für eine solche Voraussetzung zu gelten, wird wohl immer, jedenfalls aber in der Regel mit dem Gefühle causal verknüpft sein.“²⁾ Тут отже не тільки уже втягаєть ся момент причинний в понятє основи, що більше навіть прямо висказуєть ся, що основу почування можуть творити й такі явища психічні, які не звязані з ним реляцією акту і змісту, а тільки становлять його причину. З сього слідувало би, що реляція акту і змісту не необхідна для понятя основи. Та на тім не кінець. Майноні іде навіть на иншім місци так далеко, що вважає основу і зміст почування за річи окремі. Основа почування се його причина, а не його зміст. Сей висновок насуває ся з отсих слів нашого автора, які висказує він при характеризованю ріжниць між почуваннями знаня а почуваннями вартости: „Was an dieser Gruppe von Urtheilsgefühlen, die man billig als Wissensgefühle bezeichnen könnte, vor allem in die Augen fällt, das ist ihre anscheinend völlige Verschiedenheit im Vergleich mit den Werthgefühlen. Versucht man weiter, sich von den Gründen dieser Verschiedenheit Rechenschaft zu geben, so findet man sich sofort wieder dazu gedrängt, Inhalt und Voraussetzung des Gefühles auseinander zu halten“.³⁾ Річ ясна, що сі

1) Untersuchungen, ст. 34. 2) Ibidem, ст. 34.

3) Ibidem, ст. 34.

4) Untersuchungen, ст. 37. (Розстрілення букв походять від шеве).

слова Майнонта зістають в суперечности з тим, що казав Майнонт вводячи перед тим поняття основи.¹⁾ Там ідентифікувалося основу зі змістом почування, а тут вважається основа і зміст річчями різними. Хиба треба би прийняти, що Майнонт уживає слова „психологічна“ основа в двох різних значіннях. Такі суперечности стрічаємо в „Untersuchungen“, а і в пізнійшій статті цього автора н. з. „Urteilsgeföhle“ вони зістались неусунені. І так між ними висказує він там погляд, що почування знання ні до чого не відносять ся²⁾, значить не мають змісту, отже або не мають основи, або основа їх не є їх змістом. Отже знова мали-б ми, що зміст почування а його основа не те саме.

Бачимо проте, що у Майнонта поняття псих. основи не має одноцільного характеру і вагає ся між двома формами, з котрих в одній реляція акту та змісту а в другій реляція причинова грає головну роль.

З поставленим попередно питанням що до евентуального першенства одної з двох реляцій в понятю основи важе ся питання инше: чи причиною і змістом почування є все те саме явище психічне (зглядно ті самі явища психічні), або чи може бути инший зміст, а инша причина почування. Чи існує в тім який закон, чи може тільки правило, що допускає виймки? На питання се одначе не найдемо у наших авторів відповіді, яка виключала би всякі сумніви. Що торкається ся Гефлера, то як ми уже знаємо, бачить він труднощі, як щось, що є змістом почування, може рівночасно бути його причиною, котрої то труднощі одначе він не розв'язує. У всякім разі з цього слідувало би, що для Гефлера причина і зміст почування є тим самим інтелектуальним явищем. Те саме переконання насуває принайменше на перший погляд його наведена тут дефініція основи. Але в ґрунті річи дефініція ся двозначна. Її мож толкувати або так, що основою почування є ті явища психічні, які рівночасно є його причиною і його змістом, або також так, що основою почування є ті явища, які є його причиною і ті явища, які є його змістом — одні і другі разом узяті.

Перейдім тепер до Вітасека. На ст. 338 своєї „Психології“ згадує він, що ідентичність причини і змісту почування є нормою. Говорить він також про виймки від сеї норми, які однак на річи не є виймками, бо як сам він признає, полягають

¹⁾ Гляди цитат наведений на ст. 127 і 128.

²⁾ Urteilsgeföhle, ст. 37.

лишень на злуді. Робить він се одначе тільки мимоходом, так що докладніше про сю „норму“ не довідуємо ся від нього нічо.

Що торкаєть ся Майнонґа, то в сїм новім питаю не вискажує ся він виразно. Одначе його міркованя на ріжних місцях вказували би, що зміст і причина почуваня не мусять з собою докладно накривати ся. Ми мали уже перед хвилию нагоду наводити отсі місця в інших цілях. Висновок такий слїдує приміром з сього, що автор говорить про ріжницю між почуванями вартости а почуванями знаня: „Psychologische Voraussetzung nämlich ist das Urteil offenbar sowohl bei den Wissens, — wie bei den Wertgefühlen. Während aber bei diesen der Urteilsinhalt auch den Gefühlsinhalt ausmacht, indem ich mich eben „an dem“ freue, von dessen Existenz ich vermöge des Urtheils überzeugt bin, geht dort offenbar das Urteil selbst in den Gefühlsinhalt ein“.¹⁾

Коли, як видно з сих слів, в обох родах почувань основа (причина) та сама, а зміст не той сам, то з сього слїдує, що зміст і причина не мусять бути ідентичні.²⁾

Сю розбіжність між змістом і причиною слїдно також на „посередній основі“ почуваня, яка на погляд Майнонґа є тільки причиною почуваня. „Den unmittelbaren Voraussetzungen treten nämlich... deren Ursachen und Bedingungen als mittelbare Voraussetzungen zur Seite, und zwischen diesen und dem Gefühle wird dann nicht leicht eine andere als causale Relation in Frage kommen“.³⁾ Також і тоді, коли основа зложена в більше як одного осуду, де отже побіч „головного осуду“ входять в основу також „осуди побічні“, сї останні служать причиною, а не змістом почуваня.⁴⁾ І тут отже зміст і причина почуваня не були би ідентичні, а тільки в часті сходили-б ся з собою.

Коли тепер в случаях, де зміст і причина почуваня не накривають ся взаїмно докладно, схочемо означити основу почуваня, то не будемо знати, що властиво маємо вважати його

¹⁾ Untersuchungen, ст. 37.

²⁾ Трохи інакше як в „Untersuchungen“ понимає Майнонґ сьуть обох родів почувань в статі „Urteilsgefühle“. Та і тут паралеля між змістом а причиною почувань являєсь некомплетною.

³⁾ Untersuchungen, ст. 34 і 35.

⁴⁾ Untersuchungen, ст. 53. В ріжницю між головними і побічними осудами в основі не будем тут докладніше входити, щоби не тратити часу на деталі для нашого проблему менше важні.

основою: чи його зміст, чи його причину, чи те, ще є рівночасно і одним і другим, чи може цілість зложена з одного і другого, чи може вкінці треба признати почуваню більше чим одну основу.

§ 8. Зіставлене вислідів попередних розважувань і загальні критичні замітки про поняте інтелектуальної основи почувань.

Зберім тепер разом висліди нашої дотеперішньої аналізи, та пригляньмо ся, які з неї пливають консеквенції.

Ми бачили, що поняте псих. інтелектуальної основи, хоча на перший погляд здасть ся дуже просте та ясне, криє в собі цілий ряд трудностей та неясностей. Автори, погляди котрих ми оглянули, послугують ся усі ніби то тим самим понятєм, та на ділі в пониманю його вони між собою не зовсім згідні. І так передусім не однаково дивлять ся вони, як ми се бачили, на роль реляції причинової в основі. Чи і в яким значіню основу мож вважати причиною почування, на се питанє не дають вони всі ясно скристалізованої, однозвучної відповіді.¹⁾ Дальше питанє відношування почувань, яке вони толкують реляцією акту і змісту, має свої неясні точки. Се торкаєть ся власне напряду відношування, а проявляє ся особливо виразно при означуваню напряду „звертання себе“ почування при поодиноких членах поділу почувань на засаді їх основи.²⁾

Та найбільші сумніви виступають при питаню взаїмного повязання реляції причинової та реляції акту і змісту в понятю основи.³⁾ Привід до них дають передусім вискази Майнонга, які находимо в його „Untersuchungen“ та в статі „Urteilsgefühle“. Опираючи поняте основи раз на обох реляціях, а в інших разях по черзі на одній або на другій, ідентифікуючи основу раз з причиною а другий раз зі змістом почування, Майнонгі лишає нас в непевности, котра реляція для понятя основи сущна, та які інтелектуальні явища маємо в конкретнім случаю причислити до основи.

Річ ясна, що ті недоладности, які ми віднайшли в понятю основи, роблять се поняте хитким і неозначеним, та кидать відемне світло на його льогічну вартість. Та вказана нами хиткість взаїмного получения обох реляцій в понятю основи насуває нове питанє, з якого пливе дальший закид звернений

¹⁾ Гляди § 5 сеї статі. ²⁾ Гляди § 6 сеї статі.

³⁾ Гляди § 7 сеї статі.

проти творців психологічної основи. З якої саме причини — питаємо — злучено з собою в одну цілість реляцію причини і реляцію акту і змісту? Чому-ж то вони разом мають творити одно поняття? Яке логічне оправдане вязання їх разом? На сі питання не дають нам наші автори ніякої відповіді. Вязане обох реляцій в одно поняття було-б приміром оправдане тоді, коли-б вони стояли в якійсь залежності одно від другого, коли-б одна реляція потягала за собою невідкично другу. Чи так воно одначе? Творці поняття основи нічо нам про се не кажуть. Одиноким оправданем сеї злуки була-б хіба згадана через Вітасека „норма“, що причиною і змістом почування буває те саме явище психічне. Звідки одначе бере ся та норма?

Та як ми бачили навіть не всі згадані автори признають тоту норму. Прецінь Майноні сам обговорює випадки, де отся норма показуєсь неправдивою. Так отже злученє обох тих реляцій в одно поняття мусить мати характер чогось довільного, внутрішньо неоправданого, бо ми не бачимо ніякої рації, чому їх звязано з собою; не розуміємо, що тоті реляції тримає разом. Ми формулуємо протє проти поняття психол. інтелектуальної основи в теперішнім його виді закид, що йому недостає внутрішньої скупности, що його части складові механічно зліплені, а не логічно повязані з собою.

Причина усіх обговорених нами хиб поняття псих. основи має своє жерело в тім, що його сконструовано поспішно, без потрібних попередних приготвлень. Воно-ж прецінь не має бути понятєм утвореним зовсім довільно, а має опирати ся на фактах психічного життя. Тому треба було вперед заналізувати сі факти, а доперва потім конструовати поняття.

Вихідною точкою при твореню поняття був факт, що ми наші почування завесїди до чогось „відносимо“. Треба було отже докладно розслідити, на чім полягає отсе відношенє. Принявши разом з нашими авторами, що воно є проявом подвійної реляції заходячої між почуваннями і явищами інтелектуальними, імено-ж реляції причинової та реляції акту і змісту, треба було насамперед розглянути роль кожного з тих двох чинників при вязаню почувань з явищами інтелектуальними з осібна, а потому з черги і їх взаїмне відношенє, так як воно виступає у наших психічним житю. Отся праця витворила би доперва певний ґрунт, на яким можна би було оперти будову поняття. І так прояснивши вперед, в яким значіню можна називати

явища інтелектуальні причиною почувань, треба було поставити собі питанє, якого рода явища інтелектуальні можуть бути причиною почування, чи тільки представленя чи евентуально також і осуди, дальше чи причина ся може складати ся з більшої скількості представлень зглядно осудів, а вкінци, коли причиною почування є осуд, яка є тоді зглядом почування роль представлень, що входять в зміст сього осуду.

Опісля те саме треба було зробити в відношенем акту і змісту. Отже треба було розглянути, чи змістом почування може бути тільки представлене чи також і суд; чи може бути змістом почування кілька представлень зглядно осудів на раз; дальше, коли змістом почування є осуд, яка є тоді зглядом нього роль представлень, що входять в зміст осуду. А коли-б тоті питання найшли уже були свої відповіді, треба-б було тепер в черги дальше питати ся: чи лучаєсь коли, щоби те саме інтелектуальне явище було рівночасно причиною і змістом почування? чи таке сходженє змісту почування з його причиною не є може законом, а принайменше правилом? чи закон сей дасть ся як небудь витолковати, чи може має він тільки емпіричний характер і недопускає ніякого толкованя? а коли-б сходженє причини і змісту було тільки правилом, від якого можливі ввімки, то як часто вони лучають ся і в яких виступають умовах?

Як звісно питання такі, хотя дуже скупо, розглядано уже по части в психології. І так Юм аналізує дуже детально випадки, де зміст і причина почування розбіжні.¹⁾ Не признає він отже норми, неначе-б причина та зміст почувань мали все з собою зливатись. Противно в деяких своїх писанях норму таку проголошує Ліппс, що більше — він старає ся пояснити чому предмет (зглядно представленє предмету) почування і його причина („Grund“) є тим самим явищем, та намагає ся доказати, що так бути мусить.²⁾

Усі ті питання треба було систематично розглянути, щоби дати відповідь на зазначені через нас питання і доперва тоді на тім фундаменті конструувати понятє основи. А наші автори зробили противно; вони найперше дефініюють психологічну основу, а потім доперва послугуючись готовим уже понятєм ми-

¹⁾ Нисе, Traktat über die menschliche Natur, übersetzt von Lipps. Hamburg u. Leipzig 1906, том II, ст. 61.

²⁾ Lipps, Komik u. Humor. Hamburg u. Leipzig, 1898, ст. 17.

мохить натрапляють на питання через нас зазначені. І тоді дефініція впадає в конфлікт з фактами досвіду внутрішнього; в приміненню її до сих фактів показує ся потреба розширювати її та нагинати, при чім не обійде ся без нарушеня принципів, на основі котрих вона була построєна.

З висказаних тут критичних замітів слідує, що понятє псих. основи почувань в теперішнім своїм виді не відповідає льоїчним вимогам, які мусимо ставити до научних понять. Воно вимагає доконче наурави, реконструкції. Дорога, по якій можна дійти до сеї наурави веде через розвязку питань, які ми перед хвилею зазначили. Оперте дофініції псих. основи почувань на розвязці отсих питань, се головний постулат, що пливе з наших критичних уваг. Та постулат сеї вимагати буде ще доповнєня з причин, про які буде бесіда в другій части статі.

II. Часть позитивно - критична.

§ 9. Завданє другої части праці.

До сеї пори приймали ми разом з нашими авторами, що вязанє почувань з явищами інтелектуальними (зглядно предметами ними заступлєними) має своє жерело в двох звісних нам реляціях, які заходять між почуванями з одной, а представлєнями і судами з другої сторони. Принявши отсе заложєнє, ми перевели того рода критику понятя псих. основи, яку можна-б назвати імманентною (внутрішною); а се тому, бо вона не розсліджувала правдивости самого заложєня, а провірювала тільки, чи придержували ся його консеквентно, та чи не було внутрішних суперечностей та вагань в конструкторії понятя на нїм опертій. Тепер одначе мусимо піти ще дальше та поспитати: чи заложєнє се правдиве? Бо як довго ми не набрали переконаня про його правдивість, так довго і само понятє псих. основи на нїм оперте, коли-б навіть воно було вільне від внутрішних суперечностей, буде мати для нас лишєнь проблематичну вартість. Поставимо собі отже питанє: чи вязанє почувань з інтелектуальними явищами можна згідно з фактами досвіду описати та витолкувати реляцією акту і змісту та реляцією причиновою? Щоб дати відповідь на се питанє, мусимо приглянутись детальнійше, яким чином почуваня входять в звязь з явищами інтелектуальними.

§ 10. Корреляція почувань і явищ інтелектуальних.

Передовсім вважаємо доконче потрібною річю повести строгу границю між тим, що дійсно є, а тим, що нам тільки здає ся. Тепло здає ся нам прикметою тіл, привязаним до них, а в дійсности є воно лишень вражінем істнуючим в нас самих. Предмети здають ся нам менші, коли від них віддалюємо ся, хоч в дійсности задержують ту саму величину. Нам здає ся, що бачимо, як причина викликає наслідок, хоч дійсність показує нам тільки їх наступство часове. Свідомість буденна, звичайна мусить одначе підлягати тим полудам, а і філософ піддаєсь їм, коли від наукової теорії перейде до практики життя.

Отсе розрізнене ми повинні мати у памяти завсіди тоді, коли розсліджуємо відношене почувань до явищ інтелектуальних; точно тут треба відмежити се, що нам здає ся, та з причини конструкції нашого ума мусить здавати ся, від сього, що подає дійсність. Зачнім від дійсних фактів. — Чи представлене і осуди можуть бути причиною почувань, се є проблемом, який доперва треба б розслідити; проблем сей належить радше до метафізики як до психології; та фактом безсумнівним є, що при істнуючій психофізичній організації людській почування звязані з явищами інтелектуальними так, що змінам в сфері інтелектуальній відповідають зміни в сфері емоціональній. Появу та зникнене означених представлень і осудів супроводить поява та зникнене означених почувань. Чи діє ся се тому, що дотичні представленя евентуально осуди є цілостною чи частинною, безпосередною чи посередною причиною почувань, чи може є се впливом якоїсь „*harmonia praestabilita*“ — того ми тут не будемо рішати, а дискусію на сю тему вважаємо для психології зайвою. Нам вистарчить сконстатувати безсумнівний факт отсього супроводу почувань явищами інтелектуальними; можемо сей супровід (корреляцію) висловити коротко так: кожде (або принайменше майже кожде) почуване має свій інтелектуальний, його супроводячий коррелят.

§ 11. Явища інтелектуальні як „причини“ почувань.

Переїдїм тепер до сього, що з отсего супроводу висноує буденна свідомість. Знаємо, що коли подані два ряди явищ так, що зміни витворені в однім ряді супроводять зміни другого ряду, то свідомість буденна силою інстинктивного гону добачує між обома рядами причинову реляцію. А що явища ін-

телектуальні з одної, а почування з другої сторони творять власне два такі ряди, то є річею зовсім природною і психологічно зрозумілою, що свідомість буденна бачити ме в явищах інтелектуальних причину почувань. Вона робити так мусить без огляду на се, чи звязь причинова в самій річі там є, чи нема. Ще одно мусимо докинути. Тому що свідомість звичайна ідентифікує представлене спостережене фізичного предмету з самим предметом, то там, де істновати ме корреляція (супровід) між почуванем і представленим спостережним предмету, свідомість вважати ме предмет причиною почування.

Так отже для пояснення факту, що звичайна свідомість бачить в явищах інтелектуальних (зглядно предметах ними означених) причину почувань не мусимо приймати, що реляція причинова в дійсности має тут місце; сей факт толкує ся достаточо самим сконстатованим нами супроводом.

§ 12. Про непричинове відношуване почувань.

Се факт, що свідомість звичайна відносить почування до явищ інтелектуальних (зглядно предметів) не тільки як до їх причин; кажучи инакше: крім причинового відношування почувань існує ще инше, непричинове. Мусимо ним докладнійше заняти ся. Наперед треба розслідити чи воно завсіди таке саме, чи може обіймає собою більше відмінних форм.

Показчиком стануть для нас в тім вислови бесіди, якими висказуємо відношуване почувань; вправді можуть вони нас ввести в помилку, бож не все різним висловам ріжні відповідать значіня; всеж таки можна послужитись ними до першої орієнтації.

Між висловами бесіди найдемо передовсім цілий ряд таких, в яких явища інтелектуальні зглядно предмети являють ся причиною почувань. Ті вислови наводили ми уже за Майнонтом та Г'ефлером в першій часті нашої статі: гарний вид „викликує“ подив, вість якась „спричинює“ невдоволене, хтось попадає в сум „з приводу“ неповоджень і т. д.

Маємо тепер ряд висловів иншого сорта; на приклад: „сумна“ пісонька, „мелянхолійний“ вид, „милий“ чоловік, „огидний“ вчинок, „приємний“ запах і т. д. В тих вираженях говорить ся, як бачимо, про річи, та про їх прикмети; прикметами є: приємність, неприємність, мелянхолійність, сумність і т. д. отже почування. Бачимо отже, що в тих висловах признає ся предметам почуванє як їх прикмету.

Нову групу творять вираження: тішуся чимсь, дивуюсь чомусь, подивляю щось, ненавиджу когось, погорджую кимсь, гнівають на когось і т. д. Говорить ся тут про якесь дійство нашого я, яке переносить ся на предмет поза нами. Тим дійством є: радість, дивованє, ненавидженє і т. д., отже почуванє. Воно виступає тут як дійство нашого я, а відношуванє його полягає на вказаню предмету, на котрий звертає ся чинність.

Маємо дальше такі вираження як: прикро мені, сумно мені, весело мені, дивно мені і т. д. Тут говорить ся про певний стан нашого я, а тим станом є почуванє. Почуванє являєсь отже тут станом нашої особи, а вираженє „мені“ вказує на підмет стану.

§ 13. Відношуванє вражінь зміслових.

Що передусім звертає на себе увагу при зіставляваню сих висловів, то факт, що судячи з слів, вбираєть ся тут почуваня в різні категорії, та вставляєсь їх в різнородні реляції. Раз вбираєть ся їх в категорію прикмети, другий раз розумієсь їх як чинність нашого я, то знов як його стан. Почуванє може отже бути або прикметою, або чинністю, або станом і може бути приміщенє або в нас самих, або в предметах поза нами. Мусимо тепер зазначити, що подібаний тут нами факт вбирания того самого психічного явища у форму різних категорій та приміщуванє його або в нас або в предметах не є вповні відчуженим.

А саме в спосіб зовсім аналогічний поступає буденна свідомість з вражінями¹⁾ змісловими і то головно з вражінями т. зв. низших зміслів (теплом, зимом, смаками, запахами, вражінями тягару і т. д.). Возьмім приклади. Говоримо про різні предмети, що вони є теплі; тепло виступає тут отже під категорією прикмети. Іншим разом знова кажемо, що нам є тепло: виступає воно протє тут як стан нашої особи. Про алкоголь влягивй до жолудка говоримо, що він не теплий, одначе гріє; тепло перестає тут бути прикметою предмету, а стає ся його наслідком. Так отже тепло може бути раз прикметою, другий раз станом, то знова наслідком і бути приміщеним або в предметах (тепла печ) або в нас самих (мені тепло). Подібно ка-

¹⁾ Слово „вражіє“ беремо тут в значіню німецького „Empfindung“.

жемо: страва гірка (гіркість як свійство предмету), одначе також: гірко мені в устах (гіркість як наш стан). Говоримо про предмет, що він тяжкий (тяжкість як свійство), а також, що тяжить (тяжкість як чинність). Про запах говорять ся як про прикмету предметів; а з другої сторони каже ся також: цвітка пахне, що вказувало-б знова, що запах здає ся нам чинністю предметів.

Не можна заперечити, що вичислені тут нами різні роди відношеня вражінъ змислових се не тільки різні роди висловів, лиш показчик сього, що бачить, а радше думає, що бачить буденна свідомість.

Нам дійсно здає ся, що тепло є раз власністю якоїсь річи, а другий раз станом нашого я, нам здаєсь, що солодкість находить ся в цукрі, або що виповнює наші уста, що запах добуває ся з цвітки. І все те „нормальні“ полуди буденного життя, яких чоловік не в силі позбути ся, хоч і знає, що вони тільки полуди.

Де треба шукати жерела сього обману? Факт відношеня даного вражіня до якогось предмету пояснює ся тим, що се вражінє виступає разом з цілою ірурою инших вражінъ (зорових, дотикових), котрі творять дотичний предмет. І так відносимо тепло до печи тому, що виступає воно разом з зоровими та дотиковими вражіннями, що становлять предмет названий печию. Для тих самих причин відносимо запах до цвітів, солодкість до цукру, а тяжкість до каменя. А в якій формі віднесемо дане вражінє до предмету, чи як його прикмету, чи як його стан, чи евентуально як його чинність, або остаточно наслідок, се залежить від спеціальних обставин, в яких се вражінє виступає. Возьмім примір. До печи (коли огріта) відносимо тепло як прикмету (печ є тепла), алькоголеви однак признаємо тепло лиш як вислід (алькоголь гріє, хоч не теплий). Чому-ж се так? Причина лежить в тім: в першім случаю звязь між вражінєм тепла а вражіннями, що творять предмет, більше стисла, а в другім случаю (при алькоголю) менше стисла. Дотик, що звичайно становить критерію теплоти тіл, дає для алькоголю свідощтво неаитивне; а що одначе мимо того тепло вяжєсь з ірурою вражінъ творячих алькоголь, то ми відносимо його до алькоголю не як прикмету, а як наслідок. Ми є поквалні вважати запах певною чинністю предмету, подібно як світло (кажемо: цвітка пахне, сонце світить), а то тому, що запах подібно як світло розходить ся від предмету на веї сторони та виповняє окруженє.

Вражінє натиску каміня на нашу руку одержує характер чинности (камінь тисне), бо виступає воно разом з стремлінем каміня упасти на землю.

§ 14. Аналогії між відношенєм почувань, а відношенєм вражінь змислових.

Ми мали вже нагоду запримітити, що між відношенєм почувань а відношенєм вражінь існують аналогії. Тепер вискажемо твердженє, що аналогії отсі не полягають одиноко на схожости висловів бесіди, лиш що вони є проявом аналогічного поведеня свідомости в двох случаях. І дійсно, може собі психологія говорити скільки хоче, що сум є тільки хвилева модифікація нашого я, що він лежить в нас, а не в предметах — для буденної свідомости сум остане на завсіді чимсь привязаним до пісоньки так як тепло привязане до печі. Гидкість, обридливість, се так само прикмети предметів до них привязані, а не тільки наші субективні пережитя. Можливий тепер закид звернений проти нашого твердженя. Висказ: пісонька є сумна, не значить зовсім: сум є прикметою пісні, а значить тільки: пісонька викликує в нас сум. На се відповімо: се, що предмет теплий, значить фактично тільки те, що він викликує в нас тепло; та се є інтерпретація наукової психології; для буденної свідомости тепло є приміщене в самім предметі, а зовсім так само сум містить ся у пісонці.¹⁾ А коли говоримо: тішусь чимсь, гніваюсь на когось, то в тім тішеню ся чи гніваню бачить свідомість буденна нашу чинність, звернену на якийсь предмет. А коли кажемо: добре мені, прикре мені, сумно мені, то маємо тоді на гадці стан нашої особи подібно, як коли кажемо: зимно мені, тепло мені.

Коди ми таким чином прийняли, що відмінним родам вислову бесіди відповідають відмінні роди вязаня почувань через буденну свідомість, так само як воно є при змислових вражінях, то оставало-б нам іще подати ітєнезу тих ріжних родів вязаня почувань з предметами. Ітєнеза ся, здає ся нам, є для почувань зовсім така сама, яка вона є при вражінях змислових. Подібно, як в наслідок сього, що разом з іруною вражінь, котрі становлять якийсь предмет, виступає вражінє тепла, вважаємо

¹⁾ Що найва свідомість дійсно вкладає почуваня в предмети, сей факт не є психологам чужим. Стверджує се навіть сам Майнот в „Untersuchungen“.

тепло прикметою предмету, так само наслідком цього, що разом з представленням спостережним якогось предмету являється почування, вважаємо се почування прикметою предмету. Закинуть нам може, що спосіб пояснення добрий для вражіннь зміслових не буде добрий також для почувань, з причини відмінної породи почувань та вражіннь. Відповімо на се, що сю ріжницю породи бачить наукова психологія, що однак вона затрачує в очах свідомости буденної. Кілько-ж то клопотів мала з тим навіть строга наука, заки перевела докладний розділ почувань і вражіннь. Звісна історія німецького слова „Gefühl“, яке й тепер єще в буденній бесіді становить спільну назву для обох родів явищ. А також звісно є, що в найновіших часах навіть оден з представників наукової психології Штумпф¹⁾, наближає знов почування до вражіннь зміслових. Чи-ж супроти цього буде дивним факт, що буденна свідомість поступає з почуваннями так само як з вражіннями?

Так проте факт відношеня почувань до явищ інтелектуальних, зглядно означених ними предметів толкує ся рівночасною появою одних і других в нашім щоденнім досвіді, достережним змінюванем одних, коли зміняють ся другі, коротко кажучи супроводом почувань через явища інтелектуальні, аналогічно як факт відношеня вражіннь толкує ся супроводом їх через якісь постійні групи інших вражіннь названих предметами. Ту знова мусимо відповісти на можливий закид. А власне попередно уже пояснювали ми сям супроводом відношеня через буденну свідомість почувань до явищ інтелектуальних як до їх причин; а тепер хочемо тим самим супроводом пояснити також інші роди відношеня. Як се можливо? Відповімо на се: річ має ся тут аналогічно, як при вражіннях зміслових. Там іменно тим самим супроводом пояснювали ми ріжні способи відношеня, які змінялись паралельно з тим, в яких обставинних виступав сей супровід, та чи був він більше або менше стислий. Так маєть ся річ і при почуваннях. Возьмім примір. Ліне звертає увагу на се, що хотя діткненє чиеїсь руки може нас перелякати, коли ми затоплені в гадах, то однак ніхто не назве діткненя руки лячним (страшним). Ся „лячність“ не лежить для нас в самім діткненю як таким, не здаєть ся його суцною прикметою, а становить лишень його на-

¹⁾ Stumpf, Über Gefühlsempfindungen. Zeitschrift f. Psychologie, том 44.

слідок. Для чого отже в тїм разї не вважаємо почуваня прикметою, а тїльки наслідком, хоч робимо се в численних інших случаях (страшний вид, страшна звірюка)? Факт сей, думасмо, можна вияснити анальоїчно як случай з алькоголем та з теплом. Алькоголь не здаєсь нам теплим, а тїльки причиною тепла, тому, що звязь між ним а теплом менше постійна та виступає тїльки в спеціальних обставинах (введенє алькоголю до жолудка); лянність не здаєсь нам прикметою дїткненя а лишень його наслідком, бо не дістає її постійности (дїткненє руки не все викликає переляк), а являєсь вона тїльки в спеціальних обставинах (задуманє дїткненої особи). Там проте, де супровїд почуваня групою представлень, що заступають якийсь предмет, є більш частий і постійний, вважаємо почуваня прикметою предмету; а коли він є нестїйний, то почуванє відносимо до предмету тїльки як до причини.

Коли „гніваюсь на когось“, „ненавиджу когось“, то почуванє видає ся менї знова мою чинністю (дїйством), тому, що звичайно з сим почуванєм лучить ся якесь мое діланє зверненє на предмет по за мною. І так предмет менї ненавистний стараюсь від себе відсунути, а милий приближити.

Остаточно отже на питанє, як пояснити факт відношеня почувань та рїжні його роди — дамо відповідь: Свідомість буденна ведена супроводом почувань через явища інтелектуальні приодягає почуваня в рїжні категорїї: прикмети, стану, дїйства, наслідку; а ті категорїї як несамоствїйні вимагають доповненя; прикмета та стан мусять бути привязані до якогось підмету, дїйство вимагає предмету, а наслідок причини. Коли почуванє здаєсь менї прикметою, то прикмета ся мусить мати свїй підмет; підмет сей я мушу вміти означити і на тїм означеню полягає власне в тїм случаю відношенє почуваня. Подїбно коли почуванє видаєсь мене дїйством, ту мушу шукати предмету, на який отсе дїйство переходить.

§ 15. Консеквенції з попередних розважувань для поглядів Майнонга, Гефлера і пр.

Через розважуваня попередних уступів стаємо в суперечности до поглядів Майнонга, Гефлера та інших узгляднєних нами психологів австрїйської школи. Вони добачують два роди відношеня почувань; ми доглянули їх більше. Вони приймають як відповідаючі тїм двом родам відношеня двї реальні реляції між почуванями і явищами інтелектуальними (реляцію причи-

нову та реляцію акту і змісту); ми прийняли одну тільки реальну реляцію, іменно реляцію супроводу (корреляції) і за помічю сього супроводу старали ся ми пояснити усі роди відношення почувань. Річ природна, що з тої причини займаємо також негативне становиско зглядом понятя психологічної основи здефініюваного на лад наших авторів. Мусимо те наше становище прояснити і уосновати ще докладнійше. Отже ми годимо ся загально беручи з нашими авторами що до першого рода відношення, себто відношення почувань до явищ інтелектуальних як до їх причин. Однак ріжниця лежить в тім, що ми переводимо границю між поглядом буденним а научним; і так признаємо, що свідомість буденна відносить почування до явищ інтелектуальних як до причин, стверджуємо одначе, що психологія наукова не має на разі ані права ані потреби сей погляд буденний одобрювати; для неї може вистарчити ствержене супроводу, котрий пояснює нам достаточо, як витворив ся буденний погляд про „спричинюване“ почувань явищами інтелектуальними. Та і ту ми від наших авторів не дуже далекі, бо і вони признають по части, що ту причиновість між почуваннями а явищами інтелектуальними брати треба „cum grano salis“, що вона є тільки „психічною“ причиновістю. Зле тільки, що на такій причиновості хотіли вони оперти наукове понятя.

Перейдім тепер до дальших точок: отже тут годимо ся вповні з нашими авторами, що буденне відношене почувань до явищ інтелектуальних не вичерпує ся самою тільки причиновою звязею, та що ми часто в явищах інтелектуальних дошукуюмо ся більше чогось для наших почувань кромі причини. Підчеркнемо сього факту вважаємо великою заслугою приклонників понятя основи. Тільки що вони поза причиновим оден уже тільки добачують рід відношення почувань та толкують його реляцією акту і змісту; ми бачимо тих родів більше а толкуємо їх не послугуючись реляцією акту і змісту. На якій робимо се сенові?

§ 16. Чи реляція акту і змісту надасть ся до витолкованя позачинного відношення почувань?

Не маємо наміру зводити полеміку з приклонниками реляції акту і змісту, та переконувати їх, що така реляція в дійсности не існує. Твердимо тільки, що вона зайва і непридатна до витолкованя сього рода відношуваня почувань буденною свідо-

жостю, яке на погляд наших авторів має власне своє жерело в реляції акту та змісту. Бо як ми бачили, відношуване почувань взагалі полягає на тім, що приодіває ся їх в якісь категорії, які вимагають доповнення; а до витолкованя сього факту зайва річ приймати якусь окрему, ad hoc призначену реляцію між почуваннями і явищами інтелектуальними, так само, як для поясненя факту відношуваня вражінь до предметів не потрібно приймати, що між тими вражіннями і представлєними дотичних предметів існує якась спеціальна, sui generis реляція акту і змісту. Реляція акту і змісту отже непотрібна до витолкованя вичислєних нами родів відношеня почувань, а инших родів відношеня кромі тих буденна свідомість не знає. А коли, як ми переконали ся, можна відношенє почувань так само як і відношенє вражінь пояснити природно, без ввводженя якихсь нових, ad hoc придуманих чинників, то лїпше чинники ті зовсім понехати.

Придивім ся тепер дальше, що до поясненя згаданих фактів: реляція акту і змісту не лиш зайва, а також непридатна. А власне ми знаємо бїльше як одєн рїд позапричинового відношеня почувань в будєнній свідомості; звїдки ж беруть ся тї рїзні способи відношеня, коли реляція, якої вони мають бути обьявом, усе та сама?

А дальше: приклонники акту і змісту твердять, що акт не може нїколи існувати сам без змісту; почуванє не могло би протє нїколи навіть через хвилину існувати саме, без явища інтелектуального, яке творило-б його зміст. А нам здаєть ся, що так бути не мусить. Возьмїм на приклад почуванє смїху. Припустїм, що смїємо ся з якогось дотєпу; дотєп такий заступлений в нашїм умї звичайно бїльшою скїлькїстю представлєнь, евєнтуально також судїв. Сам смїх явлє ся не скорше, аж цїлий дотєп зїстане переповїджений до кінця, а трєває часто доволї довго. І помиляв би ся сей, хто думав би, що за цїлий час трєваня смїху, те щось, що нам здаєть смїшним, існує в цїлій повнотї актуально в нашїй свідомості; воно тїльки відновлює ся там від часу до часу, хвилями одначе, і то власне годї, коли смїємось найсердєчнїйше, існує в нас тїльки почуванє разом з цїлим рядом орґанїчних вражінь. Не вважаючи одначе на се ми відносимо цїле почуванє до сього чогось смїшного, що в точки теорії акту і змісту, яка вимагає, щоби акт не існував нїколи без змісту, є чимсь зовсім недопускаємим. А так дїєть ся не тїльки з почуванєм смїху, а також і з иншими по-

чуваннями. Та в питанні се, яке є доводі поплутане, і має за собою значну наукову літературу, ми дальше тут входити не будемо.

§ 17. Як поясняє відношене почувань Ліппс.

Крім реляції акту та змісту вищий ще подавано спосіб пояснена „відношування“ почувань. Маємо тут на думці погляд Ліппса. Ліппс застанає ся над фактом, що ми почування наші завжди до чогось відносимо і доходить подібно як Майнхні до переконання, що відношене се містить у собі щось більше ще крім вказування причини почувань. Почуване має не тільки свою причину „Grund“, а також свій предмет.¹⁾ Отже на погляд Ліппса відношене почувань до предмету значить тільки що: почуване являє ся і скріплює ся, коли ми дотичний предмет аперципуємо (звертаємо на нього увагу). „Ich habe Lust an einem Wahrgenommenen, etwa an der Farbe eines Gegenstandes... Das ich Lust an der Farbe des Gegenstandes habe, dies besagt, dass ich die Lust auf die Farbe des Gegenstandes mit Ausschluss der übrigen Eigenschaften desselben „beziehe“. Und dies wiederum heisst: Ich appercipire die Farbe und hebe sie apperciperend heraus, und indem ich dies thue, habe ich Lust“.²⁾

Чи гадки Ліппс справедливі? Нам здає ся, що тільки в часті. Він помиляє ся, коли думає, що відношуване полягає на аперципованю предмету підчас істновання почування, та що воно ви-черпуєть цілком актом аперцепції.

Відношене, се констатоване якоїсь реляції, а се щось инше як акт уваги; ми можемо мати в нашій свідомості протягом довільно довгого часу почуване підчас аперциповання якогось предмету, а через те почуване зовсім іще не вістане віднесене до сього предмету. Фактом однак є, що поява і скріплене почування підчас аперциповання якогось предмету служать для нас звичайно критерією, що дає нам можливість усвідомити собі предмет почування, та становить для нас принуку до віднесення. О стільки отже можемо признати слушність Ліппсови.

Є ще один згляд, що надає теорії Ліппса повір правдивости. В нашій житю психічній поступаючи після принципів економії пропускаємо часто складові часті процесу думаня, які

¹⁾ Lipps, Komik u. Humor, стр. 14.

²⁾ Lipps, Aesthetische Einföhlung, Zeitschrift f. Psychologie, том 22, стр. 415.

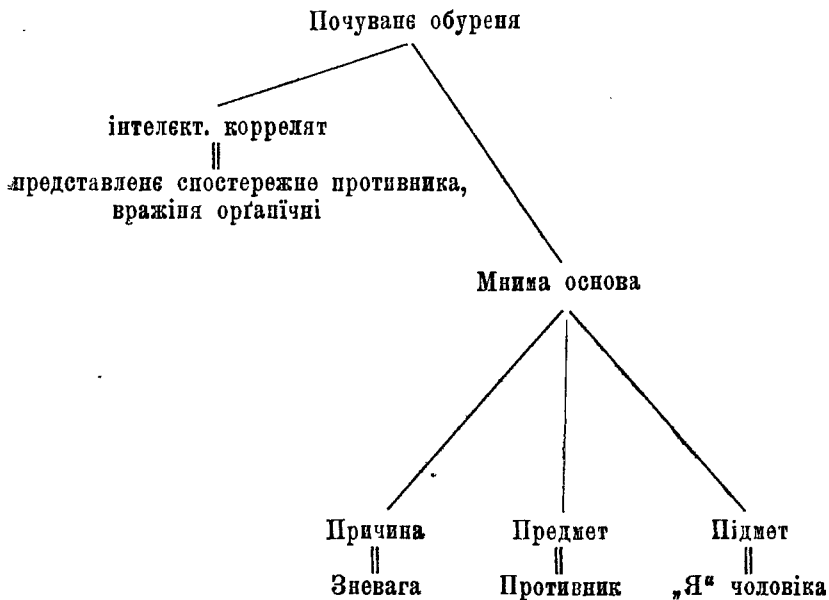
самозрозумілі. Коли хтось порівнує грецький та руський текст, то відносить відповідні слова грецькі до відповідних руських і на відворот. На чім полягає се відношенє? В нашім случаю полягає воно на сконстатованю, що між двома відповідними словами (грецьким та руським) заходить реляція рівнозначности. Одначе сей, що порівнує тексти, не повторяє прецінь при кожній парі слів з осібна осуду: „ті два слова значать те саме“, бо се занадто обтяжувало би та продовжувало процес відношуваня. Тож воно відбуває ся скороченим способом. Віднесенє двох слів відбуває ся так, що увага переходить безпосередно з одного на друге, так що оба вони одно по другім, зглядно рівночасно дістають ся в центр поля нашої свідомости. Осуд, котрий формулує заходячу між ними реляцію, як самозрозумілий, не являєть ся, а існує тільки заташений в видї диспозиції, яка може в кожній хвилі актуалізувати ся.

Подібно і при відношуваню почувань послугуємо ся звичайно таким скороченим способом. Віднесенє почуваня до предмету відбуваєть ся тоді так, що увага наша переходить безпосередно від почуваня на предмет або відвортно, або концентруєть ся в оден момент рівночасно на однім і на другім.

§ 18. Понятє психольогічної основи почувань в виду розважуваня другої части статї.

Яке-ж буде тепер наше становиско що до понятя психольогічної основи, коли стоїмо вже на укінченю наших розважуваня? Річ ясна, що наслідком міркованя другої части нашої статї ми приневолєні віднести ся до нього ще більше критично, чим то зробили в першій часті. Бо захитали ми й сам фундамент, на який се понятє опираєть ся. Не значить се одначе, неначе-б ми уважали й само понятє психольогічної основи зайвим та нехосєнним. Нам тільки здає ся потрібною основна реконструкція понятя основи. І так здає ся нам, що при кожнім почуваню говорити треба про подвійну його основу згідно зі зроблєним нами попередно розріжненєм між тим, що є поданє в дійсности, а тим, що додає від себе свідомість будєнна. Такою дійсною основою почуваня є його інтелектуальний корєдят, отже се інтелектуальне явище, якого появі відповідає цєява самого почуваня. Крім сеї дійсної основи опертої на понятю супроводу почуваня явищами інтелектуальними, має почуване також свою мниму основу, утворєну через будєнну свідомість.

мість, а не завсіди ідентичну з дійсним інтелектуальним корелятом. Та мнима основа обнімає мниму причину, мнимий підмет і предмет почування, о скільки вони для даного почування дадуться взагалі віднайти. Возьмім конкретний приклад. Піддаймо аналізі оден момент життя психічного чоловіка, який обурений до крайности тяжкою обидою має кинути ся на противника. Отже така аналіза не цілого перебігу почування, а одного його моменту може представляти ся так. На першій площині свідомости знаходить ся само почуване обурення; його хвилиним інтелектуальним корелятом існуючим в тім власне моменті є представлене спостережене противника, та цілий ряд вражінь органічних; осуд, що констатує одержане зневаги вже актуально не існує, а тільки має сильну диспозицію до обнови. Наш чоловік, коли пізнійше успокоїть ся і схоче описати мнудле почуване, подасть як його причину одержану зневагу; само почуване буде мати для нього характер акції, якої предметом був противник, а підметом він сам. Унагляднім сю аналізу на схемі:

Найти для поодиноких родів почувань їх інтелектуальний корелят, а потім означити їх мниму основу, отже їх „причину“, „предмет“ та „підмет“, опісля-ж слїдити звязи та залежності, в яких ті поодинокі елементи остають з собою, отсе одно з ве-

ликих завдань будучої психольогії почувань; праця над сими питаннями витворить доперва з часом ірунт, на яким можна буде оперти певну, непохитну, льогічно совершенну структуру понятя інтел. основи. Та сей проблем уже тут до нас не належить.

На закінченя ми мусимо еще оправдатись перед одним евентуальним закидом. Можуть сказати нам, що супроти сього, що каже друга частина статї, перша її частина є зайва, бо друга опрокидує заложеня, на котрі принимала ся перша. Скажемо на се, що можна прецінь не годячись з чиймись заложенями, розсліджувати, чи хтось придержує ся їх консеквентно, та що з сих заложень слїдує (се власне в віднесеню до заложень Майнонта робили ми в першій части); а дальше маємо переконанє, що коли-б хтось відкинув міркованя части другої а все таки признав оправданє розважаням першої части і відповідно до них справив Майнонтівське понятє основи, то зробив би отсе понятє, яке мимо своїх недостач віддало чималі услуги психольогії, етпці та естетиці — ще позиточнійшим.¹⁾

¹⁾ Отсю статю, яка була мовю докторською дисертацією, я покінчив перед більше як цілим роком, та вадержував ся з опублікованєм її ждучи на оцінку з університету. Тепер подаю її тут з дуже невзначними змінами.

Miscellanea.

Щасливий чоловік.

Образок із життя білоруського пана з XVII—XVIII в.

Друга половина XVII віку в історії України вважається порою майже ненастанної політичної завірюхи, яка довела до нечуваної в тих часах руїни значної частини української території і позбавила життя багато тисяч людей. За сею бурливою добою настав у Правобережній Україні час великого знесилення та безладя, що було частиною загального безладя та занепаду політичного життя, який запанував у Польщі в часі пановання двох королів Августів, II. і III. із саксонської династії. Народня пам'ять Поляків і доси заховала влучну, хоч нещовну характеристику тих часів у приказці:

Za króla Sasa

Jedz, pij i popuszczaj pasa!

Біла Русь, що належала тоді до Великого князівства Литовського, стояла осторінь від тої ненастанної завірюхи, та все таки не була ізольована від переможних течій тодішнього політичного життя. Її мешканці брали участь у війнах з козаками, Турками, Москалями та Шведами, тай у самім краю доводилося переживати небезпечні години, наслідком чи то внутрішнього безладя, чи то наїздів козацьких, турецьких або московських узброєних ватаг.

Тим цікавіше буде пізнати в дальше поміщенім творі па-

мять чоловіка, що прожив сю бурливу епоху якось майже вїйково щасливо і в своїй пам'яті на старості літ не заховав майже ані троха прикрого та болючого чутя, але заховав натомість живу віру в боже Провідіне, посунену досить наївно до того ступня, що воно спеціально опікуєть ся його родиною.

Пам'ятка, про яку тут мова, се невеличкий рукопис зложеної з вісім карток (16 ст.) малого folio, записаних з усіх сторін, з досить великими берегами по краях, одною рукою, з досить численними поправками робленими тою самою рукою, без сумніву рукою самого автора. Автором був Тома Константин Дусяцкїй-Рудомина, земський судія браславського повіту. Із даних у його віршованій автобіографії бачимо, що він родив ся при кінці 1654 року, а що остатня дата, яку знаходимо в його рукописі, вказує на 1726 рік, то видно, що він дожив досить глибокої старости.

Про родину Рудомин писано досить багато в старім польськїм письменстві (Okolski, Meściński, Kojałowicz). Початки її сягають часів Ягайла, коли згадуєть ся Рудомина хорунжий. Один із його потомків, Андрій, був у законі Єзуїтів, скінчив новіціят у Вильні, потім подав ся до Риму, звідси поплив до Індії, а потім далі до Китаю, де вмер на сухоти 5 вересня 1631 р. По нїм лишила ся книжка „De regum regnorumque mutationibus ac interitu“, передожена ним із італійської на польську мову і друкована в Вильні по його смерті 1652 р. В другій половині XVI в. жив Матвій Рудомина, староста устанський; його син Мартин умер при дворі короля Стефана Ваторія, а другий син Лаврін (Wawrzyniec) поляг у битві під Феліном. Третій син Матвія Іван, військїй браславський, визначив ся також у всіх війнах короля Стефана. З його п'ятох синів один Юрій поляг у битві під Хотином, а другий Ян, з разу хорунжий, а потім каштелян новоґрудський, відзначив ся також у битві під Хотином, де був ранений у руку, і бив ся також хоробро на війні в Інфлянтах. Він був досить освічений чоловік і видав без свого імени опис хотинської війни, написаний польськими віршами. Вмер 1646 р. Визначне становище займав також Петро Рудомина, староста усятський, хорунжий браславський і каштелян дерптський, що брав участь у війні з Москвою в Інфлянтах і був послом на конвокаційні сойми 1632 і 1635 р. Його син Криштоф брав також участь у війнах інфлянтській, волоській та московській, був маршалком браславським, а потім каштеляном полоцьким. Його син Петро Рудо-

мина Дусяцкий був з разу хорунжим ошманським, кородівським ротмістром, а потім старостою стародубським ¹⁾).

Отсе для доповнення відомостей, зібраних самим автором отсего рукопису, і поданих далі в розд. V.

Текст рукопису, що належав до збірки документів білоруських монастирів XVI—XVIII віків, пересланої на мої руки д. В. Кравченком і переданої в головній часті до бібліотеки Наук. Тов. ім. Шевченка, вістав між полишеними у мене немногими паперами, і складає ся в шістьох уступів, із яких перший (ст. 1—5)

¹⁾ Korona polska przy złotej wolności starożytnemi Rycerstwa polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami, nauwyższemi honorami, heroicznym męstwem, y odwagą; Wytworną nauką, a naupterwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością ozdobiona, Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę pamiętnych w tey Oyczyźnie Synów podana. Tom trzeci. Przez X. Kaspra Niesieckiego Soc. Jesu. Roku wolności ludzkiej przez Wcielonego Boga windykowaney 1740. Ст. 906—910. Не зайвм буде тут подати ще як зразок польського віршованя XVIII в. віршований реєстр польських шляхотських провищ, захований у рукописі в р. 1770, що належав до збірки рукописів графа Йосифа Куропатницького і був опублікований у альманасу „Sławianin, zebrały i wydany przez Stanisława Jaszowskiego, t. I, Lwów 1837“, ст. 160—161.

Nie na pośmiech i żarty, ale dla zabawy
Spisałem niepowszechnych nazwisk zbiór ciekawy:
Aksak, Ankwicz, Bajbuza, Bryl, Bejzym, Bilina,
Bobr, Bąk, Boksa, Bogatko, Borejko, Cyryna,
Bukar, Borszym, Boreła, Benue, Czuryło,
Siagajłow, Bałabanow moc się namnożyło.
Plater, Cetner, Dederkał, Dunin, Chamiec, Gruja,
Prejs, Defres, Dangierel, Drogon, Dzierzek, Dziak, Odyniec,
Łoś, Wilczek, Koziel, Zając, tych pełny zwierzyniec.
Deszert, Eismont, Deboli, Ham, Horaim, Mytko,
Morsztyn, Olsztyn, Ostrorog, Rej, Firlej, Korytko,
Jelec, Jawojusz, Grabianka, Konopka, Papara,
Kiszka, Strzała, Wąż, Wężyk, to jest szlachta stara.
Jenicz, Berczak, Oskierka, Kołataj, Kościuszko,
Stomel, Strzybył, Moryszon, Wrzeszcz, Flemming, Sanguszko,
Wyszotrawka, Zaręba, Saczko, Skarga, Karsza,
Wrzostek, Zbrożek, Skorupka, to szlachta najstarsza.
Ożga, Wydźga, Olizar, Mniszek, Mir, Orzeszko,
Pelka, Pausza, Pokrasa, Odroważ, Meleszko,
Wesel, Łaszcz, Pocij, Radziwiłł, Łge, Sapieha, Tarło,
Tych imię nieraz Polskę w złym przypadku wsparło.
Wir, Wojna, Wojewódka, Udała, Wigura,
Strażyc, Szczuka, Sędzimir, Woronicz, Proskura,
Trzeciak, Tolczyk, Morgulec, Telefus, Chwalibóg,

містить автобіографію автора, уложену польськими віршами, другий (ст. 5—8) містить також віршований реєстр гетьманів В. кн. Литовського, третій (ст. 9—11) реєстр віленських єпископів від р. 1665 до 1726, четвертий (ст. 12) містить відомість про брата авторового, п'ятий (ст. 13—15) реєстр законних постанов, що дотикають родини Дуссяцких-Рудомирів. На остатній стороні рукопису поміщено дві окремі записки з господарської практики. Не вважаючи на невелику історичну вартість цього рукопису я все таки вважаю не зайвим опублікувати його в повнім тексті як пам'ятку чоловіка, що хоч не заняв у життю видного історичного місця, все таки брав участь у многих історичних подіях і полишив у своїм рукописі пам'ятку не дуже звичайної як на ті часи душі, яка в деяких хвилях, прим. у записці з р.

Tołkacz, Sołtyk, Malina, szlachta to dalibóg!
 Horoch, Kmita, Łęczyczka, Jarzyna, Grzymała,
 Denhof, Worcel, Niemierzyc, Żubr, Markus, Pierzchała,
 Kozmian, Sokol i Pióro, Kisiel, Popiel, Włodek,
 Mazaraka, Kulesza, znacznej szlachty przodek.
 Suryń, Seiron, Santaman, Siemiaszko, Sentomir,
 Bejner, Dejner, Zaklika, Zielonka, Drogomir,
 Langa, Lgota, Lassota, Łojko, Leblas, Łada,
 W tych się szlachectwie żadna nie znajduje zwada.
 Russjan, Ruszczyc i Suzin, Sołtan, Szymbolt, Kulej,
 Glowier, Fredro, Radzimin, Kreczer, Kościec, Sulej,
 Strzemilo, Żerebiło, Morykoni, Ryło,
 Tych się szlachetne imię mocno rozkrzewiło.
 Tomsza, Borsza, Wyrucha, Sołtys, Kremberg, Pluta,
 Kostro, Krzywiec, Werenko, Rogala, Sieniuta,
 Bystry, Biały, Nienieckiel, Turkuły, Łopoty,
 Wolimowie i Dejmy, ci dawnej roboty.
 Kampehauzen, Kechemberg, Scypion, Pieniażek,
 Straż, Bał, Rejko, Sołohub, Hluczyna, Szelażek,
 Koszko, Pieszko, Ostrowicz, Cymbał, Sołdadyńi,
 Korsak, Korwin, Kors, Korkieć, to zaeni Litwini.
 Grodkordysz, Wereszczaka, Irlicz, Rajko, Tyska,
 Czyż, Czaplic, Wilga, Słomka, Ziemba, Kulik, Pliszka,
 Kirkor, Zylor, Szulc, Hundorf, Szembeki, Bojemcy,
 I ci są szlachta, chociaż zowią się jak Niemcy.
 Hurko, Nowisz, Zawisza, Szemiot, Skirmont, Mliczko,
 Skarbek, Długosz, Tetera, Borek, Zas, Wieliczko,
 Trzaska, Szyszka, Chrzaszcz, Cydyk, Czeczcel, Zakusiło,
 Bager, Butler i Ubysz, z nimi Poletyło.
 Hekin, Krymsza, Petryszcza, Swinek, Obuchowie, —
 Kto więcej ma znajomych, niech mi ich opowie.
 Tymczasem Troska, Wolberg, Marszel, Szorc i Kirsza,
 A wreszcie i Tałałaj dokończy mi więrsza. —

1700 umiła піднести ся на досить високий ступінь розуміня політичної ситуації краю. Подаю далі текст рукопису з такими тільки змінами в його правописі та інтерпункції, які dokonче потрібні для його зрозуміня, додаючи надто нумерацію розділів і рядків віршів.

(Стор. 1).

JEZUS. MARIA. IOZEF.

Adsis inceptis Virgo benigna meis!

I. *Dyaryusz wieku życia mojego*, na cześć, na chwałę Panu Bogu w Trójcy Świętey jedynemu, stworzycielowi nieba y ziemię, odkupicielowi rodzaju ludzkiego, y na wychwalenie Panny Najświętszey Mariey, Matki Bożey, wierszem polskim opisany przezemnie Thomasza Kąstantego Dussiackiego Rudominę, sendziego ziemskiego powiatu Bracławskiego. Służąc lat dwadzieścia w woysku WXLit. pod Chocim potornej expedicyey z Turkami, którą tryumfalnie Stwórca niebios dał wygrać y odprawić za panowania Najaśnieyszego Króla IMści Michała Korybuta Wiszniewieckiego w r. 1663 Nowembra dn. 10go w wilią sgo Marcina. Maiąc w dobrej pamięci y baczości powrót od Smoleńska (ci dwa słowa w rkp. *перечеркнено*, а над рядком написано дрібнішими буквами: *trudny*) z niebezpieczney Moskiewskiey woyny Najaśnieyszego Kazimierza króla polskiego z woyskiem WXLit., za buławy Pawła Sapięhy, woiewody Wileńskiego, hetmana W. WXLitewskiego, y także Wmnego Czarneckiego hetmana koronnego, potym zaraz abdykatio tegoż Najaśn. Kazimierza króla polskiego, po ktorey na trzech elekcyach królów, panów polskich byłem, Michała Xiążęcia Korybuta Wiszniewieckiego, Jana trzeciego Sobieskiego, hetmana Wielkiego koronnego i Augusta wtórego Xiążęcia dziedzicznego Saxońskiego, królów, panów polskich. Item mógł pamiętać hetmanów tak wielkich, iako y polnych WXLit., tudzież Jaśnie Wielmożnych Nayprzewielebniejszych Ichmściów Xięży biskupów Wileńskich, za życia y służby moiey w Rzpltey będących.

(Cr. 2) Urodziłem się z chwałą bożą podczas samey woyny moskiewskiey przed wzięciem Wilna w r. 1654-tym, miesiąca decembra w wilią świętego Thomasza, z matki Elżbiety Galińskiej, starościanki Oszmiańskiej, Rudominowey, podczaszyney Orszańskiej. Miałem rodzoną babkę Ewę Wołodkowiczównę, starościankę Mińską, Piotrową Galińską, starościnę Orszańską. Ociec y dziad moy młodziuchnego mię odumarli, ktura mię babka wziowszy in cunabulis szóstego tygodnia od rodziców, w Pińskim mię horyzając hodowała aż do lat ośmasty, y larga benefactrici manu na szkoły nakładała, nie dając poznać matki już jedney moiey. Wszyscy ci iuż requiescant in sancta pace cum misericordia Domini.

- Boska Opatrzność tak mi wieku siła dała,
 Lat siedemdziesiąt y dwie, za co wieczna chwała.
 Edukacyey dobrej dziecinnem miał lata,
 W szkołach y dworskiej służbie używałem świata.
- 5 W żołnierskiej lat dwadzieścia szarży pracowałem,
 Miłosierdzia boskiego zawsze doznawałem.
- Na seymach walnych posłem bywałem sześć razy,
 A siedem deputatem bez boskiej obrazy;
 Comissarzem lat dziewięć sądziłem Radomski
- 10 Trybunał z Wilkomierza, — order to był boski.
 Do Szwedów, do Moskalów w nieszczęściu posłował,
 Dla braci, dla powiatów zdrowiam nie żałował.
- Wziołem żywcem murzaka w oczach króla Jana
 Podjazdem pod Czortkowem; komęda mi dana
- 15 Nad rycerstwem ochoczym; Tatarów ścigaiać,
 W Miedoborze po lasach slaki przerzynaiać,
 Zaczym obłowem króla w polach przywitani,
 Murzaka y Tatarów żywcem mu oddali;
 Za co nam mile Jan król wszystkim podziękował,
- 20 I każdego z osobna hoynie udarował.
- (cr. 3) W Litwie Pac był hetmanem, w Koronie Sobieski;
 Odwagę, męstwo dał im sam Twórca niebieski.
 Radziwił podkanclerzy miał polną buławę,
 Dmistr Wiszniewiecki w polskim tąż robił na sławę.
- 25 Czterech hetmanów zacnych poganie doznali:
 Strzelali, siekli a z skał dzidami spychali.
 Do Kamieńca uchodzą¹⁾ wszyscy janczarowie,
 Stargali²⁾ most na Dniestrze unieśli swe zdrowie.
 Król Michał Wiszniewiecki nam³⁾ umarł we Lwowie,
- 30 Płacz w woysku, lament w państwie, — któż żal ten wypowie?
 Tu do Wołoch Radziwił rzucił się pod Jasy,
 Hetman polny, powrócił przez bagna, przez lasy;
 Korzyść odebrał małą, w ludziach swoich stratę,
 Rycerstwu swemu stracił dach, żoład y zapłatę.
- 35 Czarnokozińska, Barska wprędce potem⁴⁾ bitwa,
 Lat dwie Turka biała Korona y Litwa.

¹⁾ В ркп. перечеркнено уciekli.

²⁾ В ркп. перечеркнено stargawszy.

³⁾ В ркп. перечеркнено gdy.

⁴⁾ В ркп. перечеркнено była.

- Potym król Jan Sobieski bił Turki, Tatary,
 Toczył krew bisurmańską, broniąc świętej wiary
 Katolickiej pod Wiedniem; przez Jana osobę
 40 Dał Bóg Niemcom obronę, a Polszcze ozdobę.
 Ogiński wojewoda Trocki pułkownikiem;
 Marcyan bywał w radach wziętym pomocnikiem.
 Za porucznika mieli my cnego Pocieia,
 W Bogu była w radach ich nam młodym nadzieia.
 45 Sapięgę pułkownika, potym podskarbiego
 Miałem służąc lat dziewięć z husaryą jego.
 Dobrowski podkomorzy nam porucznikował;
 Żaden go w woysku, w radach nigdy nie celował.

- W roku 33cim dał Bóg ożenienie,
 50 Po pracach obozowych spokojne wytchnienie.
 (Ct. 4) Z zacną podkomorzanką z Dobryńskiej Orłowską,
 Za zasługi me w woysku wzięłem damę polską.
 Pięć córek ze mną miała, a trzech synów potym,
 Dwadzieścia lat dwie żyjąc, — wspomnieć miło o tym.
 55 Zaczna, stateczna, piękna, bogoboyna pani,
 Wspaniałością, urodą była iako łani.
 Ta wiek swój śmiertelności grobowcem przykryła,
 W Panu Bogu w piędziesiąt lat wiek zakączyła,
 Podczas szweckiej, moskiewskiej w Buksztach się złożyła.
 60 Drugą dał mi Bóg żonę,
 Zosią Tyzynawzównę,
 Stolnikównę Smoleńską.

- Tyzynawzównę wzięłem, zacną stolnikównę.
 Ta już dwóch mężów mając ze mną w parę równę
 65 Wszedzy w kontrakt małżeństwa, ślub niebawiąc wzięli,
 Kolligatów z obu stron wtenczas znacznych mieli.
 Pułtoram lata wdował, a rok moja żona;
 W same powietrze ślub był, — nasza Bóg obrona.
 Moskiewskich woysk nawalność, szwedzkich, naszych była;
 70 Za nic nam strach, gdy weszła w serca przyiaźń miła.
 Siedemnasty rok z sobą, przy boskiej pomocy
 Chwalemy Boga żyjąc tak we dnie, iak w nocy.
 Rytmem pożycia moy wiek dzieciom zostawuję;
 Nas małżaków niech sam Bóg niebem udaruie.
 75 W miłosierdzie naświętsze swe dusze rzucamy,
 Ciała grzeszne yz złości w ziemie zanurzamy.

- Weż stworzenia swe, Boże, na wieczne pokoie!
 Matki iego przyczyny ożywiaią zdroie.
 Patronowie, patronki z anioły, z świętami
- 80 Dusze w niebo sprowadźcie przyczynami swemi.
 (Ct. 5) Siedemdziesiąt dwie lecie dali przeżyć nieba;
 Dziękować Bogu teraz i napotym trzeba.
 Żona moja sześćdziesiąt lat y rok przeżyła;
 Od Boga wielka łaska iest y dotąd była.
- 85 W powiecie cnym Brasławskim horodniczym byłem;
 Woyskowo w tym urzędzie młody wiek trawilem.
 Potem Jan król w obozie dał mi stolnikowstwo,
 August wtóry przyłączył Brasławskie woyskowstwo.
 Zostałem z łaski braci potym sędzią ziemskim, —
- 90 Day Jezu spółkowanie z orszakiem niebieskim!
 Jemu cześć, jemu chwała na ziemi, na niebie,
 Że nas chował y żywił ku swoiey potrzebie.
 A tak żegnam w starości honory, fortunę,
 Nie pasąc się nadzieią, gdy śmierć ciągnie w trunę.
- 95 Spes et fortuna valet!
 Nil mihi vobiscum. Ludite, iam mihi mors.

Отсе все важнійше, що мав сказати про своє жите автор отсєї памятки. Можна се жите уважати типовим житем білоруського шляхтича середньої руки в тих часах. Не вважаючи на довголітню військову службу і на незвичайно бурливі часи все жите пройшло, як бачимо, досить спокійно та гармонійно, без особливих нещастя та пригод. Чи се позволяє робити заключеня про зглядний спокій та безпеку суспільних та економічних відносин у браславським повіті в ту пору, сього не беру ся рішати.

На тій же стороні починає ся реєстр гетьманів литовського князівства, уложений також віршами.

II. *Compendium Jasnie Wielmożnych Ichmscw panów hetmanów wielkich y polnych WXLit. za moiey pamięci służby y po służbie woieney, zaczawszy od Pawła Sapięhy woiewody Wileńskiego, hetmana wielkiego WXLit.*

- Hetmanów w mey pamięci wyrażam co było:
 Paweł Sapięha woien rozumem y siło;
 Gonsiewski był kolego y hetmanem polnym,
 W dywizyach się kochał y w woysku swawolnym.
- 5 Moskwie ten wpadł w więzienie, doznawał tyranstwa,

- Bo ludziom swym pozwalał w oyczyźnie szarpanstwa.
 Ten z więzienia gdy wyszedł, wojskiem swym zabity
 Z fakcyi pod Ostrynią, — żał to znamienity.
 Kosowski y Żuromski motorami byli,¹⁾
- 10 Pod miecz za to katowski głowy swe stawili.
 (Cr. 6) Wołowiczowi dano mężnemu buławę
 Polno na zaszczyt Litwie, onemu na sławę.
 Żył ten niedługo, ani użył z Moskwo wojny,
 Nagrobek śmiertelności odebrał spokojny.
- 15 Michał Pac dosłużył się cny polney buławy,
 Od króla Kazimierza honcru y sławy.
 Rzucił swoją fortunę w tandet Pac y zdrowie,
 Świat cały z kronikarzy męstwo iego powie.
 Po Sapiezie Kazimierz król wielką buławę
- 20 W Kuszlikach dał Pacowi na woien zabawę;
 Bił ten Moskwę, kozaki, Szwedów, bił Turczyzna,
 Tatarów; karać za grzech swoich nie nowina.
 Radziwił podkanclerzy z nim hetmanem polnym,
 Turkom, Tatarom dał wet, pohańcom swawolnym.
- 25 Pod Chocimem na głowę porazili Turki,
 Pogubili ianczarki, zawoie y burki.
 Turka na placu legło czterdzieście tysięcy,
 Żywcem dwóch baszów wzięto, kto liczył mniej więcej.
 Po Radziwiła śmierci Sapieha nastąpił,
- 30 Kazimierz, pełną wziowszy, w strzemie Pawła wstąpił.
 Z łaski Jana trzeciego, króla Sobieskiego,
 Dostał wojewodztwa razem Połockiego.
 Mężnie z Turki woiował y zbiiał Tatary,
 Miecąc trupy w kurhany, nie dał brać na mary.
- 35 Pac umarł w drodze iadąc w Ponarach do Wilna;
 Praca berucza śmierci w figach była pilna:
 Na posiłek z trucizną poddał fig Pacowi,
 Odebrał zdrowie z życiem cnemu hetmanowi.
 Po klasztorach płacz w mieście, u pospółstwa w Wilnie,
- 40 Nie wyrazi też żalu, mówiąc, pisząc pilnie.
 (Cr. 7) Płakał król Jan z senatem, Litwa go płakała,
 Że tak woien hetmana marnie postradała.
 Jan król Sobieski oddał Sapiezie buławę,
 Wielką, a Ogińskiemu pełną na zabawę.

¹⁾ В ркп. bili.

- 45 Nie długo Jan Ogiński z buławy się cieszył,
Po węgierskiej zarazem do nieba pospieszył.
Służka buławę pełną wziął od króla Jana,
Józef zacny, mąż dzielny od swojego pana.
Służył szczerze oyczyźnie, bronił bożej chwały,
- 50 Stawiając mężnym sercem był hetman zufały.
Pokazał dzielność swoją, odwagę na wojnie,
Za co go sam Bóg niebem udarował hojnie.
Po jego śmierci tu się Oycyzna zmieszała,
Na szlachtę sapieżyńską siła się porwała.
- 55 Poszli pod Olkiniki na swej krwi rozlanie,
Legło szlachty i panów... Ty bądź pomsto, Panie!
Za króla to się stało Augusta wtórego,
Że Litwa z Polską przyszła do wszytkiego złego.
W niepamięć niech wprowadzą tak złe czyny nieba!
- 60 Mnie wspominać ni pisać o tym nie potrzeba.
Musiał sprysnąć Kazimierz Sapieha z buławą,
Brat Benedykt podskarbi, Sapiehowie z sławą,
Straciwszy koniuszego pod Olkinikami,
Oparli się aż w Prusiech lasami, bagnami.
- 65 Michał Serwacy Xiążę pułkownikiem został,
Wiszniewiecki, — król zaraz buławę mu posłał,
Za hetmana pełnego dawszy Ogińskiego,
Woien dzieł kawalera, wielce odważnego.
Tu się strony udały do Moskwy, do Szweda,
- 70 Zewsząd przyszła na Litwę i na Polskę bieda.
(Ct. 8) Xięcia Wiszniewieckiego Moskwa pochwyliła,
Za Astrachańskie dzikwy wszystkę wyprawila;
Gonsiewskiego biskupa wziowszy Smoleńskiego,
Oddali do więzienia hetmana zacnego.
- 75 W bezludney cztery lata krainie siedzieli,
Płochy wczas y posiłek ci panowie mieli.
Boska z więzienia Xięcia łaska wyzwoliła, —
Myśleć o tym, nie pisać każdemu z nas siła.
Tu Sapieha starosta Bobruyski buławę
- 80 Obiół, woysko litewskie, zbil Moskwe na sławę.
Car z Augustem kazali przybyć Bobruyskiemu
Staroście po wygraney, hetmanowi swemu.
Na Wiśle go w bat wziowszy, buławę odieli,
Oraz odebrać życie i głowę ściać chcieli.
- 85 „Dobro tobie, Sapieha (car rzekł) z hołowoiu!

- Nie dureć z woyskom polskim, daley z buławoju!“
 Te Piotra cara słowa Sapiehe zgubiły,
 Buławe odebrawszy, serce przeraziły.
 Pocielowi te woysko pod władze oddali,
 90 Ludwikowi, hetmanem obwołać kazali.
 Ludwik Pociel buławe odebrał y woysko,
 Za dwóch monarchów wołą a barziew za boską.
 Dynofa za hetmana król przydał polnego,
 W rozum, w dzielność, fortune narodom sławnego.
 95 Nie pisze Kowalowskiey ani Sasów kłęski,
 Rozlanie krwi osądzi sam Twórca niebieski.

Як бачимо, історичний огляд литовських гетьманів поданий нашим автором не позбавлений історичного інтересу, хоч на жаль занадто короткий і цікаві події, такі як отроєня гетьмана Паца, збуває короткими натяками. Що автор не дає хронології подій, сього при поетичнім оповіданю нема що й вимагати. Далі йде також віршований реєстр віленських єпископів латинського обряду за протяг звиж 60 літ.

(Ст. 9) III. *Jaśnie Wielmożnych, Najprzewielebniejszych Ichmwo xięży biskupów Wileńskich wieku moiego w znaiomości y pamięci wyrazne: opisanie od roku 1665 aż do roku 1726.*

- Na ten czas był biskupem wilenskim Białozor;
 W duchowieństwie miał pilny y w kościołach dozor,
 Czulość, pobożność zawsze w klasztorach słynęła,
 Chwała boża tak w miastach, iak po wsiach płynęła.
 5 Miał chorągiew usarską, broniąc bożey chwały,
 Przeciw Moskwie y Szwedom, widział to świat cały.
 Po nim dał król Sapiezie biskupstwo wilenskie;
 Przeniósł się po trzech leciech w wieczności niebieskie.
 Pac porzuciwszy żonę, Trocki wojewoda,
 10 Wziół biskupstwo od króla, lecz na to niezgoda
 W duchowieństwie, cała mu przecząc kapituła,
 By na Pacu żonatym nie była infuła.
 Żona, Tryznianka z domu, przeczyła usilnie;
 Kapituła do Rzymu śpieszyła się pilnie.
 15 Historykom to pisać, a mnie nie należy;
 Pac biskupem zmarł w Bogu, niech w pokoju leży!
 Król Jan Kotowiczowi biskupstwo staremu
 Wileńskie prałatowi przysłał pobożnemu;
 W trzecim roku pożegnał świat y kapitułę,

- 20 Grobem śmierć przycisnęła, zdarszy mu infule.
 W katedralnym kościele przepyszney struktury
 Wystawił obraz wielki, oprawiwszy mury;
 Nie żałował pieniędzy, na ołtarz pozłoty;
 Wie samo niebo lepiej, iego zacne cnoty.
- (Cr. 10) 25 Na biskupstwo Konstanty nastąpił Brzostowski;
 Wilenskie król mu Jan dał, order to był boski.
 Maiąc w oczach oycowskie zasługi y iego,
 Chwalić Boga zważaiąc w kościele pilnego,
 Biskupem był wilenskim lat trzydzieście cztery;
- 30 Nieba mu zdrowie dały, pomyślne Zefiry.
 Kaplice wznowił z bractwem na Mariej imię,
 W katedralnym kościele, — niech Bóg iego przymie
 Ofiary y ozdoby, srebra z obiciami,
 Z ołtarzami złotemi oraz z szpalerami.
- 35 Trynitarzom wystawił nowicyat zacny,
 Ubogaciwszy kościół, pan przystępny, łacny;
 W Werkach pałac, kaplice z włoskimi ogrody;
 W zwierzyńcu miał ucieche, a w pałacu gody.
 Obwiódł murami Werki, pamiątkę zostawił
- 40 Nastempcom, sam się zacnie w duchowieństwie wślawił.
 Cała go kapituła kochała z plebany,
 Zważaiąc mądrość, skłanność y powagę z pany.
 Theologów przy sobie, kapelanów miewał,
 Mszy nigdy nie opuścił, a często sam spiewał.
- 45 Argumenta przystałe theologom wznawiał,
 Do disputy uczonym ochoty dodawał.
 Kochały go klasztory, kochał clerus cały;
 Był zacny, miły biskup y w powadze stały.
 Całą kapellę chował, na wybór spiewaki,
- 50 Do chwały bożey zacney ciągneli go znaki.
 Oddał vale oyczyźnie, oddał bożey chwale,
 W osiemdziesiąt lat cztery pożegnał świat wcale.
- (Cr. 11) Maciey Ancuta sługą był ten Brzostowskiego,
 Kanonikiem strach zrobił; po nim Wileńskiego
- 55 Biskupstwa doszedł z łaski Augusta wtórego;
 Ćwierć roku był biskupem z wyroku boskiego.
 Skarby, zbiory on zabrał,¹⁾ zmarł z nagłą w Dombrownie;
 Pogrzebiony z Brzostowskim w iednym sklepie równie.

¹⁾ В ркп. перечеркнуто zostawił.

- Kto po nim skarby zabrał, nocne wiedzą cienie,
 60 I kto z nich pożytkuje, na zacney był scenie.
 Dway antagonistowie, prałaci wpadaią,
 O biskupstwo Wileńskie króla upraszają.
 Gonsiewski zacny, prałat y theolog szumny,
 Panczerzyński zaś szlachcic dumny y rozumny.
 65 Ubiegają do króla Augusta w zawody,
 Chcąc odebrać od pana pożądane gody.
 Dał król Panczerzyńskiemu biskupstwo Wileńskie,
 Gonsiewski niepomyślnie odebrał Smolenskie.
 Nadzieia ludzie karmi, taż y oszukiwa,
 70 A z chudego szlachcica panem często bywa.
 O Fortuno, byś była wszystkim oraz iedna,
 U świata nie byłabyś z nadzieją tak błędna.
 Niepopłatny theolog, zasługi ni cnota
 U dworu, gdzie się stara o honor bez złota;
 75 Ani zacność, uroda, krasomowska mowa,
 Lecz iedna złota szwayka, y summa gotowa.

Отсеї реєстр віленських єрархів латинського обряду не менше цікавий і характерний для нашого автора, як і попередній реєстр гетьманів. Чи подає він деякі подробиці невідомі доси фаховим історикам, сего не беру ся рішати. Зазначу тільки, що як на такий сухий предмет, з чисто літературного погляду оброблене нашого автора свідчить, що він не був позбавлений справді поетичної жилки. Далі в рукописі йде коротенька, також віршована характеристика брата автора.

(Ст. 12) IV. *Jan Kazimierz Dussiacki-Rudomina napierwey był podstolim Brasławskim, potym lat dwadziescia pisarzem ziemskim Brasławskim, na ostatek podkomorzym Brasławskim lat pięć.*

- Brat młodszy czterma laty Brasławski podstoli,
 Będąc pisarzem ziemskim według boskiej woli
 Po dwudziestu lat prace podkomorzym został,
 Posłując, służąc królom, do nieba się dostał.
 5 Często był deputatem, także comissarzem,
 Bywał y w trybunale dwa razy pisarzem.
 Wiek swoy młody prowadził dworsko y na wojnie,
 Widzieć go zacnie było, a w obozie zbroynie.
 Zaczoną miał z Polskiej damę y domu zacnego,
 10 Z Warszawickiej urodzoną córkę Suffczyńskiego.
 Ktoż opíše wiek zacny y tych ludzi grzeczność?

- Ponieważ ogarnęła niebieska ich wieczność.
 Pokazali ci światu syna, a drugiego
 Jezuitom oddali Józefa zacnego.
- 15 Po oycu bracia szlachta syna Antoniego
 Urzędem zasądziła za podkomorzego.
 Tak Rudomina ociec oddał synom vale,
 Błogosławiący wnuka pożegnał świat wcale.
 Urodziwszy go matka dziewięć godzin żyła,
- 20 Nam dziadom Mikołaja wnuka zostawiła.
 Godebska chorążanka powiatu Pińskiego
 Do chórów¹⁾ przeniosła się twórcy niebieskiego.
 Na chwałę niech ten rośnie Bogu a oycowi,
 Oyczyzny broniąc służy panom y królowi.

За сими поетичними уступами наступає в рукописі на остатніх двох картках ряд прозових записок, а власне насамперед:

(Ст. 13) V. *Per compendium zebrawie konstytucyi Ichmściom panom Dussiackim-Rudominom służące, allaboratione mnie Thomasza Konstantego Dussiackiego-Rudominy, sendziego ziemskiego Brasławskiego, kturę posteritas czytając proszę o świętobliwe westchnienie tymbarzicy za dusze moią i Zdrowaś Maria.*

Konstytucya roku 1623, folio 9, titulo „Pretia rerum“: Za comiszarza naznaczony z koła poselskiego Jan Dussiacki Rudomina chorąży województwa Nowogrodzkiego.

Const. roku 1629, folio 17, titulo „Trybunał skarbowy wileński“: Comissarzem z seymu warszawskiego, będąc posłem Jan Dussiacki Rudomina, chorąży Nowogrodzki.

Const. roku 1632, z confederacyey jeneralney warszawskiej primato regni inter caeteros consiliarios nazaczyła Rzplta Jana Dussiackiego Rudomine, chorążego Nowogrodzkiego.

Roku 1632 w teyże confederacyi między podpisami Ichmści panów posłów Piotr Dussiacki Rudomina, chorąży y poseł powiatu Brasławskiego.

Roku 1632 w teyże confederacyi po Jaśnie Wielmożnych senatorach nazaczyła Rzplta do porządku minice²⁾ Jana Dussiackiego Rudomine, chorążego Nowogrodzkiego.

Roku 1632. Inter suffragia województw y powiatów województwa wileńskiego Krzysztof Dussiacki Rudomina, marszałek powiatu Brasławskiego.

¹⁾ В ркп. через помилку Докторów. ²⁾ Sic зам. mennice.

Roku 1632 tamże inter suffragia województwa Nowogrodzkiego podpisał się Jan Dussiacki Rudomina, chorąży Nowogrodzki.

Constit. roku 1634, folio 6 et 7, titulo „Trybunał skarbowy“ po Jaśnie Wielm. senatorach naznaczony za deputata z seymu Jan Duss. Rudomina, chorąży Nowogr.

Const. roku 1646, folio 10, titulo „Assekuracya zapłaty piechocie Dynemborskiej“ nazaczyła z senatu Rrzplta za comissarzów Piotra Duss. Rudomine, kasztelana smolenskiego, Krzysztopha Duss. Rudomine kasztelana Połockiego.

Constit. roku 1649, folio 11, titulo „Mienica“ inter caeteros naznaczony Krzysztoph Rudomina, kasztelan Połocki

Inter suffragia województw y powiatów titulo „Województwo Wilęskie“ roku 1648 podpisał się Jan Mikołay Dussiacki Rudomina, marszałek Brasławski, Piotr Dussiacki Rudomina, podczaszy Orszański, Thomasz Dussiacki Rudomina, Piotr Rudomina Dussiacki.

Constyt. roku 1652, folio 19, titulo „O zapłacie woysk WXLit.“ z senatu naznaczony za comissarza Krzysztoph Dussiacki Rudomina, kasztelan Połocki.

Const. roku 1653, folio 5, titulo „O zapłacie woysku WXLit.“ z senatu naznaczono za comissarza Rudomine kasztelana Połockiego.

Constytucya r. 1655, folio 23, titulo „Trybunał skarbowy WXLit.“ po Ichmściach senatorach naznaczony za comissarza Kazimierz Dussiacki Rudomina.

Const. roku 1667, folio 67, titulo „Wieczność“: Urodzonemu Rudominie staroście Starodubowskiemu od rzeki Krewny po kniaziu Michale Obalińskim majątność Pokrewnie w powiecie Wilkomierskim leżącą Rrzplta na wieczność oddała.

Constitucya roku 1668, folio 11, titulo „Diploma reversale“ podpisał się Petrus Dussiacki Rudomina, capitaneus Staroduboviensis.

Constit. roku 1673, folio 10, titulo „Zniesienie condemnat WXLit.“ „Dekret zaś mimo excepcyą na urodzonego Rudomine staroste Starodubowskiego znosiemy y annihiluujemy“.

Constit. roku 1676, folio 21, titulo „Deputaci“: Do boku naszego naznaczony Piotr Dussiacki Rudomina, starosta Starodubowski.

Const. roku 1676, folio 8, titulo „Hiberna WXLit.“ Naznaczony do exdywizyey na woysko WXLit. Piotr Dussiacki Rudomina, starosta Starodubowski.

Roku 1697 inter suffragia titulo „Województwo Wilenskie“ podpisał sie Jan Dussiacki Rudomina, pisarz ziemski powiatu Brasławskiego, deputat ad pacta conventa, Thomasz Kąstanty Dussiacki-Rudomina, stolnik Brasławski.

(Стр. 15) Roku 1700, titulo „Postanowienie stanów WXLit. pod Olkinikami“: Inter caeteros deputatów trybunału WXLit. kadencyi Mińskiej, że nie pozwalali rozlania krwi braterskiej, szlacheckiej, rugowano dziewięciu deputatów, y mnie Thomasza Kąstantego Dusziackiego Rudominę, woyskiego na tenczas Brasławskiego, odsadzili urząd y imię na xrczie dane odieli, sami się krwie niewinney napili, Moskwe y Szwedów in viscera Rrzpltey wprowadzili, Saxonów spanoszyli, Rzpltą funditus zruinowali, zgubili, gemitum et utulatum pauperum nasłuchali się. Si Deus vult, parcat.

Roku 1716, titulo „Confederacya Jeneralna WXLit. w Wilnie“ zgodnie woiewodztw y powiatów WXLit. insimul z woyskiem podpisał się Jan Kazimierz Dusziacki Rudomina, pisarz ziemski Brasławski, starosta subocki.

A dla nayzacnieyszey y naychwalebnieyszey przed Panem Bogiem y światem ozdoby tagoż domu Ichmściów panów Dusziackich-Rudominów śtey pamięci Xiędza Jendrzeia Rudominy societatis Jesu, który dotavit nowicyat Wilęski; ten missus de Roma titulo confessoris inter Sinenses christianos gaudet.

Excerptum ex libro patris Alberti Kuiałowicz societatis Jesu: pater Andreas Rudomina, oriundus in Lituania sacerdos, qui venit in regnum Sinarum ad praedicandum Evangelium, in eodem postquam laborasset, quinque annis, obiit 5-ta 7-bris anno 1631. Dał maiętność wieczysto na nowicyat collegium Wilęskiego societatis Jesu.

Zygmunt Dusziacki Rudomina, woiewodzie Miński, kanonikiem y prałatem był wilęskim po wzięciu Wilna.

Chocimskie piersze zwycięztwo nad Turkami za króla Zygmunta trzeciego, syna Jana, króla szwedzkiego ¹⁾ w roku 1622 pod Chocimem znieśli. Tey woynie lat 106.

Powtorne zniesienie Turków pod Chocimem w r. 1672 w dzień sobotni w wilią świętego Marcina dnia 10 novembra za panowania niaśnieyszego króla Michała, temu lat 54.

Остатня сторона рукопису перетягнена чорнилом на половині з гори на долину в два стовпці, але писано на другім стовпці тільки 3 рядки, а на першім рівнобіжно з ними 8. Далі йде 10 рядків писаних per extensum, а значно низше 15 рядків тільки на першім стовпці. Головна записка на першім стовпці виглядає ось як:

¹⁾ Остатні шість слів перечеркнено, і над рядком написано Владыслава сына Зygмунта. Дата зрештою хибна, бо перша хотинська битва випала не 1622, а 1621 р.

VI. I E Z U S M A R Y A J O Z E F.

Według praktyczki z druku wydanej na doświadczenie curiosita gospodarska od 14 dnia listopada 12 dni opisuie: jaki 14, taki grudzień; jaki 15, taki styczeń; jaki 16, taki luty, y daley subsequentes etc.

Jaki 14 listopada, taki grudzień: był dzień obłoczysty, suchy, bez wiatru.

Jaki 15, taki styczeń: był dzień obłoczysty, zrana słońce, suchy, bez wiatru.

Jaki 16, taki luty: zrania szac (?), potem słońce wesołe cały dzień zarazem bez wiatru, cicho aż do zmroku.

Jaki 17, taki marzec: y noc cicha, mglista, mroczna z spacią, y dzień jasny z chłodem, cichy bez wiatru, z mrozem; jeziora niekture stanęły.

Jaki 18, taki kwiecień: cały dzień mglisty, pochmurny (одно слово печитке) nad wieczór pruszył śnieg z letka niedługo.

Jaki 19, taki maj: ranek znow mglisty aż do południa, ciepło, odwilż cały dzień, nad zmrokiem śnieg.

Jaki 20, taki czerwiec: nadedniem wiatr, śnieg, suwiewy mocny aż do wieczora z uprzykrzeniem wielkim.

Jaki 21, taki lipiec: zrana wiatr wiał, śnieg, ku południowi odwilż, nad wieczór mokry śnieg.

Jaki 22, taki sierpień: pogoda z rana, mróz z wiatrem aż do wieczora, jednaki mrozem z słońcem.

Jaki 23, taki wrzesień: pogoda, mróz duży z jasnym słońcem, cicho, bez wiatru.

Jaki 24, taki październik: cały dzień mglisty, posempny, zmrokiem śnieg mokry, cało noc padał.

Jaki 25, taki listopad: cały dzień śnieżny, wilgotny y noc pochmurna.

Druga praktyka ruska, kturą gospodarze ruscy trzymają od . . . (кілька слів печитких) dnia dni 12 na miesięcy 12, to iest od dnia 13 grudnia: jaki 13, taki grudzień; jaki 14, taki styczeń; jaki 15, taki luty; jaki 16, taki marzec; jaki 17, taki kwiecień; jaki 18, taki maj; jaki 19, taki czerwiec; jaki 20, taki lipiec; jaki 21, taki sierpień; jaki 22, taki wrzesień; jaki 23, taki październik; jaki 24, taki listopad.

В другім стовпці на остатній стороні написано тільки дві приказки під знаком NB. (notabene), a власне:

Si tibi nocet crapula vespertina,

Ebibe de mane, erit medicina.

Nuż, panie piaku, do wczorayszego smaku!

Записка під р. 1700 свідчить про се, що нашого автора, якому в життю все якось вело ся, в тім році спіткало досить незвичайне, мабуть тільки в Польщі можливе нещасте, що йому ухвалою політичної конфедерації відібрано не тільки уряд та посольський мандат, але також його хрестне імя, себто вимазано його не тільки з реєстру повносправних горожан, але навіть із ряду живих людей. Щастє в тім нещастю було те, що се вчинила шведофільська конфедерація, яка швидко по прогнаню Шведів із Польщі стратила всяке значіне, так що її кондеманата пропала сама собою, не дождавши ся формальної кассати, яку автор певно не занедбав би був занотувати, коли б вона була видана.

Іван Франко.

Дві дрібнички до характеристики Марк. Шашкевича.

I.

Між паперами Якова Головацького в бібліотеці „Народного Дому“ ві Львові переховуєть ся бруїон із його порівняннем двох українських поетів у Галичині із зарання відродження, Шашкевича таї Устіяновича. Призначував його Головацький для одного з задумуваних альманахів. „Двох у нас співаків появилося із великим дарованьєм, починає Головацький. Оба товариші-соученики писали не богато, не для читательства обширного, але для кругу пріятельского, як и в ним тільки заблєсли, освѣтивши як зірнички серед(у) темной ночи гаїок свѣї зелененькій. Устіяновичь написав пригідний стих „слезу“ и та слеза так смирененька, так тиха, як слезонька сиротинська на гробѣ отца, тільки чувственныхь серць тронула и та слезонька як рісочка зараня перетворилася в „дорогую перлоньку“, свѣтила и буде свѣтити.

„Другій не много на[пе]чатовав, більше переховуєся письменно у єго подругів, пріятелѣв. Оба соученики з великим талантом поетическим. Уст. в тихій, домашній, идиллическій простотѣ показує глибокое чувство, милозвучье русько[го] язька; туга незрівнанна проявляєсь — словом поняв усю дѣвственність южно-руської поезіи.

„Другій білше сильний, величний, задивляє высокими понятіями, буйними гадками, козацькою силою. Смерть узяла на зараню Шашкевича, а Устіяновичь замовк, як тая завуленька послѣ

Ивана, притих, а бодай чи незхоче свій талан закопати. Чи думаеш ты, брате, о Васильку, истинно великая гадка выставити древнюю нашу Русь в трагедіи, образ старосвѣччины, и Василько ослѣпленный самый удався на подобное сочиненіе, богатырь выбранный доконале, епока историч. слава, поле велике для поэзи.

„Шкода, що у нас богато в молодости обѣцуют велику на-дѣю, зацвите первым красным цвѣтом, колиж дивися, а цвѣт спав и былье засихае“.

II.

Звісно, що Шашкевич интересував ся старими рукописями. Опис чотирох із рукописей, які зібрав Шашкевич, зпід пера Головацького лишив ся також між його паперами (група IV). Подаю його для улешення можности вислѣдити, в чийх руках опинили ся сі рукописи. Статейка Головацького п. в. „Рукописи Словенскіи у Шашкевича“ мала також увійти в один задуманий альманах.

Ось сей опис:

I. (Тр)юдь цвѣтная писана уставомъ — на термѣтцѣ — в лист. Належит до семьи Болгарскои — Из почерка думаю, може писана при конці XVI вѣка — але знать во старои и дуже старои книги переписана. На конці приписок скорописю XVI вѣка: Доко^нчала^о сіа книгѣ йме-не^н трий^н цвѣтнаѣ ѿ. й. не^н...ли по^о вто^д 8 сел^к на коли влаж^н-ско^н р^н в. аѣ... 1590 (?) А на початочных листах е приписано: що „рок8 аѣѣк. при Бел. кор. Жигимонт^к рвско^н првско^н мазове^нко^н й при шсцино^н сп^нк премь^н и самворско^н Михаил^н Копыстенско^н.. раба вѣжѣ Анастасіа прозвиско^н Гейса^нка Юрьковѣ из сѣны своими Калино^н и Марко^н приде^н сіи книги именем Трійды цвѣтнаѣ до цркви С^то Архіереѣ Х..... шца нашего Николы до села Болоса^нки великои за шсциненіе грѣхокъ своихъ и пр.

Вѣд 326 до 348 л. другою рукою дробнѣйшим почерком. Всего 363 Листѣв —

л. I. Дѣшполѣзнѣа сѣврѣшивше четкерѣдеса^нницю. й сѣжѣ не^нлаа стрѣти твоєѣ. прѣси^н видѣти члѣколѣвче прославити вѣ неи велачѣа твоѣа й неизрѣ^нное на^о радѣи сѣмштрѣніе твоѣе єдинѣм^нрѣнѣо пошци. гѣ слава твоѣ: повторѣи. Мѣнцѣи гѣи вѣсакѣ мѣстѣо шсциѣтѣ. й вѣса^н оуврачѣуѣтѣ. й нѣкѣ мѣмте^о избавитисѣ ѿ сѣтѣи вѣрѣжи^н дѣша^н наши^н моли^н вѣи.

II. Трїодъ цвѣтнаѧ полууставомъ писана — в лист — такожь изъ болгарской переписована Русиню — с початку XVII вѣка. Л. 268. — Приписы — вѣд л. 222. Глава съвершителю вс дав'шемѹ изволенїѣ ѿца поспѣшенїѣ сѣа съвершенїѣ дх҃а изволенсѧ рѣкѣ вѣжїю Ми-хѣлови сїю книгѹ коупити на имѧ рекомѧ трїѡхъ цвѣтнаѧ, до оу҃жидова до цр҃кви с҃ей Храмоу с҃егодъ вѣзвѣженїѧ ч҃наго и ж҃твораца кр҃ста —

вѣд л. 133. Глава и проч. рѣкѣ вѣжедъ х҃ус оу҃ селѣ 8 вѣн-жикодовѣ его мѧти пана камане҃каго, пана стависѣлава ма҃но-сти — ...и дати за нїѡ б. золоты. а сѣ и свои приложью сїен-никоу сїнѣ григорїевѣ, сїшїѣ ѿца. а с початку прип. дѣкз до Под-лиси братствомъ куплена.

III. Апостолъ Дѣянїя, рукопись в лист писана уставом, на-лежит такожь до семьи Болгарской — Листѡв 297. — На грубїѣ тер-мѣтѣ — Паперовое клеймо одинецъ (дикїѣ вепрь). — Такожь була при церквѣ в Волосянцѣ великїѣ — Писана може бути в XVI столѣтїю.

IV. Сборникъ Цвѣтныѣ, из св. Иоанна Златоуст. Иоанна Да-маскина и другихъ отецъ — в листъ прекраснымъ дрѡбнымъ полууставомъ — изъ прекрасными узловатими заголовками — Листѡв в горѣ 3(н)ачен. ѹне (455) и 5 л. оглав. 1 — конечи. припис. На остаткѡмъ особїѣмъ листѣ тоужъ рукою и почеркомъ: Изволенїѣ ѿца, и споспѣшенїѣ сѣа, и съвершенїѣ пр҃таго и животворца дх҃а: повеленїѣ же а всѧкиѣ тѣанїѣ х҃отолоукиваго сїно іерѣѧ Тимофѣѧ гражанина, в҃го сїсаемаго града вѡззѣка: Написана вѣсѣ в҃годх҃овен'намъ сїѧ кни҃га, собѡрникъ цвѣтонѡбный: многогрѣшныѣ, и хоудѡоумныѣ и непотрѣб-ныѣ ракоу **НИКОЛОМУ** Ѳеѡдорѡвичю, чайкою, родоу зсѣла Габѡвѣ: в л҃кто ѡ со҃да мїроу седмѡтысѧци҃наго, стѡ двѧдѣсѧт ѡсѡмого: а ѡ еже поплѡти ро҃зѣтка гѧ вѧ и сїса нїшего іс҃ Хр҃та. тисѧци҃ного, шѣсѣтоу, двѧдѣсѧт прѣзкоу: фѣвроуарїѧ десѧтаго днѧ. на пѧмѧт с҃тго мѹченика Харалѧмпїѧ: при столѣчной цр҃кви: нѣсѣ вѣ стѣхъ ѿца нїшего Николы, ар҃хїепѣпа мирїѧкѧ, чюдѡтворча: в' бѡ сѣ градѣ вѣше ѡписанномѣ. Вѣсѣ же повсѡбѡу правослѧвныѣ хр҃тїѧ-ноу, господїемъ и братїи и дрѡбгоу: раболѣпно метѧнїѣ до лицѧ зѣ҃наго дѹмиленно сотворѧю, ѡ оу҃срѣдѧже дѣши прилѣжно молѡю, лїце приключисѧ нѣкоу погрѣшенїѣ прощѧте, влѡвите, а не каенѣте: поне҃сѣ писѧ не дѣглѣ: нѡ роука грѣшна, и брѣн'на: іѧко да и сами мѧти ѡ вѧ спѡдовїтисѧ: и вѣнѣцѣ неоу҃вѧдѧемѣи короунациѣ в' цр҃текѣ в҃го не҃сноу прїимете: ѣгоу вѣсѣ всѣхъ нахъ полѹчити, влѣг҃тїю гѧ нїшего іс҃ Х҃ѧ ѣмуу сѧвѧ, коупно сѣ ѡцеу и дх҃оу ѣго стѣхъ ннѣ, и прѣно, и вѣ вѣки, вѣкоу дѧмїнь.

Нижше скоронися: Провѣдъ прѣми вѣдичне так ѿ простака Русской семьи.

Если несподобала^а такаа строка:

Яко и цѣлаа страница

Бо брѣннаа и спрѣннаа писала десница.

Вѣд 1-го листа: Рокъ ѿ ржѣтка Гѣ Хѣ дѣкз — сію книгѣ сътвори^а цѣкѣтныи стѣгорскѣи зводѣ ему кѣпи^а вѣо воззненни Геромонахъ Кениминѣ Подгородыцкѣи и придал ю в монастырь Унѣвѣ.

Подав М. Возняк.

Ф. Леонтович — В. Ключевскій — Д. Самоквасов.

(Некрологічні замітки.)

Смерть визначного російського історика права В. Сергеевича, котрого ми помянули в першій книжці за сей рік, зробила лихий початок, і за ним один по другім зійшов в могилу цілий ряд визначних російських істориків, досить близьких собі ріжними сторонами своєї наукової діяльності і більше або меньше близьких нашій науці по тим питанням, котрим віддавали вони свої наукові студії. Першим з них, в перших днях сього року (31/I н. с. — 21/XII ст. ст.) зійшов зі світу вислужений професор, історик права Фед. Ів. Леонтович, за ним, весною стратив московський університет одного з найвизначніших своїх представників — незвичайно-популярного професора історика Вас. Осип. Ключевского, і кілька місяців пізнійше — історика й археолога, професора історії права й директора архива міністерства юстиції Дм. Як. Самоквасова.

З них по характеру своїх занять був найближшим нашим науковим роботам, а міг би і повинен був бути навіть дуже близьким перший з них, Фед. Леонтович. Українець з уродження, вихованець старого дореформенного ніженського ліцея, потім київського університету, він працював тут під проводом звісного Іванішева, що звернув його увагу на історію суспільного устрою і права литовського і польсько-литовського. Се був час, коли під проводом тогож Іванішева розпочинав свою археографічну діяльність молодий Антонович, і Леонтович, зараз по скінченню університету приділений до викладів права, працював в сумежній з ним області суспільних відносин українських земель в литовсько-польську епоху. Так зявили ся його перші студії, дуже важні на свій час і високо цінені в українських наукових кругах: „Крестьяне юго-западной Руси по ли-

товському праву XV и XVI вв.“ (1863), „Историко-юридическое изслѣдованіе о правахъ литовско-русскихъ евреевъ“ (1864) і „Русская Правда и Литовскій Статутъ“ (1865). Одначе ні в Києві, тим менше в Одесі, з її дуже слабким українським житєм, куди Леонтович перейшов слідом (1863) на довгі часи, він не став ближше до сучасного українського життя і поволі віддаляв ся і від наукових питань, безпосередно з ним звязаних. Очевидно державна культура розірвала безпосередні звязки з українською стихією і він не знайшов їх і потім. Діяльність його в Одесі, де він зістав ся майже нових тридцять літ, була різнородна — крім викладів історії права і теорії права державного, він був довго ректором, проректором, деканом факультета, директором торговельної школи, займав різні иньші уряди, і для чисто наукових зайнятть зіставало у нього менше часу, та й наукові його інтереси пішли в иньший бік. Його займають початки суспільного і правного життя, аналогії в праві і устрою словянських племен, а далі й иньших, не арійських народностей. Чимале вражінне зробила й викликала великі надії його теорія про задругу, як першу основу суспільного й політичного життя словянства, з котрої виріс мовляв суспільно-політичний устрій старої Руси. („О значеніи верви по Русской Правдѣ и Полицкому Статуту сравнительно съ задругою юго-западныхъ Славянъ“, 1867, і ще більше — „Задружно-общинный характеръ политическаго быта древней Руси, 1874); в основі одначе сеї теорії лежали певні перебільшення в інтерпретації задружної форми і сам Леонтович очевидно відчув неможливість розвинути свою теорію в усій повноті і так не докінчив своєї праці. Так само не були доведені до кінця зайняття економічним побутом словянським, розпочаті в звязку з виданнями звичайного права різних племен Росії (Монголів, Калмиків, кавказьких гірняків), котрими він займав ся в кінці 1870 і початках 1880-х рр.; він пізнійше використав свій матеріал в статі-відчиті: „Арійскія основы общественнаго быта древнихъ Славянъ“ (1897), але для того часу сей огляд був уже зовсім перестарілим.

1892 р. Леонтович покинув Одесу і перейшов на місце Самоквасова в Варшаву. Тут не мав такого ширшого круга діяльності і не вважаючи на значний уже вік з великою енергією кинув ся до наукової роботи, повертаючи до тих питань, що займали його в молоді літа — суспільного устрою і правних відносин польсько-литовської доби. Першою працею на сім

полі була брошура з приводу праці Бершадського про спадщинне право литовське після 1569 р.; можливо, що грандіозний процес, який викликав сю працю Бершадського, не зістав ся без впливу на сей поворот Леонтовича до колись близької йому сфери литовського права. Але ся чи инак Леонтович з сього часу почавши з незвичайною енергією береть ся до студювання суспільно-політичного укладу і правних відносин литовсько-польської доби і випускає цілий ряд праць, в Варшавских Университ. Извѣстіях, котрих редакцію вів, і в иньших виданнях. Здебільшого сі праці в міру їх виходу обговорювали ся на сторінках нашої часописи (переважно таки автором отсих стрічок)¹⁾ і там підносили ся позитивні і негативні їх сторони; скороспішність виводів, не повне панованне над матеріалом, різні недокладности в обробленню його багато уймали їм і позбавляли значіння для науки; їх скількість далеко не дорівнювала якості. Ще менше щаслива була його гадка взяти ся на старости літ за археографічну роботу (досі та й пізнійше по за сею нещасливою пробою покійник працював на матеріалі друкованім): задумав видати збірку важнійших актів з Литовської метрики — по варшавській копії, спорядженій для практичних судових потреб польських судів, польськими буквами. Беручи тексти звідси, Леонтович переведив їх назад на руську транскрипцію — тим способом до копії і без того не дуже докладної додавали ся нові, транскрипційні недокладности; порівнянне з оригіналами Метрики (в московськім архіві) виказало численні помилки і недокладности, і неприхильна критика змусила по двох випусках актів, виданих коштом варшавського університету (1896—7), залишити се безхосенне виданне.

З кінцем 1902 р. Леонтович покинув катедру, але не залишив далі своєї наукової роботи, працюючи в різних наукових видавництвах і в новозаснованім при варшавськім університеті науковім товаристві, котрого був головою. Сі останні ро-

¹⁾ Спорные вопросы по истории русско-литовского права, 1893 (Записки IV). Очерки истории литовско-русского права, т. I: Образование территории литовского государства, 1894 (ib. IX). Источники русско-литовского права, 1894 (ib. X). Сословный тип территориально-административного состава литовского государства, 1895 (ib. X). Пянский дворъ въ литовско-русскомъ государствѣ, 1895 (ib. XIV). Одинъ изъ вопросовъ западно-русской старины, 1896 (ib. XX). Крестьянский дворъ въ литовско-русскомъ государствѣ, 1896—7 (ib. XXVIII). Сельские промышленники въ литовско-русскомъ государствѣ, 1895 (ib.). Сельские ремесленники въ литовско-русскомъ государствѣ, 1898 (ib. XLIV) і т. д.

боти його обертали ся в тій же сфері суспільного і правного устрою литовсько-польської доби.¹⁾ Працював до самої смерті, і остання праця заявила ся в друку разом з його смертю.

Самоквасов був також родом з України, з Черниговщини, і се походження його мало вплив на пізнійший вибір тем і напрям робіт. З українством одначе він не мав ніяких звязків, ставив ся до нього неприхильно, навіть ворожо, особливо в останніх літах свого життя, коли сильно хилив ся в правий, російсько-націоналістичний бік — задемонстрував се на чернигівських святах 1908 р., котрих був одним з головних учасників і йшов разом з різним чорносотенним елементом. Імя йому зробили його археологічні розвіди. Він був одним з найгорячіших адептів молодії ще тоді, в Росії особливо, археологічної науки, речником його ваги для студій історичних і навіть історично-правних, котрі ближше його інтересували. Виступивши з кінцем 1860-х рр. студією з староруського суспільно-політичного устрою (Замѣтки по исторіи русскаго государств. устройства и управления, 1869), досить блідюю роботою, де він доводив, що українське жите в противність північним республікам визначало ся монархічною одністю, — він в 1873 р. видав невеличку книжку (магістерську дисертацію): „Древніе города Россіи“, де для розсвітлення еволюції староруського города притягав археологічний матеріал — відомости про городища Чернигівської губернії, зібрані з різних джерел і доповнені власними розвідами. Теорія, розвинена ним при тім, мала різні слабкі сторони, але сама ідея — використати новий, археологічний матеріал для історичних студій, тоді, при перших кроках археологічних занять, обіцювала незвичайно багато і була богатяма стрічена з великим спочутем. Сильне вражінне слідом зробили ефектні розкопки Самоквасова в Чернигові й Черниговщині, предложені київ-

¹⁾ Очерки изъ исторіи литовско-русскаго гражданскаго права: Гражданское право и дѣеспособность (Журн. Мин. Юст. 1903—6). Правоспособность литовско-русской шляхты (Ж. М. Н. П. 1908—9). Воляре и служилые люди въ литовско-русскомъ государствѣ (Ж. М. Ю. 1907). Рада в. кн. литовскихъ (Ж. М. Н. П. 1907). Литовскіе господа и центральные органы управления до и послѣ Люблинской уни (Юрид. Зап. Демидов. лица 1908). Областное управление въ в. кн. Литовскомъ до и послѣ Люблин. уни (ib.). Центральныя судебныя учрежденія въ в. кн. Литовскомъ до и послѣ Люблин. уни (Ж. М. Ю. 1910). Судъ господарей и ихъ совѣтниковъ (ib.). Областные суды въ в. кн. Литовскомъ (ib.). Вѣча, сеймы и сеймики въ в. кн. Литовскомъ (Ж. М. Н. П. 1910).

ському археологічному зїздови (Сѣверянскіе курганы и ихъ значеніе для исторіи — Труды III археол. сѣѣзда, I, тамже пнѣшній цікавий реферат йогож: Историческое значеніе городищъ). Вони й пізнійше зістали ся взагалі чи не найбільш ефектовними розкопками словянської доби України. Перед читачами розвинула ся незвичайно цікава сторінка з побуту української людности і вищої руської, нормансько-словянської боярської верстви — похоронний обряд, витвори штуки, цінні побутові подробиці, і се все знов таки будило великі надії на ще багатші здобутки в будучині.

Сам Самоквасов одначе пізнійше прохолодив сї надії своїми нещасливими пробами використання археологічного матеріалу для історичних конструкцій. Його фантастичні, необірунтовані теорії — в тім роді як теорія дунайського розселення Словян, етнографічні класифікації похоронних і культурних археологічних типів зробили дуже неприємне вражіння. Його „Исторія русскаго права“ оперта на археологічним матеріалі і „Основанія хронологической классификации отечественныхъ древностей“ були дуже неприхильно оцінені в наукових кругах. Археологічні досліді, роблені ним далі в ріжних сторонах (описані в його книзі „Могилы русской земли“), пропадали для науки через мало наукове трактування їх результатів самим Самоквасовим.

Потім дуже неприємне вражіння зробив його виступ на новім полі — директора московського архива мін. юстиції, одного з найважнїйших архивів Росії. Принісши в дар цареві свої археологічні колекції — передані московському істор. музеєви (1891), С. дістав сю важну позицію, zarazом став викладати історію рус. права в московськїм університеті, але підняв против себе величезне невдоволення, змінивши прийнятну систему описування архиву і розівнавши архивних робітників. Після сього він став вповнї *persona ingrata* в російських поступових наукових кругах і тим більше почав хилити ся на право. Чернігівський зїзд, для котрого він видав кілька своїх праць, був останнім голосним виступом його — в зазначенім уже вище напрямі.

Третій з покійників — проф. Ключевский, найбільший і найславнїйший з них як професор і учений, діяльністю своєю не багато входив в близькі нам наукові питання, але завдяки його авторитетности і популярности і се небогате звертало на себе увагу, змушувало сильно з ним рахувати ся і лишало по

собі дуже замітний слід. Великорос родом, вихованець духовної школи, він почав свою академічну діяльність в московській духовній академії, і пізнійше, діставши катедру російської історії в московському університеті після Соловйова (1879), не переставав читати в академії, до кінця свого життя. Як чудовий, блискучий лектор і гарний стиліст своїми університетськими викладами і публичними лекціями здобув собі велику популярність в ширших кругах суспільности, що дарувала йому навіть досить неясну його політичну фізіономію і такі виступи, які досить мало відповідали настроєви поступового громадянства. Близшою спеціальністю його були московські часи, котрим і були присвячені його спеціальні праці; але читаючи в університеті загальний курс „русскої історії“, він уже в своїй докторській дисертації — „Боярская дума древней Руси“ (1882) дав блискучу синтезу — свою „Исторію Россіи съ древнѣйшихъ временъ“, як її називали протиставляючи Соловьевській. Тут між иншим розвинув він свою теорію східнословянського розселення з карпатських країв, розвою городських торговельних центрів і їх впливу на політичну еволюцію політичного життя, сформованне держави, її суспільний уклад. Від р. 1904 зачав він видавати свій „Курсъ русской исторіи“, котрої до смерти його вийшло чотири томи, що доводять історію Росії до часів Катерини II (до перевороту 1762 р.). Завдяки свому майстерному викладу, а ще більше авторитетному і популярному імені автора, курс сей здобув широку популярність в російській суспільности, хоч з наукового погляду вартість його дуже не рівна в різних частях: єсть розділи оперті на самостійних студіях і поміченнях, єсть і партії оперті на чужих дослідах, часом не дуже свіжих замітні тільки живим дотепним викладом. Для нас інтересна перша книга, де автор дає огляд початків Київської держави і її розкладу; тут по тім, що було вже ним виложено в його „Боярській думі“, особливо оригінальні й інтересні глави присвячені Руській Правді і церковним уставам, як ілюстраціям сучасного суспільного і культурного життя. З XII віком виклад переносить ся на північ, на великоруський ґрунт, і тільки принагідно і дуже побіжно зачінають ся також певні явища з історії України, там де вони входять в стислість з історією Московщини: так в звязку з московською політикою XVII в. говорить ся де що про унію, козачину, боротьбу її з Польщею і злуку з Москвою, але поверхово, з чужого гелосу, без глибокого зрозуміння фактів і відносин. Сі сторінки, при всім таланті Ключевського, становлять крок назад в по-

рівнянню навіть з „Історією“ Соловйова. Покійний московський історик служить характеристичним показником тої еволюції, яка в супереч всім теоретичним говоренням про одність русского народу, його історичного життя і традицій, переходить в історіографії: „руські історики“ Росії зосереджують ся все більше рішучо на чисто великоруській історії, полишаючи поза кругом своїх інтересів, студій і помічень історію українського і білоруського народу — на їх власне промишленне, і на „Курсі“ Ключевского се видно особливо ясно.

М. Грушевський.

Наукова хроніка.

Причинки до студій над нашою еміграцією.¹⁾

II.

Dr. Leopold Caro — Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich. Im Auftrag des Vereins für Socialpolitik herausgegeben (Schriften des Vereins für Socialpolitik. 131 Bd.). Лунськ, Duncker & Humblot, 1909. См. VI+[II]+284, 8°.

— *Unsere Abwanderer (Österreichische Rundschau, 1908, XIV, смор. 326—339).*

Richard von Pflügl — Die überseeische österreichische Wanderung in den Jahren 1904 und 1905 und die Einwanderungsverhältnisse in den wichtigsten überseeischen Staaten in diesen Jahren (Statistische Monatschrift 1906, XXXII, N. F. XI, смор. 495—509, 573 i o.).

— *Die Neuordnung des Einwanderungs- und Kolonisationswesens in Brasilien (Dekret vom 19 April 1907, Nr. 6455 und Dekret vom 11 Mai 1907, Nr. 6479) (Ibidem 1908, N. F. XIII, смор. 455—458).*

Dr. Ernst Schultze — Die argentinische Einwanderung (Zeitschrift für Sozialwissenschaft 1910, смор. 672—675).

Friedrich Hey — Argentinien und die österreichische Auswanderung. Vortrag (Zeitschrift f. Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung XVII, 1908, смор. 359—365).

¹⁾ Гл. Причинки до студій над нашою еміграцією. Записки Н. Т. ім. Шевченка 1911, том 101, Наукова Хроніка, ст. 144—158.

Prof. Dr. A. Sartorius, Freiherr von Waltershausen, in Strassburg i Br. — Die Wanderung ins Ausland als nationales Problem (Zeitschrift für Sozialwissenschaft, 1910, XIII, N. F. I, том. 133—147).

Еміграція, ся новітня поява, що без воєн і насильних перемін, змінює значно національний і суспільний склад людности сучасних країв, звернула вже і у нас бачнійшу увагу. Велика економічна страта, яку поносить край, позбуваючись здорових людей в самій силі віку і якої не зрівноважать ті мільони корон, що вертають наче відшкодоване в Америку до рідного краю, заставила і наші (галицькі та австрійські) круги частійше підносити голос за урегулювання і обмеження горлячкової еміграції. Великий зріст континентальної зарібкової еміграції, головню до Німеччини, викликав теж живійше заінтересоване і то так серед української і польської, як і серед німецької суспільности.

З численної літератури остатніх років приходиться нам занотувати знов кілька важнійших розвідок на ту тему, а що вони дотикають посередню і безпосередню також нашої заморської і континентальної еміграції, а між иншим подають чисельні зіставлення та малюють доволі докладно положення і економічний розвій наших емігрантів, тож позволю собі вибрати найважнійші для нас числа і факти і познайомити з ними нашу суспільність.

Усіма питаннями, звязаними з еміграцією, займається ся докладно др. Каро в обширній праці, якої заголовок виписаний на чолі нашого огляду. Автор, звисний спеціаліст від еміграції¹⁾, взяв ся за трудну річ, представити еміграцію, її причини, положення і наслідки, а заравом не лише описати і пояснити кожду прояву, але також подати в кождім випадку найкориснійшу зараду. Праця автора оперта не лише на багатій друкованій літературі; задля неї переглянув автор багато урядових

¹⁾ Про те свідчить цілий ряд його праць і викладів, як прим.: *Der Wucher*. Липськ, 1893. — *Pomoc dla rolników w Austrii*. Львів, 1896. — *Studia społeczne*. Краків, 1906. 2 виданя, 1908. — *Unsere überseeischen Auswanderer und die Enquête vom J. 1905* (*Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung* 1907, VII). — *Die Statistik der österreichisch-ungarischen und polnischen Auswanderung nach den Vereinigten Staaten von Nordamerika* (*Ibid.* 1907, XVI, ст. 68—113). — *Arbeitsvermittlung und Auswanderung* (Vortrag, gehalten am 2 Kongress der österreichischen Arbeitsvermittlungsanstalten in Prag, September, 1908). — *Das internationale Problem der Auswanderungsfrage* (Vortrag, gehalten am 17 Mai 1909 auf der in Berlin stattgefundenen Konferenz der Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereine). — *Nowe drogi*. Познань, 1908.

архівів (приміром архіви міністерства справедливости, справ внутрішніх і заграничних, виділу крайового і намісництва у Львові, морської управи в Трієсті, центральної статистичної комісії і дирекції ради державної), наші офіційні і приватні матеріали б. президента міністрів Векерлього та сенатора Бодіо, заграничні уряди і інституції: Department of Commerce and Labor в Уошингтоні, італійський еміграційний комісаріят в Берліні, інтернаціональний колоніальний інститут в Брюсселі, а кінці напери і потатки поодиноких осіб і товариств (прим. тов. св. Рафаїла). Доволі великий ужиток зробив далі автор з дрібною журнальною, особливо польською і американською літературою, що звичайно приносить багато конкретних даних. Цілий сей матеріал поданий в малими виїсками звязко і без повторювань в 8-ох розділах, що моглиб самі для себе творити окрему цілість. В першій розділі обговорюють ся причини еміграції і вступні уваги (стор. 1—13), в другій статистика еміграції (стор. 14—51), в третім положенє заморських переселенців, їх вербованє і подорож (стор. 52—78), в четвертій еміграційна політика Сполучених Держав, Канади, Бразилії і Аргентини (стор. 79—141), в пятім положенє континентальних емігрантів (стор. 142—172), в шестім австрійські емігр. закони і заходи коло законного урегульованя опіки над переселенцями (стор. 173—182), а в семім, найдовшим (стор. 183—231), напрям і задачі австрійської еміграційної політики. В осьмім розділі посвячено кілька слів інтернаціональному управильненю еміграції (стор. 232—241), а в додатку оголошено швайцарський, німецький, італійський і угорський еміграційні закони (ст. 242—282), з яких автор користує часто, особливо в семім розділі.

Які причини викликають еміграцію і як забирати ся до її урегульованя, про се нема ще одної гадки. Се річ погляду і становища, з якого оцінює ся се явище. Вступний розділ праці дра Каро дає на се найліпший доказ. Належить лише порівнати його, впрочім дуже об'єктивні і обережні гадки з аналогічними висказами Філіпповіча в його *Auswanderung*, або *Конрада* в його *Статистиці*¹⁾. Сказати щось певного про усі причини можна би що йно по докладно переведених студіях і докладнім використаню окремо зібраного статистичного матеріалу, якого у нас, на жаль, дуже мало. Ми-ж не знаємо навіть числа наших (себто австро-угорських) емігрантів і довідуємо ся про нього аж із зіставлень чужих держав, що інакше відносять ся до еміграційного руху. Як через те трудности стрічають статистику переселенців що до національности, се найкраще видно з моїх заміток в 101-ім томі *Записок*.

¹⁾ Conrad, J., Grundriss zum Studium der politischen Oekonomie. IV Teil. Statistik. 1 Teil. 3 вид. Гла, 1910. Стор. 195 і д.

Коли так модерна і інтересована держава, як Сполучені Держави північної Америки, не знала до недавня (1909-ого року), кілька людей покидає її границі, то нема нічого дивного, що австро-угорські влади не знають правдивих чисел що до сезонної зарібкової еміграції в Європі. Не багато знаємо ще про положення і життя наших заморських емігрантів та про усі шкоди, нанесені сучасним устроєм і злочинним нерав поступованем агентів і перевозових товариств та підприємств. Нема також через зрозумілі перешкоди повної статистики грошових посилок від і для емігрантів. Власти не дуже то сумать собі голову еміграцією, хоч вона з кожним роком стає для нас грізнішою небезпекою. В Австрії нема навіть усталеного поняття еміграції! І суспільність мало займає ся студіюванем причин і об'явів еміграції, хоть може — як се на приклад дїє ся в Італії — не одно зробити для спинення необережного, а скріплення плянового переселення. При співділаню і добрій контролі широких кругів суспільности зменшив би ся вплив заводових і покутних агентів, таї чужі держави не могли би так легко притягати темні маси не завсіди світлими обіцянками. Брак зарібків, пивькість цїн, перелюднене, роздроблене селянської малої посїлости — се сконстатовані до тепер певні причини еміграції. Одначе попри них ділають ще й інші, хотьби т. зв. „психічні“ мотиви і на них треба авернути більшу увагу. Ваагалі мусить бути студійоване еміграції всесторонне і обіймати про-яви всякої натури соціальної, економічної, політичної, правнодержавної і культурної.

Другий розділ праці дра Каро присвячений статистичним зіставленням. Його цифри і висновки покривають ся вповні з тим, що зібрав Пфлігль в розвідці: *Die überseeische österreichische Wanderung* і що було обговорене мною в попередніх причинках. Тому обмежу ся тут тільки на деяких датах з 1908 і 1909 року і на спеціальних зіставленнях автора.

І в двох остатніх роках найбільше Австрійців вибирало ся до Сполучених Держав півн. Америки. Рік 1907/08 привіс вправді зменшене числа емігрантів у наслідок тяжкої економічної кризи. На 782·870 усіх переселенців Сполучених Держав (проти 1,285·349 в попереднім році) було з Австро-Угорщини 168·509 (51.747 мушци + 31.326 жінок з Австрії, а 55·994 м. + 29·532 ж. з Угорщини), значить о половину менше як попередного року, одначе все таки се число дуже велике і що важніше, не показує тенденції зменшати ся, а противно по кризі зачинає скоро зростати і добігає вже до свого найвисшого стану з 1907-го року. Поміж усіми австрійськими народами найбільший контингент переселенців дають Славяни, а то Поляки з Австрії та Хор-

вати й Словаки з Угорщини. Се не змінило ся і в 1907/08 р., коли вивандрувало взагалі:

Поляків з Австрії	26·423,
„ „ Росії	37·947,
„ „ Прус	2·320,
Українців з Австро-Угорщини . .	12·100,
Німців „ „	27·576,
Словаків	15·979
і Румунів	8·791.

Цікаво, що число Жидів-емігрантів з Австрії зменшає ся, коли тимчасом зростає число російських Жидів-емігрантів. Так виемігрувало Жидів:

в році	з Росії	з Австрії
1900/1	37·660	13·006
1901/2	37·846	12·848
1902/3	47·689	18·759
1903/4	77·544	20·211
1904/5	92·388	17·352
1905/6	125·234	14·884
1906/7	114·932	18·885
1907/8	71·970	15·293

Се найліпший знак, що їх матеріяльне położене в Австрії, а передовсім в Галичії, муєло значно полішити ся.

Завернено в 1907/8 р. разом 10·902 емігрантів, з того 2900 через заразливі недуги, 3710 через убогість, а 1932 через законтрактованє. Сї цифри годять ся добре з иншими появами. Дійсно убуває число бідних переселенців, а еміграційні власти пильно слїдять за законтрактованими робітниками: через те так велике їх число між заверненими.

Що до перевозових товариств і портів, то в остатніх роках не зайшли ніякі важні зміни. Трієст і Фіюме не здобули собі ще переваги над німецькими і голяндськими портами: противно число переселенців, що уживали Лінії Cunard в Трієсті, унадало і в 1907 і 1908 році, а так само зменшило ся число галицьких емігрантів і то так на кораблях Лінії Cunard як і на кораблях Austro American'i. Бременський порт загорнув і тепер найбільше число австрійських переселенців. Пристани Антверпен і Ротердам переймають й далі найбільше т. зв. живого товару. Притім йдуть угорські дівчата через Антверпен, австрійські через Ротердам. В 1905-ім році переселило ся приміром через Антверпен

4·505 Угрів, а аж 8·724 Угорок; в Роттердамі процент жінок зростає вже від 1901 року, так що в

1901	році	було	між	емігрантами	з	Австрії	58·9%	жінок,
1902	"	"	"	"	"	"	64·9%	"
1903	"	"	"	"	"	"	68·5%	"
1904	"	"	"	"	"	"	81·3%	"
а 1905	"	"	"	"	"	"	51·0%	"

Емігранти до Аргентини уживають як і перше італійських портів: гадка дра Каро, неначеб в остатніх часах (по 1905 р.) більшість австрійських емігрантів йшла через Брежен, не відповідає дійсности. Загалом прибуло за роки 1857—1906 до Аргентини 36·575 австро-угорських переселенців.

Бразилія не притягає вже австро-угорських переселенців. Коли в 1890 р. вивандрувало з самого Королівства Польського 25·123, а з Галичини 2·246 (1891: 11·817 і 4244), а трилітна еміграційна горячка з р. 1895—1897 забрала з Галичини поверх 20·000 емігрантів (10·108+7393+3869)¹⁾, то цифри з остатніх років дуже незначні: 1902 — 262, 1903—320, 1904 — 265, 1905 — 263. Замічу притім, що усі ті дані непевні і не годять ся між собою. Інші результати подають австрійські консуляти, нижні пристанні уряди, а знов інші офіційні статистики Бразилії. Для прикладу і для ілюстрації, з якими труднощами мусить бороти ся статистик еміграції, наведу тут результати трьох статистик: 1) бразилійської в Board of Trade, 2) італійської теж офіційної в Bollettino delle emigrazione 1907 і 3) пристанної. Так прибуло до Бразилії з Австрії емігрантів:

в році	після Board	після Bollettino	після прист. стат.
1897	3·062	3869	
1898	852	928	
1899	455	1826	
1900	1·364	1806	
1901	?	660	
1902	?	?	262
1903	273	?	320
1904	276	?	265
1905	329	?	263

На основі зіставлень Р. А. Геля²⁾ вивандрувало загалом між роками

¹⁾ Після обчислень галицького намісництва від 1/1 1905 до 1/10 1906 вивандрувало тоді з 29 східно-галицьких повітів 3·820 родин або 18·475 осіб.

²⁾ Dr. R. A. Hehl, Die Entwicklung der Einwanderungsgesetzgebung in Brasilien (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. Липськ 1896).

1871—1880 9·000 австрійських і 10·000 польських та російських емігрантів, а між роками 1881—1894 14·632 і 39·552, разом 23·632 Австріяків і 49·552 Поляків і Росіян.

До Уругваю прибуло між р. 1890 а 1895 861 Австрійців. Далі через пристань Монтівідео

в році	прибуло емігрантів	відіхало емігрантів
1901	177	71
1902	110	41
1903	113	35
1904	98	45
1905	117	64
1906	88	57

До Канади переселило ся після канадійських офіціальних жерел (Yearbook of Canada):

в році	з Австро-Угорщини				
	взагалі	в того Поляків і Українців з Галичини	%	Українців з Буковини	%
1898	4·472	}	—	разом з Галича- нами	—
1899	7·387				
1900	6·066				
1901	5·746				
1902	7·918	—	—	—	—
1903	13·095	8·382	76·6	1·759	16·1
1904	11·136	7·729	78	1·578	15·9
1905	10·060	6·926	77	1·123	12·5
1906	10·170				
		*	*		

Незвичайно цінні всякі дані що до числа наших континентальних емігрантів. Австрійські, а властиво галицькі зарібники розходять ся по цілій Европі за роботою і хоть їх найбільше в Німеччині, то стрічаємо їх в більшим або меншим числі і в Данії, Швеції, Румунії, Франції, Угорщині та на Україні. Про число їх не знаємо одначе нічого певного і мусимо вдоволати ся тільки приближними обчисленими. Вправді Німеччина могла би подати певні дані, бо завела у себе мельдунковий прижус і має списи членів кас хорих, до яких мусять належати усі позакраєві робітники, однак власти тримають статистичні дані в тайні і не оглядають ся на численні зазиви інтересованих. Др. Стоєнтін (в Landwirtschaftliche Arbeitsämter 1907, стор. 121) говорить неовна-

чено про „einige Hunderttausende Arbeiter“. Dr. Bodenstein у розвідці Die Beschäftigung ausländischer Arbeiter in der Industrie числить в 1906-ім році 600.000 чужинців в самих Прусах, а в 1907-ім р. около 700.000. Деяким мірилом значного числа австрійських сезонних зарібників можуть бути списки легітимацій німецької Feldarbeiterzentrale, що з самого початку свого функціонування видала від лютого до мая 1908 року 263.000 легітимацій Полякам, 50.000 Українцям, а 72.000 иншим, головне Словакам і угорським Німцям. Одначе се число не відповідає дійсности, бо не обіймає усіх зарібників. З другого боку обчислення проф. Ерєнберґа¹⁾, що приймає для цілої Німеччини більше як мільон робітників-емігрантів, видають ся менш трохи за великі, хоть їх акцентує др. Каро. Автор відчислює з того 60.000 на Українців, 380.000 на російських та 200—250.000 на австрійських Поляків, 160.000 на Італійців і 80.000 на Німців з Угорщини (з Бач-Бодрогського комітату і Банату). Очевидно, що ті обрахунки недокладні. Число Українців навіть на 1907/8 рік за мале, Поляків почислено за багато.

Непевність дотичних статистичних даних видно найкраще, коли віставити числа емігрантів з Королівства Польського, зібрані Варшавським статистичним комітетом з цифрами Італійського генерального комісаріату, оголошеними в Emigrazione dell' Europa e immigrazione in America e in Australasia (Рим 1907, стор. 85):

В році	подає	
	В. Ст. Ком.	Итал. ген. Ком.
1901	139.664	228.014
1902	135.657	283.536
1903	141.728	274.124
1904	137.701	293.270
1905	около 200.000	397.024

Докладности в статистичних виказах можна би вимагати бодай від поліції — тільки й вона безсилна. На основі виказів краківської дирекції поліції вивандрувало в Галичині до Німеччини:

в році	через Освенцім,	Щакову,	разом
1905	58.843	46.990	105.833
1906	73.226	37.466	110.692
1907 (1/1—1/11)	94.573	43.026	177.599 робіт.

Коли до того дочислити коло 500 в Буковині (в 1906 р. було

¹⁾ Ehrenberg, Kontraktbruch der Landarbeiter als Massenerscheinung (Rostock 1907) і Heimatpolitik (Rostock 1908), стор. 12.

346) і коло 12·000, що виїхали через Одерберґ¹⁾, то дістанемо приблизне число 150·000 австрійських зарібників-емігрантів. Одначе тут не дочислені ті, що знаджені агентами, виходять в пописовім віці або вибирають ся через Шлезек або Моравію, так що число сезонної еміґрації в Австро-Угорщини можна піднести на 340—390·000.

Про число зарібників-емігрантів в інших краях знає автор не богато. В Данії мало бути в 1893 р. 400, в 1901 2600, в 1905 5000, в 1907 6647, а в 1908 р. около 8000 Поляків з Галичини і Росії. В Швеції було з Галичини в 1905 р. кількасот фабричних робітників і 1200 хліборобських. В 1907 р. подає австрійський конзуль в Norgköping число галицьких робітників у цілій Швеції на 8·000. Що між ними були і Українці, се знаю з власного досвіду, бо стрівув в 1907 р. більшу групу українських робітників у повороті із Швеції.

В Будапешті начисляє автор около 20·000 польських ремісників. Від себе додамо, що тамже є і більша колонія українських зарібників, про яких ми недавно чули, як упоминани ся о свого греко-католицького духовника.

Про еміґрацію до Швайцарії, Румунїї, Франції і на Україну не знаємо нічого. Деңо подавали в остатніх часах польські часописи²⁾ про галицьку сезонну еміґрацію до Франції — можливо, що автор не міг вже сього використати.

Про поворотну еміґрацію не було до недавна певних дат. Звичайно приймаєть ся, що при еміґрації в заморські краї не втрає більше як 10—20% ; при континентальній еміґрації за те не поносить вітчизна переселенців ніяких страт. Се лише в части вірно, бо не з усіх заморських країв вертає однаковий процент еміґрантів, а і серед континентальних зарібників-переселенців стрічає ся багато одиниць, що лишакють ся в новім краю. Докладні дати мали би ми лише, якби Австро-Угорщина вела статистику повертаючих. Взагалі звісно, що переселенці до Канади, Бразилії і Аргентини вертають рідко коли домів, коли вже набули землю на власність. Так само знаємо, що деякі народи не проявляють також охоти повороту, як приміром Чехи, Жиди, Поляки і канадійські Українці. На основі зіставлень Сполучених Держав за 1904 і 1905 рік вернуло домів 30% Англіїців (у відношеню до числа еміґрантів), 20% полудневих Італійців, 20—25% Словаків, 15% Німців, 10—15% Українців і 5—10% Поляків. Коли порівнати число тих, що виеміґрували через німецькі пристані з тими, що вернули тоуж дорогою, то ви-

¹⁾ Dr. Rudolf v. Fürer (Einflussnahme der Arbeitervermittlung auf die Auswanderung в Arbeitsnachweis I, 1, 1907) подає за перші три чвертії 1906 року 11·607 робітників via Одерберґ.

²⁾ Приміром Polski przegląd emigracyjny і Slowo polskie.

паде на рік 1899 27·6%, 1900 27·8%, 1903 16·8%, 1904 28·8%₀ і 1905 14·4% емігрантів у відношенню до імігрантів. Шкода, що тих чисел не можемо розділити на поодинокі народи або хотьби держави; державні справоздання подають лише загальну суму.

Деякі числа можемо далі здобути з виказів європейських і американських перевозових товариств, одначе і тут нема поділу по національностям. Так за датами „Report of Commissioner General“ перевезено в 1905/6 р. під покладом (не в каютах) із Сполучених Держав до Європи 229·901 пасажирів: в порівнянню з числом емігрантів 1,026·499 се дає 22·4%.

Загалом покидало Америку між 1898/99 а 1902/03 р. що року менше як 200·000 емігрантів, між р. 1902/03—1905/06 200—300·000, а в 1906/07 303·082 емігрантів.

З того боку цікаві також порівнюючі зіставлення поліц. комісаря з Одербергу Маркітана між числом емігрантів з Австро-Угорщини а числом тих, що вернули з Сполучених Держав через Боденбах, Щакову, Освенцім, Трієст, Фіюме і Тетшен.

		емігр.	імігр.	процентове відношенє
1902/03	з Австрії	99·987	20·847	20·8% ₀
	з Угорщини	106·024	43·397	40·6% ₀
1903/04	з Австрії	76·404	20·661	27% ₀
	з Угорщини	100·752	47·160	47% ₀
1904/05	з Австрії	111·990	19·050	17% ₀
	з Угорщини	163·703	41·712	25·4% ₀
1905/06	з Австрії	111·598	27·890	25% ₀
	з Угорщини	153·540	67·104	43·8% ₀
1905/06	з Австрії	144·992	50·380	34·7% ₀
	з Угорщини	193·460	124·760	64·5% ₀

Загалом угорські емігранти вертають у більшім числі. На цілужстрагу на емігрантах можна числити около 70% при заморській а около 10% при континентальній еміграції. Сі приближні цифри автора знайшли дійсно потверджене в датах за 1908 і 1909 рік, коли Сполучені Держави заведи в статистиці еміграції також означене національностей і ціли подорожи. Наведу їх в цілости пізнійше при обговореню праці Енгліша, Die Lehren der amerikanischen Einwanderungsstatistik.

Всілякі є погляди про страти матеріяльні, які поносить держава через еміграцію. Коли списати усі мінуси разом, то страти переважають користи і виказують величезні суми; колиж між страти не втягати видатків на вихованє емігрантів, лише видатки на дорогу і забрані гроші, то покаже ся в тім випадку значна надвишка, бо емігранти далеко більше надсилають до старого краю готівкою.

Через банки надіслали емігранти з Америки в мільйонах корон:

в роках	до Австрії	Угорщини	разом
1893	17·784	12·411	30·195
1894	11·020	9·984	21·004
1895	12·417	11·347	23·764
1896	18·708	14·945	33·653
1897	14·810	14·066	28·876
1898	17·430	22·720	40·150
1899	22·594	29·036	51·630
1900	36·573	45·115	81·688
1901	51·618	56·772	108·390
1902	60·250	77·850	138·100
1903	76·118	85·350	161·468

В се не вчислені гроші післані впрост без посередництва банків або малими сумами в листах. Від тої суми треба відчислити забрану емігрантами готівку і кошти дороги, пересічно по 250 корон від особи. Відчисливши се дістанемо надвишку, як се видно з отсеї таблички:

Рік	Страти еміграції	Надвизка
1893	21,915.250	+8,279.750
1894	7.807.000	+13,197.000
1895	17,806.550	+5,957.450
1896	19,408.650	+14,244.350
1897	12,594.100	+16,281.900
1898	18,307.200	+21,842.800
1899	30,462.550	+21,167.450
1900	38,491.050	+43,196.950
1901	46,756.050	+61,633.950
1902	63,538.550	+74,561.450

* * *

Вага праці дра Каро лежить одначе не в тих статистичних зіставленнях і висновках, які знані навіть докладніше із праць Бувека, Швегля, Пфлігеля і н., але в доволі просторім (хоть не вичерпуючім) змальованю еміграційних обставин і життя австрійських а спеціально галицьких заморських і континентальних переселенців. Вправді і тут деякі частини докладніше оброблені у інших авторів (хочби про економічні обставини в чужих краях), одначе ніде не зібрано цілого матеріалу і не трактовано його з погляду соціальної і національної політики. Крім того використано у автора всілякий матеріал, дотикаючий Галичини, якої відносно найліпше знає.

Перші сторінки третього розділу присвячує автор докладнішому представленю причин еміграції, про що говорив вже й дещо у вступі.

Убогість людности, непропорціональний обем великої посілости, брак зарібків полученій звичайно з низьким станом торгівлі і промислу, ліцитації, а вкінци неосвіченість, се загальні причини без ріжниць країв і національности. Крім того кождий край має ще і свої окремі причини. Для Галичини найважніші три причини: 1) брак просвіти, 2) алькоголізм і лихва і 3) прикре економічне положене. Про неграмотність цифри звані. П'янство ще дуже сильне у Східній Галичині і на Буковині: за роки 1890—1901 було караних аж 219.837 за проступок проти п'янства, то значять 18.319 осіб річно. Ліцитацій так багато, що їх число хитає ся між 2500—3000 в році і то в половині за невеличкі суми пошвише 200 корон. Манія процесованя місто упадати як по інших краях, зростає у нас застрашаючо і не стоїть в жадній пропорції до спірної суми. Між р. 1890 і 1901 було в Галичині пересічно щороку 466.815 багателькових процесів (о суму низше 100 корон), коли багатша Чехія мала їх лише 138.356. В 1902 і 1903 р. числа сі зросли на 523.381 і 555.872, тимчасом як в Чехії спали на 106.616 і 104.252. На 10.000 людности припадало:

1901,	1902,	1903,	1904 р.	
в Галичині	632	646	685	721,
в Долішній Австрії	357	357	365	366,
в Чехії	158	155	162	158 багатель-
				кових процесів.

Мала посілість дробить ся чим раз більше так, що рік в рік повстає до 30.000 нових катастральних парцель, які вже так маленькі, що годі на них господарити.

До упадку заможности людности причинює ся велике число цілком зайвих купців-посередників, що підносять значно ціну, а вкінци і загальний зріст людности (в 1890 припадало 84 особи на квадр. km., в 1900 вже 93,2), що немає ніде добрих зарібків і мусить виходити за границю. Усім добре звісно, як мало плачено перед великими страйками

в 1902 і 1903 році: після справоздань теребовельського староства з 1896 року діставали робітники ледви по 8—12 цт., найвисше по 15—20 цт. денно! Чпж треба ще дивувати ся, що люди цілими громадами вивандрували спершу лише за море, а пізнійше до Німеччини, де мали забезпечений на довший час без порівняня ліпший зарібок.

За Пілятом бачить далі автор причини еміграції в слабім використаню видатности землі і у безпривіртнім консерватизмі та в лихо зрозумілій побожности, що каже людям у Східній Галичині половину року відкладати на свята. Після результатів львівської анкети в 70-их роках було в 34 галицьких повітах 100—120,

„ 22 „ „ 120—150, а

„ 16 „ „ 150—200 неробучих днів.

На Буковині виказала окрема анкета в 1900 і 1901 р. як головні причини еміграції лихву, піянство і визиск з боку коршмарів.

Поври усеї ті причини забувало ся одначе подавати одну з найважнійших, діяльність всіляких агентів і субагентів, про яких спершу навіть власти не знали богато. Агенти розпустили сіті по цілій Галичині і допускали ся (а декуди то й тепер допускають ся) нечуваних надужить. Що тут діяли ся за страшні речі, про се довідав ся загал аж з валовицького процесу в 1889—90 р. проти гал. агентури Гамбург-Америка-Лівії. Зручні агенти потрафили заангажувати для вербованя емігрантів людей із всіх кругів: були тут і залізничні урядники, портієри, кондуктори, начальники постерунків жандармерії, війти, фінансові і цілові стражники, а навіть інтелігенти. Агенти вводили селян всілякими обіцянками, а не помогла ся метода, там брали ся до терору, грозили арештом, виступали в імени цісаря і т. д. Очевидно здірали при тім з кожного остатню шкіру.

В наслідок сього процесу робили галицькі власти трудности в видаваню паспортів, одначе на се знайшли зручні панки в ролі Сільвія Нодарі всілякі ради і в формі обіжників розсилали їх листовно своїм помічникам. Не богато помогло розпоряджене, щоби не видавати білетів до тих потягів, що приходять в ночи до головного осередка еміграційної управи, до Відня, бо зараз потім звернув ся напрям еміграції до німецьких портів. Коли нове республіканське правительство в Бразилії зачало оплачувати дорогу емігрантам, щоб залюднити ними пусті простори краю і давало гарні провізії посередникам, зачала ся знов горяча робота. Агент Fiorita з Генуї зобовязав ся доставити міліон людей за суму 160 Fr. від голови, а щоб виконати умову вишукував усюди агентів і платив їм за труд по 5 Fr. від особи. І інші підприємці та перевозові товариства не дали ся виперти і давали субагентам ліпші умови, засипаючи листами і анонсами цілу Галичину. Особливо йшло їм

о веднанє місцевих впливових людей і для них не жалували дарунків і більших оплат, приміром по 10—12 корон від особи. Бути субагентом стало золотим інтересом — можна було заробити і по 50 корон на одній родині. Задля зарібку не перебирано проте в способах: українську людиність перекопувано тим, що цісар тримає з Русинами і щоби охоронити їх перед лядським вивиском, заложив для них окреме цісарство та вислав там улюбленого архикнязя Рудольфа. Відважнійші перебирали ся навіть в уніформи і скликавши людей бубнами, голосили їм несотворені річи про повий світ. В Збаражи робив се на приклад бувший офіціал фінансової дирекції.

Агенти вели справдішню торгівлю людьми і ведуть ще її спорадично до нині. Емігрантів спродавало ся до нездорових плянтацій, а усе робило ся так обережно і вирафіновано, що власти не могли нічого зробити (от хотьби із звісним Міслером). Так приміром вислав один гамбурський агент кілька партій галицьких Українців, замість до Канади, до гавайських плянтацій, а така сама доля стрінула і 350 польських робітників та 22 Тирольців (в 1900 році)!

Щоб улєкшити роботу агентам уживано фальшивих листів ніби то від знайомих емігрантів, в яких заохочувало ся до еміграції і вихвалювало ся заморські гаразди.

Якаж дорога чекає звичайно наших емігрантів? Дорога довга і непевна. Наперед треба переїхати границу. На німецькій границі перепускають лише тих емігрантів, що мають угоду з перевозовим товариством, білет їзди до пристани і бодай 400 М від дорослої особи а 100 М від дитини. Хто не відповідає усім приписам, а особливо не зробив умови з перевозовим товариством, мусить йти до контрольного дому, де піддає ся лікарським оглядинам (російських емігрантів купують тут за 2 М і дезінфекціонують їх одіж). Недужих завертають. Емігранти їдуть від границі окремими поїздами без задержки, щоби забезпечити край перед заразливими недугами. В пристанях відставляють емігрантів до окремих ждалень, де урядники стягають з них протокол, відсилають до примусової купелі і піддають лікарським оглядинам. Аж кого лікар признає здоровим, той дістає хату з можливо добрими вигодами. Залля сього побудовано і в Бремен і в Гамбурзі величезні галі, що можуть помістити тисячі емігрантів. Так приміром виставлено в Гамбурзі за 1,200.000 марок превелику галю з цілим урядженєм: емігранти дістають тут крім хати і харч за оплатою 1,60—2,25 М від особи. В 1904 і 1905-ім році перемешкало тут звиш 160.000 осіб (72.447 + 89.446).

Загалом беручи постарали ся німецькі власти і перевозові товариства о доволі добре приміщенє. Не можна сього сказати про Геню,

де емігранти вносять не лише всілякі невігоди, але й виставлені на нечуваний визиск. Були випадки, що 4 емігрантів платило аж 32 ліри або й 40 лір за нічліг і їду. Не ліпше поводить ся і тим, що емігрують на Роттердам і Антверпен, де власти не дають нікому охорони і виставляють переселенців не тільки на визиск, але і на збиткованя.

Вкінці мусять емігранти перебути тяжку і нездорову їзду кораблем, заки прибудуть до нового краю і піддадуть ся новим контролям, ревізіям і митарствам.

Загальне положенє нашої еміграції можна би пізнати аж тоді, коли-б держава установила задля того окремих комісарів на взір Італії. Одначе політику американських держав можна і без того розпізнати і обговорити.

Еміграційне законодавство Сполучених Держав зачинає ся законом з 26 лютого 1886 року, почім йдуть акти з 23/2 1887, 19/X 1888 та закон з 3/3 1891 з коментарем з 3/3 1891 р. На основі тих приписів не впускають до краю 1) божевільних, 2) влочинців, 3) обридливо недужих, 4) тих, що моглиб наразити державу на кошти удержаня, 5) полігамістів, 6) законтракованих робітників і 7) тих, яким заплачено дорогу. Над виконанєм тих і інших еміграційних приписів доглядають еміграц. інспектори, що мають разом рішаючий голос в справах допущеня емігрантів. Їх контролі підлягають також перевозові товариства, що зобовязані даром відставляти домів завернених іммігрантів і вести докладний спис пасажирів на кораблях. Дуже остро заборонено вербувати робітників якимбудь способом, а за усі проступки проти емігр. законів наложено значні грошеві кари.

В усіх тих приписах не видно ще слідів ріжного трактованя поодиноких племен і національностей: Сполучені Держави потребували ще робучих рук і не оглядали ся на їх походженє. Одначе новіші закони зачинають вже робити вибір і взагалі заостривши вступ до краю слабшим і біднішим елементам¹⁾, звертають своє вістре проти австрійсько-славянських емігрантів, до яких прикладають прикрі слова: „scum of the earth“ (розп. з 11/3 1893, 16/3 1898, 9/4 1900, 18/3 1902 і 14/2 1903 і закон з 3/3 1903). Очевидно, американські закиди не лише нелюдські, але й неоправдані і автор збиває їх з цифрами в руці, доказуючи, що саме австро-славянські переселенці матеріал з кожного боку пожаданий. Приходять переважно без родин, здорові і в силі віку,

¹⁾ Закон з 3/3 1903 підносить поголовне з 50 ст. і 1 дол. на 2 долари, недопускає проститутток, торговців живим товаром і неморальні особи і продовжує пробний час побуту в краю, доки ще кождий може бути завернений, коли не відповідає вимогам еміграц. приписів, аж до трьох літ.

дають уживати ся до найнижчих послуг, а як нефахові не роблять американським робітникам конкуренції. Заховують ся морально і примірно та не використовують публичних фондів. За те хвалять їх, приміром в Канаді барон Нуусман de Dettal і С. W. Sutter. Як небезпечний на приклад український елемент, видно з того, що на 12·361 укр. переселенців в 1907/8 році засуджено аж 9 (словами девять!) за злочинні проступки, себто 0·07%. Лише 6 Українців було в заведеннях для божевільних, а 7 в домах убогих (= 0·18%). Сі цифри говорять цілком ясно! Проблематичність такої небезпеки признають зрештою деякі Американці, як Eduard Steiner. Славянам і Італійцям робить ся закид, що вони „перелетні птиці“, що використовують свою нову вітчизну, бо зібравши гроші, вертають домів. Також славянська раса має бути лихою для чистокровних Американців. Очевидно і ті закиди не видержують критики. Емігранти, хоть і вертають з грішми домів, але підносять продуктивність і вартість краю і тратять для нього найкращі літа і здоров'я, якого не охороняють місцеві закони.

Мимо того агітація проти славянської небезпеки не устає і нагнівисти раз по раз ставлять острі проєкти проти напливу небажаних елементів. Домагають ся підвищення поголовного на 5 доларів, масткового мінімум 50 дол. від кожного емігранта, а вкінці видвгають проти неграмотних Славян вимогу грамотности і пропонують не впускати анальфабетів. Їх проєкти не дістали вправді савкції президента під напором капіталістів і духовенства, одначе новий закон з 20 лютого 1907 не оборонив ся таки від впливу Immigration Restriction League і приніс нові заострення, як підвищення поголовного з 2 на 4 долари і розширене заборони імїрації також на нерозвинених, туберкулічних, слабоумних і тих, що при лікарських оглядинах покажуть ся „geistig oder physisch minderwertig“ і не зможуть заробляти на хліб. Не приніс за те нічого в напямі правної охорони емігрантів, що гинуть по всіляких фабриках і копальнях. Хто-б в Америці шанував жите чужих зарібників або забезпечував їх перед визиском і банкрутством банків?

Далеко декші еміграційні приписи Канади¹⁾, до якої залюбки вибирають ся наші хлібороби. Тут держава йде емігрантам на руку, опікує ся ними і хоче їх тим до себе привязати. По закону з 1906 року піддають ся усі пасажирн лікарським оглядинам: завертають ся ідіоти, епілептики, божевільні, глухонімі, глухі, сліпі, каліки (хйба що родина

¹⁾ Закони і акти з 1886, 23/6 1887, 23/7 1900, 23/8 1900, 15/5 1902, 8/9 1902, 1905, 13/7 1906; закон про розділ публичних дібр з січня 1903, закон в Манїтобі з 30/3 1897 і закони в британській Колумбії з 1900, 21/6 1902, 30/3 1903, 10/2 1904 і 8/4 1905.

прийме їх до себе на удержанє), недужі на заразливі хвороби (хба що недуга дасть ся скоро вилічити), бідні без гроша, жебраки, волоцюги, злочинці, проститутки і спроваджені для проституції і ті, що приїхали на чужий кошт або по Council з лютого 1908 прибули з перервою в дорозі або не мають впрост зеліничої карти. Губернатор має право призначити суму, яку повинен мати емігрант (тепер 25 доларів, себто 125 корон) і заборонити вступ й иншим категоріям переселенців. Еміграційними справами завідує окрема комісія, від якої рішень є відклик до міністра. Емігранти мають великі права: можуть по причаленю бути ще 24 годині на кораблі, користують ся окремим емігран. домом, до якого мають доступ лише концесіоновані агенти, дістають харч і послуги за стало приписані оплати, жінкам призначені на кораблях окремі убіканції, до яких вступ мушчинам заборонений, для кожного корабля приписане вкінци число пасажирів і простір на особу в кубічних стопах. За переступ усіх тих приписів накладаєть ся (головно на корабельні підприємства) кари, які судія може також присудити в користь емігрантів.

Галицька еміграція звертає ся головно до західних провінцій Manitoba, Assiniboia, Saskatchewan і Alberta.

Хто зложить 10 доларів виписового, дістає на власність після вибору 160 acres (= 64 ha або 115 моргів) державної землі під умовою, що управлятиме з неї протягом 3 років що найменше 50 акрів (6 місяців у році), мешкатиме на фармі, збудованій з безплатно доставленого дерева і схоче стати канадійським горожанином. Хто хоче мати ліпше положену землю, то купує її в Альберті у Canadian Pacific Railway. 40 acres коштують тут 750—900 доларів, які розкладає ся на десятилітню сплату в 6% по відчисленю 1/8, що мусить бути заплачена готівкою. Товариство сканалізувало свої землі і бере за воду по 1/2 дол. річно від ґрунту. Як бачимо, земля приходить ся не дорого, і на неї лакоплять ся наші емігранти зпаджені зручною агітацією от хоч би Atlantic Trading Company в Амстердамі, що дістає від канадійського правительства по 1 фунтови штерлінгів від емігранта і зуживає річно ок. 3000 фунтів шт. на саму рекламу в Галичині, Королівстві польським, Румунії і Сербії. Лише жите емігрантів не дуже завидне. Земля необроблена, комунікація утруднена, клімат доволі острый — особливо довгі та острі зими і часті зміни температури, а що найприкріше на чужині — велика самотність через те, що хати в наслідок Township-системи¹⁾ далеко від себе, найближше вже о англійську милю (0.8 km).

¹⁾ Цілий край поділений на „township“-и великості 36 квадр. миль, township-и розпадають ся на 36 секцій в обсязі 1 □ милі по 640 acres, а кождий емігрант дістає 1/4 секції, т. є 160 acres або 64 ha.

Канадійські емігранти для нас страчені на завсідн. В цілій Канаді перемешкує¹⁾ около 80'000 Австро-Угрів, в того поверх 60'000 Українців і Поляків, переважно в Мельниччини, Брідщини і Борщівщини, 5000 Малярів і около 5000 Німців в Галичини і Буковини: решта припадає на невеликі скількості Словаків, Чехів, Румунів і Сербів.

* * *

Через те, що всі майже галицькі емігранти в Канаді Українці, а Каро присвячує їм лише кільканадцять стрічок, затираючи умисне національний склад людности²⁾, позволю собі подати тут об'єктивні звістки Пфлігля³⁾, оперті на конзулярних справозданнях за роки 1903/4 і 1904/5.

Осередком і вихідною точкою для австро-угорських емігрантів є місто Вінніпег, тут пробуває около 6'000 Галичан, по найбільшій часті Українців (у Каро около 6000 австрійських Українців і 1000 австр. Поляків), що займають ся переважно заробітками. У Вінніпегу є греко-кат. церков і виходять українські часописи. 80 km на полудне від Вінніпегу є українсько-польська кольонія Stuartburn, що заложена в 1898 р. розтягала ся на 6 townships (около 550 km²) і числила около 5'000 людности. „Як і в усіх инших кольоніях, що знані в Канаді під назвою „Galician“, переважає український елемент з Галичини, в меншій числі також з Буковини, процент Поляків дуже невзначий („nur ein kleiner“).“ Хоч між переселенцями є багато заможних, представляє ся кольонія взагалі бідно. Земля каміниста, вохка, тяжко справна і ще мало укультурована.

60 km на північ від Вінніпегу розтягає ся на просторі 12 townships (1'100 km²) українсько-польська оселя Gimli-Pleasant Home, що числить 4'000 людности. Галичан живуть далі довкола Вінніпегу в St.

¹⁾ Очевидно в часі около 1907 року.

²⁾ Др. Каро пише усюди про польську і українську людність, про Поляків і Українців (стор. 35, 106, 107), так якби Українці що до числа стояли на другім місці. Тимчасом як раз навпаки: Поляків між емігрантами в Канаді дуже мало, хоть до них вчислені і римокатолицькі Українці. Сей спосіб писання належить напатнувати як свідомий тим більше, що автор що до Канади користує ся саме звістками Пфлігля, а той говорить усюди тільки про Українців і Поляків і вазначує майже виключно український характер галицьких переселенців у Канаді.

³⁾ R. v. Pflügl, Die überseeische österreichische Wanderung in den Jahren 1904 und 1905.

Norbert і Грунталь (200 мешканців), Gonor і Selkirk (600 мешк.), Whitewouth (250 мешк.) і в Brokenhead, де на 7 townships (640 km²) проживає около 2000 Українців¹).

У віддалі поперх 300 km на північний захід від Вінніпегу знаходиться сильна українська колонія Dauphin-District з густо заселеними оселями коло Stifton, Valley-River і Ethelbert, що заложена 1897 року обіймає тепер 24 townships (2·200 km²) і 7·000—10·000 заможної людности.

На полудневий захід звідси лежить колонія Shoal-Lake на просторі 12 townships: замешкує її около 4·000 Галичан і Буковинців. Тут належить теж оселя Huns Valley з 500 Галичанами. Ряд манітобських колоній займає Brandon (200 km на захід від Вінніпегу), де живе около 2·000 Українців зарібників і хліборобів.

В провінції Saskatchewan найбільше Українців і Поляків у дистрикті Yorkton, 450 km на північний захід від Вінніпегу. Українці, пів на пів Галичани і Буковинці, займають тут 23 townships (2·100 km²) коло Menofield, Yorkton, Logberg, Insinger, Sheks, Canora і Ebenezer, кругло в числі 7·000—8·000. В столиці провінції, Регіні, проживає також кількисот Українців, що живуть тут в малих ділках із зарібків при каналізації і залізниці (1·50—1·75 дол. денно). Враз з Поляками мешкають далі Українці в дистрикті Rosthern: перед 7—8 роками виемігрувало там около 100 українських і польських родин. Нові українські переселенці розвіли ся також коло Alvena і Bonne Madonne в колонії, званій під назвою Fish Creek. Мали колонії з українським населенем є крім того на північ від Prince Albert, в Lehtbridge (в малім числі), Leduc (побіч Малярів), коло Calgary (200 осіб при залізниці), Edmonton (побіч австр. Німців).

Коло Bittern-Lake розложена на 28 townships (2·600 km²) величезна українська колонія Beaver Lake, що виказує 13·000 людности, між тим кілька польських родин.

Як бачимо живуть Українці майже усюди в національно одностайних колоніях. В Манітобі можуть по закону жадати учителя, що крім англійського може вчити і по українськи. Задля виобразування відповідних сил заложило місцеве правління окрему учительську семінарію, до якої ходило в 1905 р. около 30 Українців.

* * *

¹) У дра Каро се польсько-українська колонія.

Обставини в Мехіку для наших емігрантів цілком несприятливі. Через те всіма силами треба противити ся новій агітації між американськими і галицькими хліборобами, яку ініціюють від тамтого року мексиканські підприємці.

Не надає ся для наших переселенців також північна і західна частина полудневої Америки.

Бразилія мала від давна лиху славу. Торговля невільниками і невпевність приватної власности не могли нікого настроїти прихильно. Тому навіть по внесеню невільництва 1888 р. не пускали деякі держави своїх емігрантів до Бразилії, а ще й пині виставлені переселенці на всілякі визиски і безправства.

Австро-угорська еміграція звертає ся головню до Парани і Rio Grande do Sul, в меншій мірі до Santa Catharina і San Paulo. В Парані на 400 000 людности живе около 50 000 австро-угорських переселенців (Поляків і Українців), около 25 000 Росіян (переважно Поляків) і около 20 000 Італійців. В Rio Grande do Sul Поляків і Українців значно менше (около 35 000), за те більше Німців (поверх 200 000) і Італійців (около 140 000) (на загальне число людности 1,200 000). Кожда з тих держав крім загальних законів, має ще й свої окремі еміграційні приписи¹⁾, які часами суперечать собі і утруднюють еміграцію.

Найбільше число Українців концентруєть ся в Парані. Тому подам про неї докладніші дані.

В Парані дістають кольоністи або сільські наділи (lotes rurales), або міські (lotes urbanos). Сільські наділи мають по 10 alqueiros (себ то 25 ha або 40 моргів) і коштують (після стану в 1908 року) 259 мільрейсів (1 мільр. = 1 М 29), міські парцелі виносять по 100 метрів довжини і 30 ширини. За хату треба заплатити 300—500 мільрейсів, за приватний ґрунт від 400—2000 мільр. відповідно до положеня. Державні наділи можна сплачувати в протягу 5 літ і що йно по сплаті наступає інтабуляція. Еміграційні обставини в Парані не дуже відраді. Власти не спішать ся з нарізуванем землі і кольоністи місяцями мусять ждати на свої наділи. Через той час наймають ся до всіляких робіт і заробляють на удержанє при дорогах 2,5 мільр., при жнивах herva mate акордово 4—5 мільр. денно. При залізници робота дуже тяжка, і приносить замість доходу дефіцит. Крім того виплачує ся часто зарібок тільки посвідками за зароблену суму, за які склепарі платять відтак звичайно не більше як половину вартости.

¹⁾ Для Парани еміграційні закони і декрети з 20/12 1892, 8, 18 і 28/4 1893, 14/4 1900 і 2/7 і 11/6 1907. Для Rio Grande do Sul закони з 5/10 1899 і 4/7 1900, для Santa Catharina з 30/9 1895, 29/10 1900 і 10/9 1903.

Початки хліборобської праці в Парані дуже мазольні, бо все треба жорчувати, а домашня худоба на пів дика. Відчуває ся далі брак доброї поживи, за яку треба дорого платити. Власти давали в початку для кожного хлібороба аж до першого жнива віктуалів вартости 50 мільр. місячно, але як помітили, що при тих запомогах замагають ся низші урядники-посередники, а кольоністи занедбують ся в роботі, зредукували поміч в припасах живности лише на 4 місяці (в 1896 р.). Богато приходить ся емігрантам витерпіти від еміграційних директорів і поліційних органів (прим. в Ріо Клярро): часто доходять теж звістки про напади диких племен (Ботокудів у Льюені) і збиткованя жовтірів.

Через те австроугорські кольонії доволі скромні при всій щільности і витривалости поселенців.

Головною виною застою в господарськім роввою кольоній треба вважати саме правительство і характер пануючої раси. Правительство сприяє вправді емігрантам, але не робить для них нічого, бо лівність і інертність, се тамошня національна признака. Добре платні урядники не роблять взагалі нічого і залагоджують усе коротко в урядовім португальськім ливнику. Пануючі сфери переняті крім того шовіністичним духом і хотять усім накинуги португальську мову. Конгрес в Парані в 1906 р. ухвалев був навіть, що і в приватних школах мусить ся учити по португальськи, а хоч ся ухвала не дігала саякції президента Махала, повторено її знов на конгресі 1909 року. Священики мусять уміти урядову мову, катехізм мусять крім національної мови мати текст португальській. Коли вкінці додати високі тарифи, непрактичні залізниці, кенські дороги, злі достави і елементарні шкоди (від саранчі), то вийде разом тільки мінусів, що переважать усі добрі сторони того зрештою для кольонізації цілком відповідного краю.

В Rio Grande do Sul осідають головно Німці на землях приватних підприємців. І тут квітить національна і господарча борба; непевність приватної посілости ще більша і звісні верифікаційні комісії позбавили землі неодного старого кольоніста.

Дуже неупорядковані відносини в краю S. Paolo, хоть аж 91 законів і декретів присвячено справі еміграції. Через те Німеччина, Італія і Англія заборонили своїм горожанам виїздити за підмогою Паоляпського правительства і тільки Австрія не зробила, як звичайно, жадних охоронних кроків і виставила ся на роботу агентів. Взагалі звербовано за роки 1882—1895 7937 з Австро-Угорщини, 3379 Поляків і Литовців з Росії і 6686 Поляків з Німеччини; переважна частина емігрантів робить в плянтаціях кави. В Spirito Santo і Minas Geraes є також кілька славянських осель.

Щоби урегулювати еміграцію і усунуги всілякі недостачі, перей-

жило еміграц. справи центральне правительство і видало окремий закон з 19/4 1907 (ч. 6455)¹⁾. На його підставі дістають кольоністи оплату подорожі і наділи землі по 25 ha, які треба сплатити по 5 літах (з 3%). Більші наділи по 80 ha сплачує ся через 8 літ почавши від другого року. Хто не сплатить у свій час належності, не дістає признання власності і мусить платити в шестім році 20%, а в семім 30% від вартости землі. Наділи мусять бути замешкані до 6 місяців, інакше гратить ся право концесії і має ся обовязок звернути державі усї підпомоги. Хто женить ся перед двома роками по приїзді в Бразиліянку, або коли Бразилієць побирає ся з іммігранткою, то дістає на посаг один наділ, що переходить по році господарки на сталу власність. Кольонізацією займає ся Direccao geral do Povoamento do Solo.

Поминаючи Парагвай, де живе лише 450 Австріяків, переходимо до Аргентини. За нею агітують в остатвіх часах живійше, тому варта довше спинити ся над нею.

Регуляцією еміграції до Аргентини займають ся закони з 19 жовтня 1876, 3 листоп. 1882 (і декрет з 17 січня 1884), 25 листоп. 1887 і з 8 січня 1903. На основі першого закона переймає держава кошти дороги переселенців від місця виладованя аж до самої оселі і запомагає їх грішми на побудованє дому, худобу, засіви і господарські знаряди і сумою 1000 пезос на удержанє аж до перших жнив (її зменшено відтак на 500 пезос). Підпомогу зєртає ся державі в 5 річних ратах. Законом з 1903 року змінено в дечім умови набуваня землі. Наділи під управу не можуть бутт більші, ніж 100 ha, наділи для винасу худоби не сміють переходити обширу 2500 ha. Кожда особа може мати найбільше 2 уділи. Інтабуляція наступає по зложеню 1/6 належності, тільки землі не вільно спродавати аж до цілковитої сплати. Найнижша ціна за 1 ha землі виносить 1 пезо в папері (= 1 М 85); міські наділи платять ся по 10 пез. за 1 ha, chacras (управна земля) і quintas (городи) при оселях по 2,50 пезос. Належитість сплачує ся в 5 або 6 річних ратах, за недодержанє умови призначена кара у висоті подвійного податку. Держава може 1/5 ґрунту віддати безплатно першим переселенцям, коли зобов'язуть ся самі осісти.

В Аргентині осіли між иншим в більшім числі Галичани з Отинії товмацького, і Підпечар, Вільшаниці та Погоні тисьменицького повіту, а також з инших повітів і заложили кольонії Apostoles і Azara на території Misiones, де на 10'000 чужих переселенців є аж 7'000 Австріяців, майже виключно Поляків. Одначе правительство не сприяє закладаню одноцільних кольоній, бо вони спинюють винародовлюванє, і тому

¹⁾ Він обговорений докладнійше в зацитованій статі Пфлігеля.

радо творить оселі вложені із всіляких народів. Так припірем в 1906 р. розселено 114·889 емігрантів аж в 916 місцевостях, а як порозкидано польських емігрантів, видно з отсеї таблички, винятої із справоздани міністра Торіна за 1904 рік:

Поляки	Buenos Ayres	Entre Rios	Sante Fé	Cordóba	Mendoza	Misiones	Pampa central	Разом
австрійські	26	6	13	16	4	412	90	567
російські	—	—	—	—	—	—	4	4
німецькі	650	51	6	—	—	—	2	709
Разом	676	57	19	16	4	412	96	1280

Memoria de la Direccion de Inmigracion 1898 (Capitulo IV, стор. 197—203) жалує ся, що з Поляками трудно вийти на кінець, бо усі хотіли б жити разом. Мимо усіх перешкод Поляки втіли такі сконцентрувати ся в околиці Misiones в колоніях Apostoles і Azara. З 1136 емігрантів, що прибули до Misiones в 1900 р. було 953 австрійських Поляків. В 1902 р. добуло від січня до мая 600, в червні 547, а з початком липня 590 переселенців з Галичини. Звербував їх очевидно звісний Міслер, про якого безоглядну агітацію розказує неоднo Др. Стах в *Argentin. Tagblatt* з 8, 9 і 10 жовтня 1901 року. Довідуємо ся, що галицьких емігрантів зеднувано головно листами, які писав місцевий почтар; у нього діяли ся при тім всілякі неможливі надужитя: кождий лист емігрантів підпадав острій цензурі і конфіскував ся, як лиш містив що небудь неприхильного.

Клімат Аргентини для наших людей невиносимий. Від 11 рано до 3 попол. сонце палить як в печі, а розпалений пил унеможливує взагалі побуг на воздуху. Від того, як також від всіляких комах, муравлїв та саранчи терплять дуже засіви. Добра пшенична земля стрічає ся в провінції Buenos Ayres, Entre Rios і Santa Fé, одначе її ціну піднесли значно всілякі спекулянти. Через те на загосподарованє 100 ha треба мати що найменше 4500 пезос (то є 9823 корон), вчисляючи вже в то 1/3 суми за землю. Емігранти мусять зпершу дороблювати ся працею при жнивях (3—5 пезос), або при дорогах, відтак доперва беруть від estancierо землю в півдержаву або в державу. В першім випадку дістають державці, звані medianero, половину засіву, худоби і видатків і відбирають за свою пайку половину чистого виску. Хто вже доробить ся, бере цілу державу, що виносить звичайно 10—15% доходу. Сезонова еміграція не оплачує ся нашим переселенцям: Еспанці і Італійці заробляють за те при жнивях 200—300 пезос.

Загалом — як се видно із дат Е. Шульце — постунає Аргентина скоро наперед і процентово зростає сильніше ніж Сполучені Держави. Се край будучини. До 1860 року виказувала Аргентина около 5·000 емігрантів річно, між роками 1860—1869 було їх 134·325, між р. 1870—1879 264·869, між р. 1880—1889 вже 1,020·907, а навіть в тяжких часах між 1890—1899 928·000. Через знижене ціл дороги загалом зростає число сезонних зарібників так, що між р. 1890—99 було їх 555·170, в 1900—1904 384·000 (на 601·682 емігр.), а 1905—1907 324·687 (на 781·706 емігр.). З пів мільона в 1810 р. зросла людність тепер на 6 мільонів: річна еміграція хитає ся між 200·000 а 300·000 (1907: 209·183, 1908: 303·212, 1909: 232·458). Між емігрантами переважає романський елемент: так прим. в 1909 р. на 232·458 усіх переселенців було 77·436 Італійців, 69·980 Еспанців і 3·536 Французів (3·181 Австрійців). Людність займає ся головно хліборобством і скотарством і тому не виставлена на прикрі наслідки конюнктур. Напливає теж в остатніх часах і чужий капітал.

За еміграцією до Аргентини промовляє сильно Гр. Неу в кількох статях і викладах, в яких один означений у заголовку. Неу видить в Аргентині самі добрі сторони. На його гадку і клімат добрий і земля легко справна і гроший для господарки не треба багато. По обчисленням автора на закупно і оброблене 100 га доброї землі коло Буенос Аугес потреба не більше як 17·380 К, а господарство в 25 га можна вже мати за 1200 К. Земля несе так добрі доходи, що 100 га приносять річно 4160 К чистого виску, то є 24% від вложеного капіталу. При землі найменший заробок 3 К, підчас жнив до 10 К крім хати і харчу; за літо можна заощадити до 1200 К. При державленю дає ся за 1 га 6 К, тимчасом земля приносить за рік 35 К чистого виску. Автор радить проте закладати в Аргентині австрійські кольонії і навязувати з кольоністами кушецькі зносини. Усі недостачі Аргентини вийшли лише з голови задрісних Англіїців, які хотіли здержати наплив австрійської еміграції.

Як бачимо, хотів би автор при помочи наших емігрантів піднести австрійський експорт, подібно як і Windisch-Graetz в приміненю до Бразилії¹⁾. Тільки в дійсности обставини в Аргентині для хліборобської людности ще не так світлі, щоби задля них примикати очі на усі недостачі. Поки не буде усунений визиск з боку estanciero, вкорочена робота торговців живим товаром, а вкінці полагоджена недостойна практика правительства в справі підданства і винародовлюваня, доти еміграція до Канади далеко корисніша і дешевша.

¹⁾ Franz Prinz Windisch-Grätz — Unsere Emigranten in Brasilien und der Aussenhandel (Freistatt 1910, II, 161—164).

Далеко більше знаний матеріял в німецької і польської літератури подає Каро в своїй статі *Unsere Abwanderer*, яка перероблена і доповнена увійшла як семий розділ обговорюваної праці.

Найдавнійшою із знаних нам (галицьких) континентальних вандрівок була українська еміграція до Росії¹⁾. Скінчила ся вона не менше сумно як і недавня еміграція Липованів на Сибір 1908 р.

Окупація Босни й Герцеговини викликала другий еміграційний рух в Галичині. Австрійське правительство хотіло зміцнити місцевий католицький елемент і тому зачало вербувати осадників. Кождий хлібороб, що виказав ся сумою 1·200 К на покриті коштів переселеня, діставав 24 морги ліса під умовою, що на 17 моргах буде сіяти. За перші три роки не було жадних оплат, від 4—10 року платило ся чиншу 1 К від га. По 10 роках або продовжувало ся угоду на дальших 10 літ, або кольоніст діставав землю на власність, коли „провадив ся бездоганно“. На будинки давав заряд дерево, а на прожиток до живн також спершу 6% повичку. В сей спосіб осіло в окрузі Раджово (коло Банялюки) около 10·000 Поляків і Українців. Правительство старало ся кольоністів винародовити, а з окрема (як знаємо) Українців златиншити, але се вдало ся лиш в часті. В остатніх часах (Каро не міг ще про се згадати) наступила тут сильна реакція і особливо Українці вибороли собі деякі права²⁾.

На кінець прийшла сезонова зарібкова еміграція до Німеччини і до інших країв, що викликала великі економічні зміни в Галичині і розрушила і Поляків і Українців. З початку майже виключно польська, вона від кількох літ завдяки заходам і агітації наших кругів потягнула і Українців.

Німеччина потребує хліборобських робітників, бо власні сили заняті при фабриках і не придатні до хліборобської праці. Без австрійських і російських зарібників ціле живно пропало би марно. Робітників замовляють німецькі хліборобські палата, центральне бюро сільських робітників або і приватні підприємці, доставою займають ся переважно всілякі агенти, особливо т. зв. *Vorarbeiter*'и і в меншій мірі бюро посередництва праці³⁾. Агентів управнених не багато. Від них жадають

¹⁾ Про се докладніша розвідка Пілята: *Die Auswanderung aus den podolischen Bezirken nach Russland* (Statistische Monatschrift XIV).

²⁾ Й. Гродський, Про Русинів в Бачці, Славонії і Хорвації та про крижевацку гр. кат. епархію (Руслаи 1910, ч. 54—7, 59, 60).

³⁾ По словам Валентина прийшло в 1905 р. за посередництвом хліборобських палат ок. 50·000 і через міста 27·000 робітників — решту доставили агенти.

галицькі власти: 1) дозволу ляндрата на прийняте певного числа робітників, 2) дозволу краєвого намісництва і 3) зроблення контрактів в краю. Через ті заострення оперують по селах покутні агенти і туманять людей на всілякі способи, щоби добре обловити ся. Найвизчайніший спосіб вивиску лежить в тім, що посередники роблять контракти в підприємцями і застерігають собі контрактowo високі провізії від платень. Так приміром на Шлезку дістають посередники по 0,90—1,30 М денно для мушци, або около 30 марок місячно, а платять галицьким робітникам галицькі ціни, себ то о половину менше. Се називає слушно С. Ріннер в „Zeitschrift der Landwirtschaftskammer für die Provinz Schlesien“ новітною торгівлею людьми і наводить приклад, що ще в 1899 р. шлезькі фабрики робили контракти, при яких агент від кожного робітника діставав 0,45 М денно! При 7 місяцях праці і 2000 робітниках. виносила проте провізія аж 200,000 марок!

В Померанії — як каже Стоєнтін — дістають агенти 3,50—5 М провізії за робітника, а 2—10 М від робітника крім натураліїв, якими відтак торгують. Німецькі письменники наводять тисячі всіляких штукочок і лайдацтв таких посередників. Вони читають їм фальшиво контракти, вимушують гроші, а навіть висилають деінде або намовляють до зломаня контрактів, щоби лише заробити другу провізію. В Меклембургу мають вони з робітниками окремі контракти, беруть від них 3—6 М провізії і загортають ріжницю поміж своїм контрактом а контрактом власника землі до власної кишені. Через неграмотність робітників торгують їх паперами, кажуть їм їхати 4 клясою, а беруть гроші за третю, шахрують їх при міні гроший, лишают їх самих в пограничних стаціях або виставляють якби Хінців в нездорових бараках на показ новим агентам. Очевидно, що тих надужить не було би, як би не уживано приватних агентів, або якби агент вів що до кожного емігранта книжкові записки і робив контракти в мові робітника та показував їх контрольным (австрійським) властям.

Платня робітників більша на Заході чим на Сході. У східній Німеччині платять денно 0,90—1,30 М мушцинам (женцєви 1,50 М), 0,60—0,80 М жінкам і хлопцям за 12 годин роботи від 5 рано до 7 вечер, а 0,10—0,15 М за надгодини. Крім того дають натуралії, спільну хату після полів, кухню, опал, сінник і коц, та звільняють одну робітницю від роботи, щоби могла варити. При акордовій праці зарібки більші.

До нещастя зарібкової еміграції належать згадані контракти з наглядачами, право, що пан може відтягнути кошти дороги від границі, коли робітник „зле заховує ся“, а вкінці всілякі кари. Пани беруть від робітників кавції (по 1—3 М через 8—12 тижнів) і легко винаходять причини злого поведєня. За симульовану слабість вимагають 1 М денно.

кари, за упиті і непослух 0·50—1 М і т. д.; обходжене також не усюди людяне.

Але і при всі́х тих недоста́чах сезонова еміграція приносить робітникам великі моральні і матеріальні користи. Між иншим учи́ть їх ліпшо́ї культури землі, скріплює національну свідомість і причує до ліпшого житя. Польські робітники з Росії заощаджують за 8 місяців 120—180 М (при бураках більше), галицькі 120—140 М.

Щоби забезпечити ся перед осіданєм польської напливової людности, завели пруські власти деякі обмеження: Українці, Італійці, Мадяри і инші підлягають лише звичайним поліційним приписам. Розпорядком з 21/12 1907 заведено для австрійських і російських зарібників окремі легітимацийні карти, і то червоні для Поляків, жовті для Українців, а білі для инших. Хто зломить умову, не дістає карти і не може бути ніде прийнятий на роботу.

Про зарібкові обставини инших країв, до яких виходять наші робітники, подає автор не багато. В Данії оплачують підприємці їзду, хату, харч, світло, опал і ліки, та платять мущинам 1 К 60, хлопцям 1 К 50, жінкам 1 К 15, в жнива 2, 1·70 і 1 К 50. В Швеції виставлені галицькі робітники на всілякі надужитя з боку агентів: звісно пришіром про одного з них, що в 1905 р. заробив на 156 Галичанах 25·000 марок. В Швайцарії заняті чужі сили при бураках, у Франції при пільних роботах, за які дають по 42 франки місячно (або 500 фр. річно).

* * *

Як тяжко йде в Австрії справа урегулюваня еміграції, і як усі заходи поодиноких груп і людей розбивають ся о легкодушність правительства, видно найкраще з шестого розділу праці Кара. Автор констатує, що австрійське еміграційне законодавство дуже перестаріле і недокладне і не охоронює емігрантів перед визиском. Аж по вадовицькім дпроцесі і українській еміграції до Росії зачали ся ширші круги інтересувати справами переселеня і виступати через послів з внесенями й інтерпеляціями в парламенті. Особливо не засипляли справи галицькі послі¹⁾ і натискали на правительство, щоби обмежило надужитя агентів

¹⁾ Внесеня гр. Пінінського з 2/12 1891, 12/1 1892 і 1896, інтерпеляція Романчука з 17/11 1892 в наслідок україн. еміграції до Росії, промови Підляшецького 1892 р. (в справі визискуваня агентами емігрантів), Романчука з 5/12 1895, Рутовського з 13/12 1892 і 1893 і Вельovejського з 1894, внесенє остатнього з 5/7 1895 в справі урегулюваня еміграції, інтерпеляції і промови Барвінського з 14/12 1898 (про емігр. агентів) і 24/4 1901, Пігуляка з 4/6 1901 (що жадав 2 міліонового фонду, щоби висвободити буковинських селян з кігтів лихварів), та звінци Баталлі і тов. з 1907 року та Вітика з остатніх днів сього року.

і видало відповідний закон. Одначе усі ті заходи не принесли бажаних наслідків, хоть престольні промови раз в раз (1897, 1901, 1911) заповідали внесення еміграційного закона в парламенті. Тепер — як зачуваємо — знов приготовлює ся проєкт еміграц. закона і може вкінці побачить світло денне, випереджений вичерпуючим і дуже строгим угорським законом в 1909 року.

Велика шкода, що у нас в війком Поляків так мало звертає ся уваги на національно-політичне значінє вандрівок у чужі краї. Англіїні і Італійці здобули мудрою колонізаційною політикою пові простори для культурного і політичного розвитку своєї людности і випаїшли нові жерела збуту краєвих продуктів. Се підносить проф. Сарторіус в статі цитованій у заголовку нашого огляду. Довштреваючи і плянова еміграція виводить наріч в тісно означених границь у широкий світ, популяризує рідну культуру серед чужого окруженя, передає своїм землякам скорше нові культурні здобутки і стає посередником у всіляких справах. Загосподаровуючи пові території не забуває на свій рідний край, піддержує його своїми матеріяльними засобами — як се приміром бачимо і серед наших американських кольовістів — і причинює ся до зросту рідної культури. Для економічно сильнійших народів отвиряють ся через еміграцію нові жерела експорту і нема нічого дивного, коли читаємо про торговельні зносини поміж Німеччиною а Німцями з над Волги. Сильна еміграція в чужім краю може мати також політичне значінє і нераз приносить користь матірному краєви. Автор здогадує ся приміром, що велике число Німців в Сполучених Державах змусили-б їх до неутральности на випадок німецько-англійської війни. Далєко меншу користь приносять еміграції поодиноких людей, як банкирів, техніків і т. д., а майже пійкої часова еміграція.

Велику проте вартість має семей розділ праці дра Каро, де обговорено цілий комплекс питань, звязаних з еміграційною політикою.

Щоби охоронити край перед неприродною еміграцією, треба передовсім зміцнити державний організм, піднести торгівлю і промисл, обмежити лятифундії, знизити тарифи, улекшити кредит і завести соціяльне обезпеченє¹⁾ та публичві бюро посередництва праці з цілковитим усунєнем агєнтів. Сі заходи спровадять безпечно еміграцію до природних границь і дозволять на лекшу контролю.

До тепер заборонено емігрувати в Австрії: 1) пописовим і приналежним до війська, 2) перебуваючим в стадії судових або адміністративних доходжень, 3) не власновільним (дітям до 15 року) і 4) тим, що зобовязані дбати про инших (приміром родичам без дітій). Сі приписи

¹⁾ Соціяльне обезпеченє не помогло б одначе нашим хліборобам.

ad 1) за естрі, що до інших точок недокладні. Належало б проте обмежити заборону лише до часу активної служби, так як в Італії або Німеччині, де вона обв'язує між рок. 18 і 28, згідно 18 і 26, і дозволити служити ввіймово і пізніше приписаного віку. З другого боку треба би розширити заборону на старих, недужих, нездатних до роботи, о скільки хтось не перейме їх удержання на себе, на стільки бідних, що по заплаченому дороги до місця призначення осталися б без грошей, а вкінці на тих, яким заборонюють входити закони чужих країв.

Основно належало б перемінити приписи що до агентів, яких нині уживають корабельні перевозові товариства, щоб більше заробити. Так повинно остро заборонитись впливати кому небудь на людей і заохочувати їх до еміграції та платити їм дорогу при помочи т. зв. *grerads* (себто наперед заплачених шіфкарт) або *oveland-tickets* на залізниці, щоби емігрант не був виданий на ласку і неласку підприємця. Дальше повинно заборонювати ся емігрувати до країв, де непевні обставини і де загрожені жите, свобода, мораль і маєток емігрантів. Реклями і анонси, що тепер розмальовують усе на рожево, можуть бути лише правдиві і не публичні: на Угорщині оголошують їх тільки в концесіонованих бюрох. Державі повинно бути вільно вглядати в книги агентів і субагентів. Число філій і субагентур мусить бути обмежене на взір Угорщини, а перевозові товариства мусять бути зобов'язані постарати ся о добрі получення для емігрантів. Агентів і усіх посередників (передовсім шинкарів, урядників і священників) належить цілком усунути, а на їх місце інформувати про напрям, ціль їзди і еміграц. обставини на залізничних стаціях, що також мали б обов'язок видавати шіфкарти. Для придушення агітації і уділювання інформацій повинні бути на взір Італії заведені окремі місцеві комітети зложені в війта, священника, відпоручників робітників і по змові з лікаря та судії. Правительство повинно давати мало концесій на агенції і то з правом відклику, і заборонювати кумуляцію заступництва. Від заступників повинна держава брати високі кавції і забезпечити судове поступоване за недодержане умови, яку мусіло ся б робити наперед в мові емігранта.

Окремі приписи повинні бути для залізниць і кораблів: в еміграційних домах повинні бути добрі і дешеві приміщення за сталими цінами. Міну грошей повинні вести державні інституції на основі оголошуваних курсів. Мають бути також забезпечені релігійні потреби емігрантів по пристанях. На кораблях повинні бути сталі комісарі для догляду. Підприємці повинні зобов'язати ся відставляти назад завернених емігрантів. За недодержане точок закона повинні бути відповідні кари.

Подібно повинна бути урегульована і континентальна еміграція. Особливо належало би пильнувати, щоби усі контракти були роблені

в краю: задля опіки над емігрантами мусли б бути еміграційні бюро, і на взір інших держав окремих еміграційний фонд.

Як вже було вище згадано, належало-б при тім звернути увагу і на питання національної еміграційної політики. Особливо належало-б дбати, щоби звязки між емігрантами а рідним краєм не розривали ся і кріншали, і тому треба би дбати про національні товариства і інституції і про піддержуване націон. культури (між иншим при помочи преси). Тут треба брати примір з Італії, що працює через товариство Dante Alighieri, яке в 1903 р. мало за границями краю 224,218 членів і 36,701,000 лір маєтку. Не повинно теж бракувати і національних священників: др. Каро підносить значні заслуги українського клиру для піднесеня і національного освідомленя укр. емігрантів. Дальше мусть держава старати ся концентрувати еміграцію так як се робить Італія і побільшити число дійсних конзулів, що розуміли би мову емігрантів. Сю остатню гадку автора належить тим більше підчеркнути, що через брак конзулів і незнанє української мови терпить дуже наша еміграція. Часописи приносили часто скарги, що наших переселенців трактовано по конзулятах (особливо в полудневій Америці) якби чужинців, а і Каро наводять кілька характеристичних прикладів. Так приміром відкинув австр. конзулят в Buenos Ayres одну жалобу з заміткою (з дня 21/2 1903, ч. 1978), що полагоджує лише письма внесені в німецькій, італійській або еспанській мові! В Сполучених Державах обовязують конзулів лише мови німецька, мадярська і англійська, хоч найбільше емігрують Славяни!

(Кінець буде).

Бібліографія

(Оцінки, реферати, замітки).

Антропология, преистория, история штуки.

J. Deniker — Les races de l'Europe. II. La taille en Europe. Association franç. pour l'avancement des sciences. Congrès de Lyon 35e session 1906. Paris, Secrétariat de l'Association 1908. Стор. 143 + мапа.

Розвиваючи далі свій поділ на раси розглядає Денікер сим разом зріст людий в Европі на підставі пересічних даних дотеперішніх помірів. Люди високого зросту живуть головно на півночи, на британських островах, в Швеції, Норвегії, Данії, Шлезвігу, Голляндії, полуд.-зах. Фінляндії і в прибалтійських провінціях Росії. Се т. зв. північна раса. В меншій скількості подибують ся далі високі люди в Сербії, Боснії, Далмації, по части в Македонії, в полуд. і схід. Стирії, в Каринтії, Венеції, а в части також в Зальцбургу, Тиролю і Баварії. Вони зачисляють ся автором до адрийської раси.

Люди середнього зросту групуують ся в сусідстві людий високого зросту і займають головно середну Европу, від Франції через Швайцарію, Німеччину, Чехи, дол. і гор. Австрію, Країну, Істрію аж до Росії, між иншим також Східну Галичину. Середний зріст стрічає ся також у людности побережа Італії, Еспанії, Португалії і Франції.

Малим зростом визначає ся людність північної і середної Росії, Польщі, Моравії, Угорщини, частини Саксонії і Баварії, центральної Швайцарії, пол. Італії, Сицилії, Сардинії, Корсики і Еспанії.

Належить замітити, що автор відріжняє 7 груп зросту — малесенький, дуже малий, малий, середній, великий, дуже великий і великанський, і зазначає їх на долученій мапі.

З. Кузеля.

Н. И. Веселовскій — Алебастровыя и глиняныя статуэтки до-микенской культуры въ курганахъ Южной Россіи и на Кавказѣ (Извѣстія императорской археологической коммисіи, В. 35, 1910, стор. 11 + 4 табл. + 11 мап.).

Автор вчислює наперед відомі йому знахідки фігурок з передмікенської доби, зроблені на території України; йому відомо п'ять таких знахідок. Між ними одна така знахідка, д. Д. Щербаківського, видана, й фотографію її зроблену з трьох сторін, автор наводить в своїй статі. Далі він переходить до розгляду своєї знахідки з Майкопського відділу на Кубанщині (могила коло Ульського аулу). В сій могилі знайшов автор кістяк не зовсім дорослої людини, мідяні пацьборки, глиняне мініатюрне горня, предмет в формі візочка, уламки п'яти або шести фігурок, дві білі фігурки й ин.; коло ніг кістяка посипано червоною окрою і так само коло глиняних фігурок. Сі фігурки й видає автор у своїй статі. На його думку, вони мають аналогію з деякими фігурками з передмікенської доби, знайденими в Трої і в будовах на палях в Ляйбахському болоті; ся аналогія, як видно з наведених автором малюнків, дійсно цілком правдоподібна. Одначе, обговорюючи питання, яке призначення мали знайдені статуетки, робить автор твердження занадто категоричні й рішучі, які на нашу думку годі віднести до всіх фігурок з передмікенської доби, знайдених досі на території України. Автор твердить, що знайдені ним фігурки не мають жадного відношення до релігії, а найскорше мусять бути признані іграшками з таких причин: „1) коли-б вони мали релігійне значіння, то стрічали ся-б в усіх похоронах даного типу або принаймні в більшості їх; а тим часом вони являють ся найбільшою рідкістю; 2) всі глиняні фігурки знайдено розбитими і, здасть ся, умисно; ледве чи можна допустити таке відношення до священних предметів, ідолів і амулетів; 3) коли не помиляю ся, всі знахідки подібного роду у нас в Росії відносять ся до похоронів діточих; 4) маленьке глиняне горня й візочок так і просять ся, щоб їх назвати іграшками“. Ми не оспорюємо, що могли взагалі бути фігурки-іграшки, можливо, що й знайдені д. Веселовським теж належать до сеї категорії, одначе те, що нам відомо про фігурки з передмікенської доби, знайдені на території України рішучо не дозволяє нам згодити ся з наведеними твердженнями автора. Наприклад не можна згодити ся з твердженням, що фігурки сі дуже рідкі або що вони бувають тільки при діточих похоронах. Автор не відомо з якої причини не втягнув до розгляду цілого ряду фігурок з передмікенської доби, знайдених в середнім Подніпров'ю. Тим часом багаті збірки таких фігурок є в київському міському музеї й колекції В. Хвойка, а в I томі праць XII археологічного з'їзду в Харкові надруковано спеціальну статю д. Скриденко „Глиняные статуэтки до-микенской куль-

туры въ среднемъ Придвѣпровѣѣ“, де на підставі студіювання цих збірок дасть ся докладний опис цих фігурок і класифікація їх по типам і показує, що типів таких фігурок є досить багато й що фігурки могли мати неоднакове призначення. Годі робити так, як се робить д. Веселовський — висповки свої, зроблені на підставі одної своєї знахідки, розтягає на інші аналогічні й каже, що фігурки з передмікенської доби взагалі не могли мати релігійного значіння. Думаємо, що тут автор робить щось подібне, як те, що він оповідає про д. Городцова, який на катеринославськім в'їзді розглядав знайдену ним фігурку, ставлячи її до гори ногами, себто приймаючи „сидженне або постамент за голову, а голову повертаючи в ноги“, й з приводу сеї фігурки „написав досить широкий трактат про камяні баби“.

М. Залізник.

Богатенко — Черты нравственного символизма въ русской иконографіи XVIII—XIX в., Москва, 1910.

Автор поіменованої статі розглядає в ній де-які рисунки взяті з великоруських старовірських синодиків, а також з лубочних картинок на теми про скороминучість земного життя й загроbie існування. Сю широку тему, яка приковувала до себе увагу всіх народів, автор звів одначе до кількох великоруських пам'яток, номинуваних зовсім звязок їх з світовою штуркою й літературою. Він пояснює зміст таких композицій та сюжетів як: „Кладенець геенний“, смерть в образі коштища, крила на голові смерті, труба в руках смерті, всесвітня історія в постаті біблійного велиття з золоту, срібла й міді на деревляних ногах, птахи „Сірін“ й „Алконост“ і т. д., але все то автор дає без жадних порівнянь, по одних лиш „Русских народных картинках“ Д. Ровінського, і то не повному, а по скороченому їх виданю. З двох десятків рисунків міщених в книжці цікавий своєю новизною лиш один: „путь ко аду и раю“ (рис. 18), який уявляє з себе ніщо инче, як лабіринт ходів уміщений кругом землі між пеклом і раєм. Через него мусить пройти кожда людина, але до раю потрапити тяжко: туди ведуть лиш три непомітних виходи, більше-ж 15 проходів ведуть прямо до пекла. Ся картинка досі була невідома й в друку вона з'явила ся отсе перший раз. Найдено її у „поморів“ на самому краю далекої півночі Росії.

К. Широцький.

Московскій Публичный Румянцевскій Музей. Каталогъ картинной галлерей, Москва, 1910.

По російських архивах та музеях багато розкидано усяких матеріалів, та нема до них ні добрих каталогів, ні інвентарів. Картина Галерія Петербурського „Ермітажу“ напр. досі ще не має повного ка-

стальогу, Історичний Музей в Москві довго ще буде не музеєм, а коморою в яку нікого не впускати через неупорядкованість зібраних там предметів, в „Третьяковській галереї“ все перемішане до неможливості, а в Московськiм Румянцевськiм Музеї, хоч є „каталог картин“, то з такими неможливими помилками, що ним не завше можна керувати ся, а треба знати, що сей каталог десятками тисяч розходить ся що року й що року передруковуєть ся з старими помилками. Наприклад, на картині під № 319 в музеї намальовано молодого чоловіка, а в каталозі вперто переконують глядача, що то „портретъ старика“. На другій картині намальована українка, а в каталозі значить ся, що то „татарка“; російські копії в італійських майстрів занесені до виділу штуки російської, а такі-ж копії чужоземців причислені до італіанських робіт. Або намальовано образ Божої Матері сієнської школи й підписано, що се образ кінця XV або початку XVI в., а між тим тутже в самому каталозі значить ся, що автор образа Сано ді Піетро жив між 1406—1481 р. і вже, значить, в кінці XV в. не був живий. Далі написано про того-ж Сієнца, що 1420 р. він був в повному розпвіті сил, а на самому ділі він 1406 р. доперва що вродив ся й т. д. Такими курйозами сповнений каталог одної з найліпше обставлених в Росії картинних збірок, а щож тоді дивувати ся нашим провінціалним музеям, коли вони слущькі пояси приймають за „уніяцькі омофори“, а доісторичні цїліндричні приєлиці за ставнички для свічок?

К. Широцький.

Графъ А. А. Бобринской — Исслѣдованія въ Чигиринскомъ у. Кіевской губ. въ 1907 г. (Извѣстія императорской археологической комиссіи, 1910, вип. 35).

— Отчетъ о раскопкахъ въ Чигиринскомъ у. Кіевской губ. въ 1908 г. (Извѣстія имп. археолог. комиссіи, 1910, вип. 35). В першій статі подають ся відомости про розкопки могил коло сіл Ревовки і Копитанівки, одначе на жаль археологічний матеріал дуже скупий; знайдено фарбовані кістяки, між иншим з приводу питання про повстання майданів автор полемізує з теорією Городцова, що майдани повстали через спеціальне розкопуванне могил рабівниками; на його думку майдани мали обрядове значінне. Більше матеріалу дали розкопки 1908 року. Викрито кілька похоронів в добре зроблених кімнатах; инвентар одначе досить убогий; стрічають ся подекуди амфори. Інтерес має спис випадкових находок і добутоків з ріжних повітів Київщини. До статі додано 51 малюнків з цікавіших предметів. *М. З.*

Н. В. Покровскій — Памятки христіанской архитектуры, особенно русскіе, Спб., 1910. Христіанські архітектурні пам'ятники автор починає чомусь з опису храму Соломона, потім пере-

ходить до римських базилік, до архітектури романської, візантійської, готики й врешті, до русько-візантійської й московської архітектури, кінчаючи опис її церквою в с. Покровському Моск. губ. Вся ця книжка передрукована з першого видання її, що вийшло років з десять тому, при тім тут не зроблено жадних поправок, не дивлячись на те, що зроблене історії форм християнської архітектури останніми часами пішло значно вперед. Тим то автор не відрізняє стилю новгородських церков XI—XII в., спільного з київськими будовами того-ж часу, від північних чисто місцевих форм новгородського будівництва (звідси у нього хибний погляд на реставрацію церкви Спаса в Нередиці коло Новгороду); так само про володимирсько-суздальську архітектуру гадає, що вона обійшла ся без західних впливів, а що деякі прикмети романського стилю на ній — то підробки. Московська архітектура у нього цілком самостійна, хоча вона й складала ся під східними впливами. Що торкаєть ся українських церков, то п. Покровський таких страшних питань рішуче уникає. Відомости про антіміси, престולי й т. п. в книжці про архітектуру, здаєть ся, треба признати зайвими. *К. III.*

Руководство къ писанію иконъ св. угодниковъ божіихъ въ порядкѣ дней года. Опытъ пособія для иконописцевъ. Академика Виктора Д. Фартусова. Москва, 1910 г. Під сим заголовком дають ся відомости про зовнішній вигляд святих, їхні убрання, літа, тил, а також і образки самих одерж, уборів на голови то що. Після перегляду книги видно, що се ніщо инше як „іконописний подліняик“ і, справді, весь матеріал, що сюди ввійшов, — взятий з подліняика Філімонова, подліняиків грецьких, „Четій Мінея“ Дмитрія Ростовського, „Прологу“ і др. Як збір іконописних джерел, при тім друкований і приступний по ціні (2 р. 50 к.), твір сей інтересний і користний, але не без хиб. Автор тут дає дещо нового порівнюючи з старими „подліняиками“ нпр. замість того, щоб казати: „борода такого-то подібна на бороду такого“... автор вказує розміри бороди кожного святого окремо, але поруч з тим не вказує кольорів одержі і так само відступає від „подліняиків“ тим, що нігде не говорить про колір голови святого („руський“ святий у нього повинен бути руським, Грек, Сиріянин — чорнявим і т. п.), а деяких святих зовсім не описує які вони з виду, уживаючи для їх опису традиційних способів, нпр. про св. Марту, матір Семена Стовпника, він каже, що „вона лицем подібна до сина“. Саме собою, що таких річей у „руководстві“ не повинно бути. Ще нового у книзі то, що складач поділив святих по типах і подав тексти для хартій і звоїв в їхніх руках. Опис святих починаєть ся по церковному календарю, з вересня. *К. III.*

Н. Петровъ — Коллекція старихъ портретовъ и другихъ вещей, переданная въ 1909 году въ Церковно-Археологическій Музей (Труды Кіевской Духовной Академіи, 1910, кн. 7—8). Подано тут коротеньку історію збірки портретів і інших предметів, що переховували ся в Київсько-Софійським Митрополічим Домі, а які передано 1909 р. в Церковно-Археологічний Музей при Духовній Академії. З портретів цікаві для нас портрети давнійших київських митрополитів, починаючи від Могили (портрет з XVIII в.), далі Ясинського, Кроковського, Ванатовича, Заборовського, Щербацького, Могиланського, Кременецького, Миславського, Ванулеско-Бодоні. Описано також чотири предмети з церковної посуду. *І. Кр—ч.*

Ів. Крипякевич — Прапор Хмельницького. „Неділя“, 1911, ч. 6.

К. Широцький — Український національний колір. *ibid.*, ч. 33 (передрук з „Ради“, 1911, ч. 179).

Ст. Томашівський — Ще в справі українського національного кольору. *ibid.*, ч. 34. Статі сї порушують справу нашого національного кольору, причім д. Крипякевич обстоює за червоним прапором, як найбільш уживаним козаками, а інші автори збирають докази на користь синьожовтого.

Е. Кузьминъ — Тарасъ Григорьевичъ Шевченко. „Искусство“, 1911, кн. 2 і 3. Росновівши біографію поета д. Кузьмин спинаєть ся на його малюнках і штихах. На думку автора Шевченко володів не лиш чудотворним пером, а й чудотворним різцем. Статя рясно ілюстрована змичками з малюнків Шевченка. *В. Д.*

Д. Корсаковъ — Четвертый областной историко-археологическій съездъ въ г. Костромѣ съ 20-го по 30-е іюня 1909 года („Журналъ Миѣ. Народн. Просвѣщенія“, 1910, III). Між завначеними автором рефератами, відчитаними на сїм візді, для українознавства має безпосередній інтерес реферат С. Н. Введенского — „Слово о погыбели Русскыя земли, какъ историческій и литературный памятникъ сѣверо-восточной Руси XIII вѣка“, досліди над котрим привели референта до висновку, що в дійсности се є памятник полуднево-руської літератури, перероблений на півночі. Можливо, що мають також значіне в сїм напрямку й реферати В. В. Майкова (про рукописний збір Костромської духовної семинарії) та Ө. И. Успенского (про Російський Археологічний Інститут в Константинополі), але про сї реферати подані дуже побіжні відомости. З слів автора видно, що візд мав суто-націоналістичний і патріотичний російський характер. *О. Н.*

Історія політична і культурна.

Ө. Коршъ — Владиміровы боги (Сборникъ харьков. ист. фил. общ. XVIII, ст. 51—8).

А. Погодінъ — Лингвистическія и историческія замѣтки о богахъ Владиміра Вел. (Збірник на честь ак. Соболевского, ст. 78—96).

Дві статі написані на ту саму тему — на той сам літописний текст двома лінгвістами, з того ж самого лінгвістичного становища. Головну роль в них грає етимологічне толкування Володимірових богів; при загальних відмінах сих виводів, які краще всього показують гіпотетичний характер деяких виводів, обидва дослідники сходять ся в тім, що приймають в широких розмірах чужу, несловянську стихію в сих назвах. „Изъ боговъ, перечисленныхъ въ приведенномъ мѣстѣ лѣтописа, несомнѣнно славянскимъ именемъ не называется ни одинъ“, завважає ак. Корш. І він і проф. Погодін відкидають звичайну етимологію Перуна, і Корш вважає його імя ілірським, а Погодін — загадковим; оба зближують Хорса з перською назвою сонця. Широко застаналяють ся над іменем Волоса-Велеса: Погодін розділяє сі два імена, Корш вважає можливим лучати разом; подані ними обясненія сих імен зовсім ріжні. Погодін застаналяеть ся ще ширше над іменем Ситарьгла, даючи дуже складне обясненне сього імени як στήρα Ῥήγλου — більш дотепне ніж правдоподібно.

Згадки Слова о п. Ігореві про Велеса, Даждебога, Стрибога ак. Корш вважає книжними. Його вражає західня форма імени Велеса і він бачить в ній „полную искусственность помѣщенія этого имени въ произведение княжескаго пѣснетворца XII в.“. *М. Грушевський.*

Leon Białkowski — Ziemia sandecka, stan jej społeczno-gospodarski w pierwszej połowie XVI wieku (Przegląd historyczny 1911, т. XII, ст. 89—114, 217—242, 353—384).

Ся нова праця про Сандеччину опираеть ся на жерельних студіях: автор використав сандецькі іродські книги з 1516—1550 pp. і деякі інші акти, що стояли в звязку з темою; тому від його праці можна було сподівати нових фактів і справді розвідка приносить багато інтересних подробиць.

Автор починає описю границь Сандецької землі і початками її заселеня. Між иншим звертає увагу на сліди давних укріплень в Сандеччині. Побіч головних городів (каштелянських) Войнич, Чхова і Старого Санча стрічають ся ще в кількох місцях топографічні назви „Городок“, що вказують на давніші укріплення; се такі осаді:

Городок в парохії Грибів, королівщина.

Городок в околиці Нового Торгу, згаданий 1541 р.

Городок в парохії Поділе.

Городок в сусідстві Тугобора, може на горі званій Холм, згаданий 1517 р.

Є також згадка про „fortalicium alias grodzisko“ коло Тропя; поля в сусідстві звуться „загородище“. Крім цих жерельних звісток можна ще вказати кілька городищ, помітних до нинішнього дня (с. 93).

Дальше подано перегляд місцевостей, що згадують ся в XV і XVI в., а нині не можна їх відшукати; таких осад начислив автор дуже велике число, бо аж 54, себто 15% всіх місцевостей сього часу. Всі місцевості перераховано докладно й вказано, хто був їх власником — король, духовенство, міста, шляхта.

Детально описано села: складові частини, міру землі, технічні назви рілі, роди вбіжа і т. ин. Жерела до сього дуже скромні, але автор старав ся витиснути найменшу звістку. Селяне ділять ся на кметів і загородників, — різниця між ними тільки економічна, а не правна; про інші роди людности, напр. коморників нема згадок в тодішніх актах. Соціальні відносини селянства характеризує автор загальними цитатами з праць давніших дослідників, а сам тільки притягає до них деякі жерельні звістки. Ширше обговорено повинности селян; є в них велика різnorodність, так що тяжко вказати, що було типове для місцевих відносин. Селяне платять річний чинш в грошах, дають осип, воєнне та роблять роботи (8 днів річно — в двох селах). Утечі селян належать до винків; частійше шляхтич забирає селян своїм противникам.

Цікаві замітки про культуру селян. Часто трапляють ся бійки між самими хлопами, та між хлопами і шляхтою, але убийства, крадіж і ин. стрічаємо рідко.

Що до волоських сїл автор приходиться до висновку, що їх замешкували переважно Русини. В селах Більчаровій, Королевій, Богушій імена селян є руські і піп є руський; в Матієвій також є руський піп; в Матієвій і Королевій в 1545 р. місцеві попи разом з солтисом затагають позичку 90 зол. у Ахація Йордана на будову „біжницї“ в Королевій. При сїй нагоді автор пригадує, що дотепер заховала ся традиція про побут Русинів у Грінвальді і Коростенку, і переходять ся там деякі церковні річі (напр. служебник); в інших селах є вівтарі грецького типу (Dodatek do Gazety lwow. 1855, ч. 32), пор. с. 228—9, 232. Волоські села мають характер відмінний від інших тим, що головне місце має тут годівля худоби, не хліборобство; про відносини у них не дізнаємо ся нічого нового.

Сільській шляхті „загородній“ присвячено пильну увагу, вказано їй „гнізда“, її маєткові відносини, поділи, правну практику і т. и. Зібрано

також факти з культурного життя шляхти; маємо інтересний опис шляхотського замку і двора, деякі згадки про дорожочінности (с. 371—2). Поза тим шляхта ріжнилася від селян більшою войовничістю і неспокойним духом; автор дає багато прикладів шляхотських розбоїв, наїздів і т. ин. Подано тут і статистику тих бійок: шляхтич як винуватий виступає 169 разів, селянини тільки 65 разів...

Закінчення і ширших висновків не дає автор ніяких, але матеріал цінний і говорить сам за себе.

Г. Крипякевич.

А. Рогозинській — „Кройника“ Θεодосія Сафоновича и ея отношение къ „Кіевскому Синописису“ Иннокентія Гизеля (Изв. отд. рус. яз. и слов. акад. наукъ, 1910, 4, ст. 270—286).

„Кройника“ Θεодосія Сафоновича не переховала ся у своїм первіснім виді ні в одній з рукописий, які дійшли до наших часів. Вона моділена, а в звисних доси літописних збірниках находять ся тільки відрубні її части. Зразу складала ся із трьох частий: „Кройники о Руси“, „Кройники о земли Полской“ і „Кройники о початку и наведеку Литвы“. Повна перша частина находить ся тепер в Погодінській рукописи № 1476, Толстовській № 236 (обі в Имп. Публ. Бібл.) і в Каїво-Софійській № 525. Дві дальші части находять ся в рукописи власности Московського Архіва Мін. загран. справ. Елементи „Кройники“ містять у собі також дві Толстовські рукописи, № 145 і 157. Простудіювавши критично Толстовську рукопись № 145, доходить автор в супереч пануючому в науці поглядові до висновку, що ся рукопись повстала незалежно від тверської літописної компіляції і що її автором був економ Кіиво-Печерського монастиря Пантелеймон Кохановський, що займав ся в рр. 1680—2 літописаннем, як і Сафонович і Иннокентій Гизель. І збірник під ч. 157 списаний в рр. 1681—2 і його автором був той сам Кохановський. Він задумав уложити „Обширный синописъ Рускій“, а для здійснення наміреної цілі покористував ся статями з тих жерел, що лягли в основу „Кройники“ Сафоновича, дальше тими руськими літописями, які мав у копії в рукописи № 145, вквівці тими жерелами, звідки черпав матеріал Гизель для свого „Синописеа“ й автор Густинської літописи Досицький. При тім Кохановський постановив зібрати церковно-історичні матеріали в звязи з церковно-політичною історією усіх руських племен, а Гизель писав головню історію Київського князівства й міста Кіива і щойно в звязи з тим доторкав ся історії цілої Руси, основною ж темою „Кройники“ Сафоновича тільки історія України. А що „Синописъ“ Гизеля скінчений 1680 р., а „Синописъ“ Кохановського зачав переписувати ся 1681 р., а скінчив ся 1682 р., ясно, що останній не може бути перехідним звеном від Сафоновича до Гизеля. Межи „Кройникою“ Сафо-

новича і „Сунюписомъ“ Гізеля нема ніякого споріднення, а таке спорідненне заходить тільки межі „Сунюписомъ“ Гізеля і літописними збірниками Кохановського. Спорідненне те залежне від спільних жерел, а саме „Хронографа“ й „Софійського временника“ в їх українській редакції зі вступними статями, з яких одні доторкають ся півдня, а другі півночі Руси, та „Кройники“ о Польщі і Литві, але без їх продовжень, які взяті з цілком інших жерел. „Кройника“ Сафоновича стоїть настільки на боці від „Сунюписиса“ Гізеля, що її можна вважати вповні ізольованою від нього, бо вони навіть не виказують безпосередньо спільних для себе жерел.

М. Возняк.

М. Н. Бережковъ — А. Ф. Шафонскій и его трудъ: Черниговскаго намістничества топографическое описаніе (Замѣтки къ исторіи Черниговской губерніи и Малороссіи вообще). Стор. 1—120 (Сборникъ историко-филологическаго общества при институтѣ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ. Томъ VII, Нѣжинъ, 1911).

Автор на початку своєї праці дає біографічні відомости про А. Шафонського, одного з дуже освічених українських шляхтичів другої половини XVIII в., який учив ся за границею, в Німеччині і одержав від різних німецьких університетів наукові степені доктора права, філософії й медицини. Зазначивши обставини, при яких повстала його праця „Черниговскаго намістничества описаніе“ (на жаданне Катерини II при заведенню на Україні губерніяльного устрою), д. Бережков переходить далі до докладного зреферовання її змісту, додаючи до поодиноких місць її пояснення, а головню наводячи відповідну бібліографію. Власне в сих примітках і полягає все значінне праці д. Бережкова. Крім того на кінці своєї праці дає він відомости й короткий опис цілого ряду рукописів, які переходять ся тепер в „Военно-ученуємъ Архивѣ Главнаго Штаба“ в Петербурзі й містять в собі описово-статистичний матеріал теперішньої Чернигівщини й сумежних з нею місць. Сі відомости про рукописи й бібліографічні примітки — се найцікавіше в статі д. Бережкова, яка зрештою нічим особливим не визначаєть ся.

М. Залізник.

М. Stecka — Edward Dembowski, Львів, 1911 (z „Przełądu historycznego“, t. XII, z. 1—2, str. 53).

Польське повстанє 1846 р. захопило також значну часть галицько-руської території, і то крім Львова головню пограничну, західню часть краю, де руська людність стикаєть ся з польською. Оттим то й історії сього повстаня, доси богата найрізноморднішими легендами та приблизше-

нями і доси не позбавлена політичного жала, як жерело тої ненависти до сільського люду, на яку майже невлічно хоруге велика часть польської інтелігенції, важна також для кожного Українця, який хоче пізнати галицько-польські відносини, а тим більше мати на них який вплив. Се причина, задля якої я звертаю увагу на отсею працю п. М. Стецької про Едварда Дембовского, одного з найзавзятійших і найбільш ідеалістичних та консеквентних двигателів польського повстання 1846 р. Син заможних родичів досить старого шляхетського роду, одержавши дуже старанне виховане і від молодих літ занятий письменською та науковою працею, живучи кілька літ у щасливим подружжю він під впливом своїх радикально-демократичних та ко троха комуністичних ідей без вагання і без жалю наражує себе зразу на страту маєтку, змушений задля уділу в політичній конспірації тікати з Варшави до Познаня, а по короткім побуті в тім місті, де не переставав трудити ся літературно, покидає се занятє і свою сімю і приймає на себе обовязки емісарія та агітатора в Галичині з метою в як найкоротшім часі підняти в сьому краю оружене повстанє для відбудованя польської держави. Якийсь час він пробував також у Львові і в ріжних інших місцевостях східної Галичини, але головним його, справді революційним ділом було здобуте Велички д. 22 лютого 1846 р. Розумієть ся, здобуте Велички для революційного уряду, який не предержав ся навіть одного тижня, не мало більшого політичного значіння, але про те лишала ся фактом майже одиноким у своїм роді і дуже характерним для вдачі й енергії Дембовского.

Польська авторка, що присвятила Дембовскому отсею монографію, скористувала ся задля неї крім друкованих також многими рукописними жерелами, з яких найважнійші спомини каштеляна Льва Дембовского, батька Едвардового, доси недруковані, та листи, писані до його вдови п. Анелі Дембовської. Можна б було побажати, щоб авторка докладнійше розібрала публіцистичну та наукову діяльність Едварда Дембовского, між якого писаннями опублікований був за його життя також короткий нарис історії польської літератури (*Piśmiennictwo polskie w zagysie*), якого основною ідеєю було „ступневе здійсненє ідеї свободи“, щось подібне, як у нашім часі для історії українського письменства перевів Сергій Бфремов. „З тої точки погляду — пише авторка — він оцінює поодиноких письменників, не вагаючи ся прим. назвати Скаргу „пустим і далеким від поступовости“ задля його монархічних змагань, і з того самого погляду виступає проти конституції третього мая“ (ст. 16). В р. 1843 він займав ся обробленєм просторійшої праці п. з. „*Rys dziejów piśmiennictwa polskiego w ostatniem dwunastoleciu*“ (1830—1842), але ся праця, ледви чи скінчена, не була опублікована. Також

про смерть Дембовського авторка подає відомість, докладнішу від тої яку подає Саля (*Geschichte des polnischen Aufstandes 1846*, ст. 249), де читаємо в описі подій 27 лютого, що Дембовський почувши про поразенє польських повстанців австрійським військом під Ёдовом (д. 26), велів покликати до себе краківське духовенство, щоб устроїло торжественну процесію, яка мала з Кракова вирушити до Велички з метою, приєднати до повстання збунтованих селян. Дембовський сам пішов на чолі тої процесії, в якій окрім 30—35 духовних, переважно монахів та величезного здвигу народа, взяло участь не більше як 30 стрільців уоружених карабінами. В полудне процесія перейшла міст, що веде з Кракова до Подгуржа і справила ся гостинцем до Велички, але не стрічаючи ніде збунтованих селян, натомісь одержавши відомість, що австрійське військо тягне до Подгуржа, почала вертати назад, аби ще за дня дійти до Кракова. Але вже було за пізно. Військо заняло вже касарню і штурмувало ринок. Повстанці тікали мостом за Вислу, відки з запорогого краківських товаришів стріляли на австрійських вояків.

„Тимчасом генерал Коллін довідав ся про наближене уоруженої процесії і вислав проти неї три компанії піхоти полку Шмерлінга, щоб арештувати її. Процесія вийшла власне на горбик і йшла при співі духовних пісень у напрямі до костела, перед яким стояло півтора компанії піхоти. Нараз Дембовський зі своєю громадкою уабровених і з голосним окриком „Гурра!“ кинув ся на вояків, щоб сим несподіваним нападом здобути собі або вхід до Костела, або поворот до Кракова. Сей плян не вдав ся. Військо дало дві салви, наслідком яких Дембовський упав, а потім кицало ся з багнетами на процесію, на яку майже рівночасно вдарила також инша компанія з лівого боку. Позбавлені свого зухвалого провідника повстанці пустили ся в розтіч; даремно ще один із їх офіцерів, Грочевський, пробував зібрати їх і заохотити до опору. Він упав також, і тоді почала ся загальна втека. Найбільша часть учасників процесії встигла добігти до моста і спасти ся на тім березі. На полі битви, де впав Дембовський, лежало 28 трупів. Духовних усіх арештовано; з них один капуцин був тяжко ранений і швидко потім умер, решту велів генерал Коллін відвести до Вадовиць“. Наведу тепер оповіданє М. Стецкої, також у перекладі на нашу мову з деякими скороченнями:

„Дня 27 лютого по полудни, в дощливий, хмарний день вирушила врочиста процесія з Кракова. Взяло в ній участь коло 30 ксьондзів і монахів і юрба людей, а супроводило її 30 стрільців під проводом якогось Губерта. Провадить процесію Дембовський в білій сукмані з хрестом у руках. Через Подгурже має йти процесія в напрямі до Велички. По прозові одного духовного на площі перед костелом у Подгуржу ру-

шли всі до Велички і дійшли до подгурського кладовища. Та що селян не стрічали ніде, а ніч западала, відложено дальший похід до сліду-ючого дня і процесія почала вертати до міста. Тим часом одначе зі сто-рони Могилян наблизив ся до Полгуржа Коллін із військом. Виперши новстанців із касарні він війшов на ринок. Тут повитали його стріли з вікон першого поверха деяких домів. Вояки кидають ся до домів, проблять ревізії та увязаненя і гонять за тими, що тікають до моста. Коллін опановує ринок, а одну компанію Шмерлінга під майором Шнай-дером та пів-компанії капітана Чеснега висилає на горбик Кшемйонки проти надходячої процесії. Шоховані здовж верхка гори Австріяки стрі-ляють до юрби, що йде співаючи. Повстає замішане. Дембовский збирає кілька стрільців і випередивши процесію о кількадесять кроків жене до ринку, аби залучити ся з поветанцями. Застунає йому дорогу малий від-діл Австріяків. Дембовский бажає пробити ся крізь нього; з окриком кидають ся стрільці на вояків і починаєть ся боротьба. Дембовского вхопили в руки і розоружили. Три вояки ведуть його в напрямі костела до стоячої там компанії резерви. Уйшовши кілька кроків він вирвав у одного з них карабін і замахнув ним, щоб увільнити себе, але в тій хвилі вояк, що йшов за ним, прострелив його кулею, а коли він упав на землю, вояк іше три рази проколов його багнетом" (op. cit., ст. 49—50). Се оповідане, як бачимо, значно відмінне від того, яке подає Сала прав-доподібно на оеніві рапорту Колліна, основане на листі Адама Селмйон-гродзкого, комісаря повстаня і учасника процесії та наочного свідка смерти Дембовского, писаного до його вдови Анелі Дембовскої в р. 1859. З огляду на таку пізю дату се оповідане на мою думку менше заслу-гує на віру, як сучасно написаний рапорт генерала Колліна, що в поль-ськїм перекладі був друкований у „Tygodniku Petersburskim“ із д. 21 січня (2 лютого) 1847 р.

Іван Франко.

Albrecht Wirth — Kasische Forschungen (Memnon 1909, III, стор. 1—48).

von Lichtenberg — Kaukasische Völker in Europa (ibidem, стор. 211—219).

H. v. Mzik — Beiträge zur Methode der Ortsnamen- forschung (als Kritik der Methode in Albrecht Wirths „Kritischen Forschungen“) (ibidem, ст. 201—210).

Праця Вірта в Мемноні наробила великого шуму і викликала аж дві статі, хоть вартість її дуже і дуже незначна і стоїть на рівні не више плодів Богуславского, Жунковича і інших. Причиною цілковитої безвартности розвідки, що певно коштувала багато часу і заходу, повна менауковість в етимольогічних висновках. Автор взяв ся за розвязку

трудного питання, хто були касійські (кавказькі) племена і якими говорили мовами і старає ся доказати се при помочи етимологій слів, подибуваних у всіляких старинних народів, що замешкували українську територію (приміром у Антів, Хазарів, Аварів і т. д.). При тім не дивить ся автор ані на походжене народів, яких слова порівнує, ані на вік поодиноких термінів і поступає собі самовільно без жадної методи. Се й виказали йому Ліхтенберг і Мжик на численних прикладах: Поляки се *Bulani*, Чехи се *Zychoi* = *Zychose* = Черкеси і т. д. в безконечність. *З. К.*

Józef Siemieński — O metodzie modernizacyi piśowni w wydawnictwach źródeł polskich XVI wieku (Sprawozdania Tow. Nauk. Warszawskiego, 1910, кн. 6, ст. 165—174). Автор стоїть на становищі прийнятій Академією наук в Кракові, що жерела XVI в. і пізніші треба в нових публікаціях модернізувати, приймати теперішню ортографію: „завдання видавця репродукувати не рукопись, але слова, які він означає“. Але нинішній спосіб модернізації старих жерел вважає автор недостаточним; пераз є кілька способів транскрибування даного слова на нову правопись і через те часто зміняєть ся загальний зміст речення: напр. „*ktoss tego żada*“ можна читати „*ktos*“ або „*któż*“ — і легко зробити похибку. Автор розсліджує ближше сю справу і шукає способів, як зарадити тим недостачам. Хто хоче видати текст модернізованою правописю, а при тім заховати всі нюанси мови писця, мусить наперед прослідити докладно, якими буквами ся рука означає поодинокі звуки; кождий давний автор мав свою ортографію, пераз дуже консеквентну, — треба її тільки відшукати, а тоді і в сумнівних випадках можна рішити, як модернізувати дане слово. Автор подає взірці, як переводити такий розслід.

Kazimierz Pułaski — Trzy poselstwa Ławryna Piaseczyńskiego do Kari Gireja, hana Tatarów perekopskich (1601—1603) — (Przewodnik naukowy i literacki, 1911). Розвідка опираєть ся на посольських актах Лаврина Пясечинського, браславського підкоморія, що їздив трічі на Перекоп в 1601—1603 рр. і сї акти переходять по части в оригіналах в бібліотеці Ординації Красіньських у Варшаві, по части в копіях у публічній бібліотеці в Петербурзі. Автор приводить діярій посла і инші з тим звязані акти в ексцерптах; критичних заміток майже нема. До історії козаччини нема нічого важнішого.

Jan Czubek — Rękopisy hr. Morstinów w Krakowie. Kraków 1911, ст. VII—21. Краківська Академія Наук приступає до інвентаризації рукописних пам'яток, розкинутих по різних приватних

бібліотеках; отже маємо каталог' одної із перших описаних збірок — Гр. Морстінів в Кракові (ул. Столярська). Се невеличка бібліотека, обіймає всього 100 чисел. Спеціальних вказівок для нашої історії нема, але дещо певно знайдець ся в усяких місцелянеах і мішаних збірниках. Подаю тут важнійші числа: 6. Діарій в московській війни за Владислава і листи 1584—1647 pp.; 7. Місцелянеа XVII—XVIII в.; 8. Роки 1604—1672 і пізнійші; 9. Роки 1703—9; 10. Маніфести, діарії, листи 1715—1722 p.; 11. Листи 1724—1732 p.; 12. Акти в „рокошу Зєбжидовского“ 1606—1609 p.; 16. Акти XVI—XVIII в.; 17. *Silva rerum* 1609—1631 p.; 21. *Silva rerum* 1701—1702, 1732 pp.; 23. Елекція Августа II і ин.; 25. Безкороліве по Яні III; 30. Безкороліве по Августі II; 67. Перше безкороліве — листи і акти; 68. Листи 1647—1658, 1706, 1720 pp.; 69. Листи 1720—1721 p.; 70. Акти в часів Жигмонта III; *Tomisiana* 1548—1553 p.; 77. Діарії сойму 1789 p.; 78. Елекційні акти 1696—1697 p.

Андрей Снитко — Описаніє рукописей и старопечатныхъ книгъ въ Слудкомъ (Минской губ.) Тройчанскомъ монастырѣ (Извѣстія отд. русс. языка и слов. 1911 p., т. XVI, кн. I, ст. 210—231). Се по правді не є ніяка „опись“ слудцьких рукописей, лиш недокладне перечисленє всякої старини, що знаходить ся в Слудцьку. Тільки кілька рукописей переглянув автор докладнійше і подав про них ближші дані, про инші дав замітки такого роду: „Ирмологій рукописный безъ конца, in folio“, „Ирмологій рукописный безъ начала, in 4°“ і т. и. Так само недокладно списані старі друки в слудцькій церкві і деякі археологічні предмети. Для нас могло-б бути інтересне хіба се, що в Слудцьку переховали ся деякі галицькі друки в кінця XVII в.; так маємо цвітлу Трійдь Сльозки 1666 p., Євангеліє 1670 p., Євангеліє 1690 p., Євхольогіон 1695 p. і деякі инші дефектні; на жаль близшої описи нема. *I. Кр—ч.*

Ів. Кривецький — Наша мемуаристика. „Неділя“, 1911, ч. 6—9, 13—15. Автор в ширшій бібліографічній статі збирає нечисленні записки минулого й пережитого ріжних наших більш і менше значних діячів. Спочатку обговорює д. Кривецький публікації, які появили ся на рос. Україні, а в другій частині оглядає галицько-українську мемуаристику. Автор потує лише видання 1900—1910 pp.

Ів. Кривецький — З секретів польської політики у Галичині 60—70 pp. ж. ст. (Літ.-Наук. Вістник, 1911, кн. VII—VIII). З приводу і на підставі двох видань: брошури К. Осташевского-Бараньского про А. Голуховского і записок Ф. Земляковского розповідає автор про антиукраїнську політику Поляків у Австрії та про їх

стремління скомпромітувати перед віденським двором Русинів як елемент гравітуючий до Росії.

Ю. Романчук — Замітки, доповнення і спростованя (Діло, 1911, ч. 77). Є се дрібні й побіжні замітки з приводу ювілеїв Г. Барвінок, Т. Шевченка, М. Шашкевича, А. Могильницького і М. Устияновича, а також коротка замітка з приводу пошлюк в некрольогах недавно помершого Василя Ковальського, ради котрої ми й потуємо сю статю. В. Д.

Література.

Максимиліанъ Фотъ — Къ вопросу о природѣ драмы (Вопросы Философіи и Психологіи 1909, кн. 97 ст. 170—191).

Се автореферат просторої праці п. в. *Das Drama in seinem Gegensatz zur Dichtkunst. Ein verkanntes Problem der Aesthetik von Max Foth. I. B. Leipzig 1902*, котру дуже прихильно оцінив проф. Гуте Дінгер (H. Dinger) в своїй книжці: *Dramaturgie als Wissenschaft* (Lpz. 1904). Автор статі ділить поезію тільки на лірику — з перевагою особистою (суб'єктивного) первістка і епос з перевагою описового (предметного, об'єктивного) і їх злуку в чимсь посереднім з рівновагою обох моментів (177 ст.). Четвертого рода поезії нема, отже драму ніяк і зачисляти до поезії, драма — се осібний рід штуки. У старших естетів, напр. Prods — *Katechismus der Dramaturgie*, драма вважалась третім родом поезії, в якім об'єднались і лірика і епіка, заломившись через призму об'єктивно-суб'єктивних переживань і почувань (о скільки драматургі переймає чужі переживаня, сам переживає їх і наново відтворює в переживанях дійствующих осіб). Драма-ж, по автору, дійсно є синтез, але не в понятію офіційної естетики, тільки в значіню життєвого синтезу не одної якості, але й вражінь наших чувств (і переживань духа — додамо). В драмі, по влучному виразови E. Faguet (*Drame ancien et drame moderne*) — лучать ся в одну цілість і велика форма, і ритмічні рухи, і рисунок — картина, і мелодія слова — музика. Сю гадку розвиває автор, ілюструючи її рядом порівнань з малярства і скульптури (напр. портрет олійними красками і мармуровий бюст), та доходить до виводу наміченого вже Дінгером, що драма є синтез засобів, якими користують ся різні красні штуки, але не синтезом самих різних художеств. Бо всі ті художества вражають чоловіка тільки дорогою одного якогось чувства (слуху, арівня, дотику), між тим як драма чинить се дорогою всіх сих чувств (ст. 177—183). В 3-ій главі автор застановляє ся на поодиноких фазах розвою драми, вяжучи нерозривно первісні зародки її в руках, міміці і ігрищах людových обрядів з найвисшим

її розвитком в старогрецькій трагедії і злукою обох стадій розвитку в церковно-християнській обрядності. Маючи на увазі психологічну аналізу драматичної творчості, автор поступає зовсім правильно, але забуває про одно, що лірик, епик, романіст, драматург стоять до себе також близько як маляр і скульптор, та що драматург стоїть до співтоваришів поетів (творців — художників слова і мисли) в тім самім відношенні, що скульптор до маляра. Як маляр послугується ся краскою і площиною, та скульптор глиною (твердим тілом) і простором — так і поет (лір., еп., ром.) словом-мислю і часом, а драматург іще і місцем. Що особи драматурга рухають ся, говорять — все те мало стійне, бо воно тільки пресекція чогось дійсного воспринятого, чи там пережитого і відтвореного драматургом; а чи дійсні особи на сцені дають як раз те, що вразило поета та що було в його уяві (чого він можливо й не вспів та не був в силі відтворити!) — дуже сумнівне, і в кождім разі вони дають тільки суб'єктивно поняті і знов не все точно відтворекі копії своїх внутрішніх переживань і творів уяви. Супроти сього нам прийшлося би ділити всю художню творчість людства не тільки на поодинокі групи літератури, штуки, мислі, техніки (бо й в філософії і техніці багато художнього), але кожду групу крім поодиноких підрозділів — лірики, епіки; музики; малярства, скульптури; драми; танцю... ще на вищий ряд первістків, які-б дозволили нам розграничити не тільки ступень але й причину та ціль даного переживання та явища і його видиму форму. У автора виходить се ясно, коли він заговорив про драми Шекспіра (191 ст.), в яких вражає нас перш усього геній творця, але не геніяльний твір драматичний раг excellence. Автор очевидно думає про ту далеку ясну будучину, коли сцена перестане бути тими підмостками і бутафорією, чим вона нині так болючо вражає кожного вдумливого театрального видця. Але до сього ще дуже далеко, щоб поет і драматург нашли собі дівинника в сценічнім артисті, так же далеко як далеко поетови і драматургови до дійсних переживань інших людей, в яких вони часто творять. Але-ж наконєць до всього того нема нікому ніякого діла — бо нема закону, по якому кождий з нас — чоловік, поет, актор мав би в певну хвилю перестати бути собою. — Вважаємо статю автора дуже інтересною, хоч і хибленною по тону гніву на старих німецьких естетів, що непотрібно все класифіковали по якимось скринючкам, та неповного по доказовім матеріалі нерозривної звязи всіх художеств — музики, ритміки, словесної поезії, мисленної поезії — філософії, малярства (картинности) і скульптури (рельєфности-вишуклости) в поезії слова — ліриці, епіці, романі, драмі (відповідно до ступеню розвитку тих всіх елементів).

I. Свєтліцкій.

А. Пападопуло-Керашевъ — *Varia graeca sacra*. Сборникъ греческихъ неизданныхъ богословскихъ текстовъ IV—XV вѣковъ, Спб., 1909 (Записки ист.-филолог. факультета Имп. С.-Птб. Университета ч. ХCV, ст. 44+320).

З 18-и статей половина агіографічного характеру, з решти найбільше-інтересні чини свячення води р. Ніла (184—212 ст.). На першім місці подана богата збірка чудес св. Артемія. До тепер було звісно їх тільки 34 і то в славяноруськім переводі Макарієвської Четі-мінеї (жовтень), в грецьких же рукописах було їх ще меньше. Але всі звісні тексти говорили за те, що сих чудес має бути еще більше. І дійсно, в грец. рукописі 1308 р. нашлось їх аж 45, але без епілога агіографа, отже з вказівкою, що з сих чудес можна буде ще дещо найти. Зложено сих повідань припадає на час 650—668 р. Вони важні не тільки топографічними даними про Константинополь даної доби, але й доказами, що Роман Сладкопівець жив в полов. VII в. — З інших агіографічних статей вважимо на похвальне слово Івана Цеци (XII в.) сиракузькій м-ці Лукії, оповідане ігуш. Ігнатія про ікону І. Христа по ркп. 1307 р., жите св. Агапита і пісні в його честь і оповідане про чудо Богородиці Одигитрії 1426 р. над хорою молододу жінкою. Чини освячення води р. Ніла (184—212) важні звязю з дохристиянським звичаєм єгиптян почитати Ніл як уособлену силу родючости. Сей звичай заховав ся і у православних, особливо в молитві-вазиві, щоб Ніл підняв свої води й вилив промислом і велінем божим.

І. Свєтлицький

Матеріали и изслѣдованія въ области славянскої филології и археології, А. И. Соболевскаго (Відбитка з „Сборника отд. рус. яз.“ т. LXXXVIII), Спб., 1910, 8°, ст. IV + 286.

Багато зі статей збірника акад. Соболевського було вже друковане й увійшло тут у перерібі з поправками чи доповненнями. Й коли взяти під увагу, що й друковані статі в більшій часті появлялися на сторінках таких видань, які малодоступні навіть для бібліофілів, покажуть ся велика вартість збірника бистроумних висновків і дослідів, поданих у легкій формі, та словарного матеріалу, який також розглянений в той спосіб, що представляє інтерес не тільки для язиковознавців, але й для істориків літератури та культури.

В статі „Древнія церковно-славянскія стихотворенія IX—X вѣковъ“ відбудовує автор віршову форму азбучної молитви ученика Кирила й Методія Константина Болгарського, похвали болгарському цареві Симеону в Святославівім Збірнику 1073 р. та в збірнику Кирило-Білозерської бібліотеки XV в., азбучної молитви в збірнику Спасо-Преображенського монастиря в Ярославлі другої половини XIII в., „Прогласа

св. Євангелія“, похвали цареві Симеонови в Златоуструї і двох азбучних молитов по копіях XV—XVI вв. Перші три церковно-славянські вірші дали спробою акад. Соболевському вибрати цінні дані для староруської акцентології. „Русскія молитвы съ упоминаніемъ западныхъ святыхъ“ (автор наводить тексти двох молитов) се останки цілої групи молитв, переложених із латинської мови в границях Чехів, від віків підчинених римському престолови ще тоді, коли тут заховувало ся богослуження на церковно-славянській мові і церковно-славянська мова була мовою церковного письменства. „Словарный матеріалъ двухъ древнихъ памятниковъ чешскаго происхожденія“ вибирає слова з „Бесѣдъ“ папи Григорія Великого та з Нікодимового Євангелія по списку XIV в. В статі „Къ хронологіи древнѣйшихъ церковно-славянскихъ памятниковъ“ означений час перекладу квівських глаголичних карток на кін. X—поч. XI в.; на основі словарного матеріалу приписаний переклад „Слова болящихъ ради“ та лічничих молитв в Бесѣдах по рукописи XIII в. в Имп. Публ. Бібл. і в Синайськѣм Требникѣм одній і тій самій особі; в квівських уривках видить автор намятку польського письменства XI в.; вкінці наводить два останки памяток, переложених із латинської мови в давніх Чехах, і на основі паралель і словарного матеріалу висказує думку, що „Заповѣдь св. стець“ і „Закѣвъ судный“ се дві частини колишньої цілості, в якій поруч себе стояли церковні і світські закови. В статі „Къ исторіи древнѣйшей церковно-славянскої письменности“ містить ся „Нѣсколько наблюденій надъ словарнымъ матеріаломъ“, на питанне „Гдѣ жилъ Константинъ Болгарскій?“ дасть ся відповідь, що був єпископом в недалекій від Солуня Бригальницѣ, відповідаєть ся на питанне „Когда и гдѣ писалъ черноризецъ Храбръ?“, що не пізнійше 930 р. та найправдоподібнійше в грецькѣм Солуні і встійнюєть ся дата повстання славянської азбуки та початків славянського письменства на 863 р., вкінці зроблено „Нѣсколько палеографическихъ наблюденій“. Про „Номоканонъ Іоанна Схоластика“ подав акад. Соболевскій інтересні замітки що до перекладу та вибрав словарний матеріал у порівнанні із грецькими словами. В замітці про „Райградскій сборникъ“ віднесений його латинський текст до кін. X в. Розвідка про „Особенности русскихъ переводовъ до-монгольскаго періода“ на основі незвичайно влучних заміток признає переложеними в старій Русі отсі твори: Житіє Андрея Юродиваго, Пандекты Никона Черногорца, Уставъ монастырскій такъ наз. Студійскій, Христіанская Топографія Козмы Индикоплова, Исторія Іудейской войны Іосифа Флавія, Александрія Псевдо-Каллисєена, Толкованіє Никиты Ираклійскаго на Слова Григорія Богослова, Пчела, Чудеса св. Николая Чудотворца, Сказаніє о перенесеніи мощей Николая Чудотворца въ Баръ, Житіє св. Стефана Сурожскаго, Огласительныя.

поученія Теодора Студита, Житіє Теодора Студита, Сказаніє о созданні храма св. Софії въ Царьградѣ, Физиологъ второй славянскої редакціи, Посланіє Петра Антиохійскаго объ опрѣснокахъ, Книга Эсеирь, Апокрифическое Житіє Мойсея, Апокрифическіє разсказы о Соломонѣ, Апокрифическое Житіє Макарія Римлянина, Повѣсть объ Акирѣ, Повѣсть о прекрасномъ Девгеніи, Повѣсть объ иверскої царицѣ Динарѣ, Повѣсть объ царѣ Адарьянѣ й Повѣсть о двѣдцати свяхъ Шахашни. Можливо також, що на Русі переложено „Толкованія на Посланія ап. Павла“ незвісного автора та „на Пѣсьн пѣсней“ Филона Карпафійського. „Хронографъ Георгія Амартола“ переложено в Болгаріі в часи Симеона. В кружку болгарського царя Симеона повстала й редакція перекладу євангелія й апостола, яку недавно ще уважали „руською“. В статі „Изъ переводческой дѣятельности св. Саввы Сербскаго“ приписуєть ся переклад Коричої руському монахови (або монахам) на Атоні в другій половині XII в. або самім вочатку XIII в., відносить ся появу славянського тексту Книг законних до кіп. XII—поч. XIII в. й то на Атоні, а переклад Хіляндарського Типика признаєть ся ділом руського монаха на Атоні. На основі запозичених слів із ш і ж замість очікуваних с і з, які находять ся у всіх славянських мовах і походять із західно-європейських слів, говорить акад. Соболевский в дальшій статі „Изъ исторіи заимствованныхъ словъ и переводныхъ повѣстей“ рішучо про руського перекладчика староруської повісти про Індійське царство, признає для Троянської притчі безпосередній латинський або романський оригінал і вважає правдоподібним походженне грецького тексту Александрії зі славянського, а сей останній се переклад із латинського або романського. „Старшіє переводы рускихъ католиквѣ“ — доси були звисні три найбільше маркантні, а се „Страсти Христовы“ й Повѣсть о трехъ короляхъ-волхвахъ“, видані „Обществомъ Древней Письменности“ та „Житіє св. Алексія Человѣка Божія“ у виданні Владимірова; до них долучуєть ся чин католицької служби в честь Богородиці в перекладі з польського та „Пѣсьн Пѣсней“ у перекладі з чеського на думку автора, одначе правдоподібнійше з польського. В додатку є цікаві замітки про колишні „Кирилловскія рукописи бібліотека Залускаго“. „Остатки бібліотеки XIII вѣка“ ростовського єпископа Кирила заховали ся в виді двох книжок: Житія Ніфонта 1219 р. в бібліотечі Троицької Лаври № 35 й Апостола Толкового 1220 р. в Московській Синодальній Бібліотечі № 7. Статя „Бібліотека московскихъ государей въ XVI столѣтіи“ написана з нагоди книжки Белокурова „О бібліотечі московскихъ государей въ XVI столѣтіи“. Поза тим ще три статі: Названія населенныхъ мѣсть и ихъ значеніє для руской исторической этнографіи, Замітки о собственныхъ именахъ (Имена въ велико-русскихъ былинахъ, Волось и Власій, Груша и Дуня, Жидята, Перогошая, Жвань),

Изъ области вѣрованій и обрядовъ (Купало, Ярило, Два слова о вилахъ, Навье и Верзуюво коло, Тризна). *М. Возняк.*

Проф. Б. Цоневъ — Описъ на ръкописитѣ и старопечатнитѣ книги на Народната Библиотека въ Софія, Софія 1910, ст. XXII + 555 ст. + 18 снимків.

Се видане обіймає всі рукописи і старопечатні виданя, що находили ся в болгарській Народній Библиотеці в трицятиліте її істнованя (1879—1909). За сей час зібрала Б—ка 451 рукописей і 102 стародруків. А що чимало важного для славистів (істориків і граматиків) находить ся в сих рукописах, свідчать про се праці цілого ряда визначних учених російських й славянських (вони перечислені на ст. VII) та й сам опис, з якого виходить, що в Софійській Народ. Б—ці находять ся: 1 ркп. XII в., 16 — XIII в., 3 — XIII/XIV в., 35 + 2 датовані XIV в., 6 — XIV/XV в., 52 + 4 датов. XV в. Дальше число датованих стає чим раз більше: 13 — XVI в., 15 — XVII в., 19 — XVIII в. Пергамінових рукописів всіх 49 + 6 мішаних (перг. + пап.) + 1 перг. друк, з чого 9 чужих, отже 43 + 3 болг. пергаміни. Велика часть пергамінів обіймає всього по кілька листків. Що до походження, то майже половина всіх рукописів сербської редакції, одна третина болгарської, одна девята сербо-болгарської, та одна дванайцята русько-болгарської редакції. По змісту — дві третини церковно-богослужебних книг, а одна третина церковного-повчаючого і апокрифічно-світського змісту. Подрібно огляду не даємо, бо опис уложений так прозоро, до того улекшений докладими показчиками (X—XXII і 525—555 стор), що кождому легко буде з'орієнтоватись в описі про потрібне йому. Вкажу тільки на деякі рукописи руського походження: 25 (441) перг. 14 листків Євангелія XIII/XIV в., 103 (148) Апостол XVII в. з вкладною 1639 р. для Рудницької церкви, 229 (214) Тріодъ постна XVII в. з України 1687 р., 288 (343) церковні і похоронні пісні XIX в. руської редакції. — можливо, що який співаник; 320 (508, 340) Збірник жвгій XVI/XVII в. із сказаніями про Бориса і Гліба (1326—136 а і 113 а—114 б) та про смерть св. кн. Володимира (128 а—130 б); 321 (440) Скитський Патерик 1786 р. Сербо-болгарский Дамаскин № 327 (166) був написаний Самуїлом Бакачичем Руссином „вѣстою горѣ Ядонскѣ ск. Анны „хчѣ“.

І. Свєтлицкий.

Józef Tretiak — Bohdan Zaleski do upadku powstania listopadowego. 1802—1831. Życie i poezya. Karta z dziejów romantyzmu polskiego, Краків, 1911, ст. VIII + 500.

Справедливо зазначає проф. Третьак у передмові, що молодечий.

період життя Богдана Залеского має для історії польської поезії більше значіння, ніж період життя, переведений на заслання, бо раз у молодечім періоді стоїть Залеский побіч Міцкевича на вершку тодішньої романтичної поезії, а потім іще більше тому, що ту повстають усі ті елементи („Bóg, świat, Słowiaństwo, Polszcza, Ukraina“), які лягли в основу його поезії до кінця життя. Але з усього найбільше характеристичним є для поезії Залеского його українїзм, „змагання втягнути людову українську культуру в широкий світ польської поезії, розсіяний лучами західної культури“.

Молодечий період життя Залеского поділений в праці на дві часті; перша обіймає його побут „Na Ukrainie“ в рр. 1802—1820, друга „Na Mazowszu“ від 1820 до 1831 р. Першу частину виповнюють два розділи, про дитинні часи (1802—1812) та шкільні (1812—1820). В 1818 р., так важнім в історії польської літератури, найшли ся по вакаціях три товариші: Залеский, Северин Гощинський і Михайло Грабовский в одній клясі, а саме п'ятій уманської василіянської школи. З різних сторін дали ся чути нові кличі. В „Świczeniach Naukowych“, які видавав у Варшаві Гліксберг, появила ся голосна розвідка Чарноцького „O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem“, а крім того героїчна поема Тимона Заборовського на основі здобуття Кііва Болеславом Хоробрим, поема, яку декуди можна вважати першим завязком польської оригінальної поезії в романтичній дусі, а разом із тим першим твором української школи. В одній з уваг до тої поеми містить ся перший романтичний маніфест, правда ще досить неясний, але в головних думках нагадує він уже звісну розвідку Бродзінського „O klasyczności i romantyczności“, яку трохи випереджував. Розвідка Бродзінського, яка вакликала дуже сильну полеміку, друкувала ся тогож року на сторінках „Pamiętnika Warszawskiego“. Рівночасно з новими кличами в варшавських журналах дав себе почути голос у Вильні, який накликавав до звороту на нові шляхи, в листі Ляха Ширми до редактора „Dziennika Wileńskiego“. Був сей голос відгомоном переконань Ходаковського, що давав Ляхови Ширмі до відчитання цілий свій величезний збірник пісень і хто зна чи не спонукав його наслідувати людову поезію. З листом пересилав Лях Ширма дві пісні (Jaś i Zosia, Zdanek i Halina), які переробив з галицько-українських пісень, уділених йому Ходаковским.

З новими кличами зазнайомила ся трійка шкільних товаришів, але до належної оцінки їх вартости не була пригетованою. Одначе новість притягала до себе. З чотирох творів Залеского, надрукованих в 1819 р. в „Dzienniku Wileńskim“, три переклади, а четвертий „Duma o Waślawie“ є вже свідомством впливу нових кличів, першим кроком молоденького поета на шляху до романтизму. Бродзінський, Ходаковський

і Лях Ширма вказували на велике значінне людової пісні, а останній пробував навіть убити українські пісні в польську одіж. В тім самім напрямі пішов і Залеский і темою свого твору вибрав зміст одної української народної пісні рекрутської. Як учитель Лях Ширма, так і ученик Залеский не відчув іще того, які тайни краси народної пісні: „її простота, щирість, звязкість, драматичність розтопили ся у воднистій сентиментальности“. І як Лях Ширма в своїй думці „Jaś i Zosia“ впровадив у закінченню образ могили з плачучими берегами, якого не знав аналогічна українська народня пісня, так Залеский подібним образом закінчив і свою думу.

Другій частині, побутові на Мазовшу, присвячено дальших десять розділів. Про жите у Варшаві (1820—1822) оповідаєть ся у третім розділі, а про „próbę lotu“ в тім часі у четвертім. „Dumka hetmana Kosińskiego“ з того часу була першим твором Богдана, в яким виступає українське історичне тло, „першою пробкою сотворення того поетичного роду, що в півнійшій творчости поета мав зайняти так видне місце“. Тим родом є історична думка, яка бере свій мотив не з дум і історичних пісень, але з історії і традиції, розтоплює сей мотив в богатім ліризмі і ціла настроєна українофільським тоном, який витискає найбільше характеристичне знамя на поезії Залеского та який в „Dumce hetmana Kosińskiego“ відзиваєть ся перший раз“. Українофільство Залеского підєчували згадки з дитинних часів, туга за рідною землею, яка тим кращою була для нього, чим дальше й довше був віддалений від неї, а крім того романтичні кличі, переконання, що романтичний поет повинен переймати ся поезією народу, серед якого вродив ся і виховав ся, його традиціями та історією. Залеский уродив ся на Україні з козацькими традиціями; до того обставини його життя спеціально в дитинстві сприяли його зближенню до українського народу, його звичаїв і пісень так, що аби стати поетом в романтичній дусі, Залеский мусів переймати ся традиціями України й полюбити їх. Інша річ, що патріотизм поета та його природа, що шукала скрізь гармонії, веліли Залескому вибирати звичайно тему й тло для своїх ліричних образів з тих „світлич часів, коли межі Польщею і козаччиною не було ще кривавої границі, коли остання була щитом річи посполитої від полудня, а по части і сходу, та передньою сторожею в боротьбі з ворогами хреста“. Свої погляди на відношенне козаччини до Польщі черпав головню зі „Śpiewów historycznych“ Немцевича та „Opisu starożytnej Polski“ Томи Свенцкого. Спеціально звернув увагу на геройські боротьби козаків із Турками, як їх описувала „Kronika“ Мартина Бельського. Так вибрав собі Косівського героєм своєї думки та змалював в ній ідеальний тип козацького лицаря, як представляв собі його в своїй уяві. Щоби викликати в себе більше

заінтересованне до предмету, вибрав на тло свої рідні сторони, околиці Кривця і Ставищ. Спеціально українським і козацьким є у першій половині думки краєвид і історичне тло, а також „*rewna lotność i skoczność*“, які були виразом одної зі сторін темпераменту самого поета, а відповідали добре козачій природі. Обі ті прикмети нашли свій вислів в ритмі вірша та строфічній будові, що була оригінальним витвором музикального духа поета, але яку, йдучи за романтичною модою, подавав він як українську народню.

„Думою з української пісні“ назвав Залеский свою „*Ludmił-u*“. Думав, що введення Дніпра й Татарів надасть своїй творові українського кольориту, а що романтична мода поручала позички з народніх пісень, дозволив собі на невинну видумку. Для „*Luboga*“ використав мотив з української думи про Івася Коновченка — мотив повороту коня без їадця до табору та вражіння, яке викликає у таборі кінь як свідок згуби свого пана. Невдоваї ужив того мотиву для сотворення цілком оригінального уривку п. з. „*Wyjatek z rapsodu gycerskiego*“: тут скристав з нього, щоб коротко змалювати замішанне у війську в хвили, коли кінь вожда вертає без пана тай іржапнем оповіщує його смерть і жаль за ним. Мотив сердечного відношення межі конем і козаком в українській народній пісні заставив Залеского передіти французський твір одного мало звісного поета (*Millevoye*) в польську ритмічну одіж, в цілком оригінальною ритмікою, п. з. „*Arab u mogiły konia*“. Перерібною української пісні про відїзд козака, яку знав безпосередно зі збірника Цертелева, була „*Nieszczęśliwa rodzina*“ з 1821 р. Цікаво, що той сам народній мотив невдоваї потім обробив Залеский вдруге, в більшим викінченнем, в „*Wzgórku rozegnania*“ вже по зазнайомленню з поезією Міцкевича. Що до форми являєть ся „*Nieszczęśliwa rodzina*“ спорідненою тільки з вісьмома середніми віршами української пісні, що до змісту — свободним повтореннем змісту пісні з дрібною переміною подробиць. Головний мотив жаль при розлуці сина з матерію і сестрами перелляв Богдан вірно, а ворожба, взята з української пісні про розлуку сина на віки з родиною, була наче пророцтвом долі самого поета:

„Prędzej w źródle wyschnie woda,
Góra wzbije się z mogiły,
Niż go ujrzy ta zagroda,
Niż powróci Ruślan miły“.

Хоч невеличкий час проминув від часу написання „*Dumy o Waclawie*“, а всеж у новім творі реторика уступила місце простоті, фальшивий патос щирости.

В патім розділі змалюваний дволітний (1822—1824) побут Богдана як приватного вчителя у Лещинку. Тут потрагла його душею по-

евія Міцкевича, одначе невільником не зробила. Побуджений до застави над собою і самоозначення написав Залеский 1823 р. „Śpiew poety“, де виспівав цілу свою душу. Перерібка української пісні про від'їзд козака в „Wzgorzku rozegnania“ представляє уже висшу ступінь естетичного почуття. Яр, степ, кінь, вітер і могила складають ся тут уже на чисто українську барву переробленої думки. „Wyjątek z guserskiego garsodu“ має попередника в „Lubog-i“. З маси складових мотивів багаті подробицями думи про Коновченка вибрав Залеский не без впливу передмови князя Цертелева до своєї збірки тільки два, поворот коня без їздця до табору й величавий похорон героя. Щоби дати новому творови виразнійше історичне тло, впровадив Івана Виговського, що репрезентував напрям згоди межі козаками та Польщею, Коновченка замінив на Януша Беньявського та крім хоробрости й лицарської смерти не лишив йому нічого з героя думи. Януш Беньявский, який пізнійше надав і титул сій героїчній поемі, виступає в рапсоді вже як неживий, отже поема не має ніякого індивідуального героя, тільки збірного. Є ним козацьке лицарство, що на віскгу про страту товариша зриваєть ся як один муж зі сну, на розказ гетьмана жене на Татарів, доганяє їх, розбиває, відбиває Беньявського, справляє хороброму товаришеви лицарський похорон, а на вічну згадку на нього силе над ним могилу. Збірний герой порушуєть ся на величезнім тлі степового краєвиду, а його величину представив поет не при помочи епітетів й описів, тільки змалював, як жене кінна погоня за Татарами. З сій погоні перелітають одні образи за другими й творить ся із них довгий ланцюх вражінь. Є се поезія руху, „властива ковацькому житю і степовій природі, сотвореній на се, щоби вітер і кінь буяв по ній“. Деякі подробиці для сеї поемі зачерпнув Богдан із наших українських дум. В генезі „Dumki Mazery“, що в своїм пляні і формі нагадує „Dumkę hetmana Kosińskiego“, була одним із чинників охота протесту против „Dzikiej baśni“, що завдяки геніяльному авглійському поетови Байронови мала стати популярною у цілім світі. Ще сильнійший був инший мотив. В мемуарах Паска находив Богдан відбите сильного антагонізму провінціонального межі Мазуром і козаком, а що автором був Мазур, виходив зме на тім козак. Отже Залеский постановив взяти в оборону Мазепу та висловити почування молодого та зальотного козака в боротьбі з Поляками, а спеціально з панами. Оборона мала розтягати ся на цілу козачину та її вічні зачіпки з річю посполитою, а сама постать Мазепи виїшла так живою згід пера Залеского, що на ній, а не на Байронови взорував Словацкий свойого Мазепу. „Dumka Mazery“ в відносінах до „Dumki hetmana Kosińskiego“ показує значний поступ у розвою поетичного талану Богдана.

В шестім розділі представлена „atmosfera koleżeńska“ в pp. 1824 до 1825 (Грабовський, Івай Креховецький). Як „Fantazyja do Rydzewskiego“ була наче запереченням того всього, що виспівав про себе поет перед роком в „Śpiewie poety“, являла ся пароксизмом байронізму, так зі спурідненого успособлення виплило „Westchnienie za rodzinną chatką“. Сей вірш варт уваги з тої причини, що тут початок тої туги за „краєм дитинних літ“, яка розширюєть ся пізнійше до цілої України й творить як не наймаркантнійший, то один із наймаркантнійших тонів у ліриці Залеского. З переписки з Грабовським виходить, що Богдан стидав ся усіх своїх поезій, що мали історичне тло, бо був пересвідчений о недостаточности свого історичного підготовання, але все таки не міг здержати ся від творення нових поезій на українськїм історичнїм тлі. Нові твори мали мати епічний характер. Думав про якусь більшу епічну цілість, але його чисто ліричний талант не міг здобути ся на се; героями мали стати то Косїньський, то Дмитро Вишневецький, то вкінці Сїрко. Та переконавши ся, що але розумів Косїньського, викінчив тільки рапсод про Вишневецького чи Вишневецьких уже 1825 р., а з третього героя застряг в його памяти тільки помисл поетичного представлення козацького походу на чайках до Туреччини, який і дочекав ся згідного з історичними фактами виконання в „Czajkach“. Написати „Damiana“ склонила поета принадна традиція славного роду Вишневецьких, дальше його патріотизм, охота змалювати ті „щасливі часи, які були втіленням політичних ідеалів поета“, вкінці спомини з дитинних літ нічим негамованої свободи на лоні природи під опікою знахаря Зуя; крім того вложили ся на ґенезу „Damiana“ романтичний українїзм і вплив „Graczyku“. Назву головного слуги Дамяна — „Коновченко“ взяв Богдан з української думи, а до монольогу Дамяна ввів одну строфу звисної пісні: „У сусіда хата біла“. „До того треба ще додати один дуже важний чинник, бо вплинув він на уформованне одного помислу в „Damian-ї“, помислу, що мав мати найвисше значінне і відіграти велику ролю не тільки в дальшій роввою поезії Залеского, але й у цілій польській поезії з українською закраскою. Тим помислом є постать Наума, тим чинником є традиція про Вернигору. Наум є першим втіленням сеї легендарної постати, що в містичній авреолї спуєть ся через цілу польську поезію ХІХ в., яснїє незрівнаним блеском у Словацкого, находить прекрасний вислів під кистію Матейка та заходить аж до „Wesela“ Виспяньского. Залескому належить ся честь, що він перший впровадив ту постать до поезії під назвою, узятою з дитинних згадок, що він перший сотворив її поетично як співця і віщуна в основних нарисах, які прикрасили ся опісля богатьома новими, але самі лишили ся незатертими“.

Змістом сего розділу „Początki sławy i pierwsza miłość“ в 1825 р.,

якої виразом появлять ся небавком „Rusalki“, а восьмого „Stosunki z Ukrainą“ в рр. 1825—1828. Далекі сильніше, ширше й глибоше, ніж у „Westchnieniu za rodzinna chatka“, заакцентована туга за Україною в „Dumie z pieśni ludu ukraińskiego“ з кінця 1825 р. Зрада любови, відвід одного з найблизших уманських товаришів Грабовського, вражіння по перечитанню „Maryi“ Мальчевського, самоубійство приятеля Юліана зложили ся на скріплення і поглиблення Богданової туги. Мельодія української народньої пісні, якою упоїло ся його ухо в дитинстві, стає тепер його одинокою осолодою і потіхою. Спеціально часто пригадують ся йому з української народньої пісні звороти до вітру, як повірника, післанця і посередника. Старання його у товаришів, аби збирали для нього українські пісні, не вінали ся успіхом. Другий том проєктованого видавництва „Rocznik Literatury“ мав бути посвячений виключно історії і то спеціально історії України. В українській трійці сильніші звязи лучили Залеского з Грабовским, ніж із Гоциньским. Забір видання українського „Rocznika“ розвіяв ся. Не надавав ся Богдан і до ведення задуманого Грабовским дневника, як показують у дев'ятім розділі його зносини з варшавськими літератами за той сам час (1826—1827) в обфрону України перед газетними нападами.

Безпосередно по Міцкевичевім „Wallenrodzie“ виспівав Богдан „свій найкрасший соловейків спів“ „Rusalki“, написані протягом літніх місяців 1828 р. Їм присвячений десятій розділ праці проф. Третьяка. Мотивом літання людей у водусі, властивим середньовічній демонології, який так визначну ролю відграє в повірях українського народу, вьжесть ся перша частина сеї поеми з листом Богдана до Вітвіцького з 28 мая 1828 р. Значить, тоді уже лежала в бруліоні перша частина, а ціла поема була готова в жовтні або й скорше. На повстанне епічної ткани чотирох перших пісень зложили ся спомини з дитинних часів, історичний українсьм поета, любов до Жуковскої, вплив української народньої пісні і вкінці німецької романтики. Річ дієть ся на Україні, героєм є „душею, серцем Українець“, але в яких часах відбуваєть ся ціла подія, годі означити. Можна віднести її до часу повної свободи козаччини, але в інших місцях герой дуже подобає на студента уманської школи, який драпаєть ся по скалах Зофіївки або ховаєть ся межі житом. Виходить, що героєм сам Богдан. Туга за Україною, той основний тон його поезії, звязана нерозлучно з тугою за щасливими вражіннями з дитинних часів, найшла ту місце для себе, вплинула на уформованне теми й стала центом, який сильно вьже фантастичну повість з елеґійним закінченням“. Видно ту, спеціально з епильогу, що вже дозріла в ній міся якогось польсько-славянсько-українського наслідника Бояна. „Не соловій то вьже, ні жайворонок мав бути, як в „Śpiewie poety“, але орел, що збиваєть

ся над степом, подібний до того, що йому як дитині проводив у мандрівці по степі і запровадив на нічліг до могили“.

Останні два розділи: „Przed burzą“ і „Podczas burzy“ обіймають житє Залеского за рр. 1829—1831 перед і підчас повстання. Ні повісті, ні історичні поеми, які починав писати під впливом Вальтерскотового духа часу, не клеїли ся йому; повість про Косіньського спалив на свої уродини 1829 р. Писав історичну поему на козацько-татарськїм тлі, де виступав „Великий Конашевич, славний Данилович і стурчений Б. Хмельницький, крім того ще багато інших історичних осіб, а межі ними три гарні сестри в гаремі Гірая“, але й сю поему писав без віри в її докінчення. Приємною несподіванкою було для Богдана, що Міцкевич у голосній передмові до нового видання своїх поезій одним духом назвав побіч Бернса, Гердера, Гете, Скота, Карпінського й Богдана Залеского як великого поета. І дійсно другий том новорічника „Meliteli“ приніс звід пера Богдана правдиву китицю найкрасних цвітів-поезій що до форми та краси. Найбільший з тих творів „Co mi tam czyli roganek starego myśliwca“ представляє тип старого українського шляхтича, запаленого мисливця, одначе часто не реального, а витвореного романтичним перенятем Богдана значінням і красою українських дум і думок, хоч ті думи, які вичислює, мають уже за дуже літературвий характер. Коли в тім творі відграє історія „ролю фантастичної драперії без самостійного значіння“, „Czajki“ і „Trzeci szturm do Stawiszcz“ є виїмковими творами Богдана, опертими на строгій історичности, прикріпленими до виразних дат. А що ся строга історичність не вплинула уємно на артистичну свободу, на полет поетової фантазії, оба твори треба зачислити до архитворів Залеского. „Czajki“ відносять ся до славного морського походу козаків під проводом Конашевича 1614 р. на Синопе. Невиповідає ту головний герой своїх почувань, тільки є ту вплив збірних почувань радості та триюмфу, ентузіастичний оклик на честь побідного вожда. Зістав ся тут Залеский і вірний своїй гармонічній природі і не сфальшував характеру козаків, бо є тут образ тільки того, що було епільофом походу Конашевича, образ триюмфуючого повороту козаків морем з великою здобичею. Тому сей твір робив дуже сильне вражіння на інших поетів і спонукував їх до наслідування.

Два такі поети, як Словацький і Шевченко, по гадці автора підпали впливови сього твору. „В Шевченка вплив того вірша видно в двох епічних уривках, що своїм характером наближають ся до рапсодів Залеского, а теюмо мають морські походи Запорожців до Туреччини“. Се Іван Підкова та Гамалія, навища двох козацьких вождів; перший хоч є історичною особою і дійсно боров ся із Турками, але морських походів не відбував, „другий навіть зовсім не існував в історії і коли ввів його Шевченко-

до поезії як начальника походу, тільки хіба тому, що дуже мало ознайомлений з історією поет не міг найти иншої особи для своєї теми, а не хотів за виразно наслідувати Залеского, оснівучи того самого, що й він, вождя Сагайдачного". До Івана Підкови взяв Шевченко ситуацію із тих строф Залеского, що представляють Конашевича, як він здалека від гамору та співів дружини мовчки укладає плян нового походу. В Гамалії знову повторюєть ся оклик на честь вождя морського походу, що себе й дружину окрив широкою воєнною славою. „Одначе Гамалія — гідне се уваги — є також наче би доповненням „Czajek“, розвиненням їх помислу, поет уводить ту й войки християнських невільників над Босфором, які очікують визволення, й сцену вбійств і пожежі, якої Залеский не хотів доторкнути ся, бо була противною його артистичній природі". В „Czajkach" найшов Шевченко перший раз романтичну апотеозу козаччини в поетичній формі.

„Trzeci szturm do Stawiszcz" є чимсь цілком виїмковим у творчости Богдана, бо не тільки предмет вибраний з історії польсько-козацької боротьби, але й симпатії поета перехляють ся на сторону противну козаччині. Своєю екзотичністю виїмкове в творчости Богдана „Śpiewające jezioro". Щось цілком противне творить остання з поезій перед повстанням думка „Pielgrzymi w obszernym kraju"; ціла вона повна туги за родинними сторонами та мрій про чудні дитинні вражіння.

Я вибрав тільки найголовніше з того, що так чи сяк вьажеть ся з Україною і спеціально з її словесністю і літературою, щоби показати, як цінною і важною праця проф. Третьака також для дослідника української літератури. Становить вона останнє слово в оцінці житєвих фактів і творчости Залеского та пояснє не один факт з історії польсько-української школи. Використані всі житєписні матеріали, замітки та всі праці про Залеского, не тільки в польській мові, але й українській, що рідко лучаєть ся у польській науці, і замітки дра Франєз в Зорі за 1886 р. і три цінні праці проф. Ол. Колесєн (одна в 1 т. Житя і Слова п. з. „Слїди впливу Жуковського в поезіях Б. Залеского", друга в 1 т. Занєсок п. з. „Українські народні пісьня в поезіях Богд. Залеского" й третя, видана в 1900 р. у Львові п. з. „Ukrainska rytmika ludowa w poezyach Bohdana Zaleskiego"). Всі дотеперішні вістки провірені, хибні спростовані, цитати з творів подавані на основі перводруків і рукописий, а все разом доповнене значним недрукованим матеріалом. Житє і творчість Богдана звязані з широким літературним, культурним і політичним середовищем. Скрізь переконуючо устійнена хронологія творів. Ї не тільки багато нового принесла праця для біографії й оцінки творчости Залеского, але також дав проф. Третьак так багато нових причинків до біографії і діяльности Гоциньского, Грабовского та й Івана

Креховецького, що тим зобов'язав великою вдячністю дальших дослідників і тих письменників.

М. Возняк.

А. Алферовъ и А. Грузинскій — Донетровская литература и народная поэзія. Тексты, переводы, примѣчанія, словарь, вид. 4-е, Москва 1910, ст. VIII + 479.

— Русская литература XVIII вѣка. Хрестоматія, вид. 3-е, Москва 1910, стор. VIII + 507. Перша хрестоматія для нас найважнійша, бо обіймає весь довгий час XI—XVII в. включно в розвитку в.-руського письменства. З старо-руського письменства сюди ввійшли в великоруських переводах, дуже близьких до оригіналів, уступи з Ізборника 1073, Слова Федосія Печ., Начальної літописі і Волинської, Хезденія ігумена Даниїла, Поученія Володимира Мономаха і Слова о Полку Ігореві. З народної української словесности увійшли в Хрестоматію оригінальні „Малоруськія думи“, як „Оригинальнныя произведенія народнаго эпоса Южноі Россіи временъ казачества. Онѣ воспѣвають подвиги и страданія украинскаго народа въ борьбѣ съ Татарами, Турками и Поляками“. По короткім історично-літературнім вступі і змійку кобзаря Пархоменка надруковані українським правописом думи про Марусю Богуславку і Побіг трьох братів із Азова (ст. 350—358). У відміті народної драми видана українська вертепна драма після статі Галагана (К. Ст. 1882, X). Решта великоруського походження. *Л. С.*

Др. В. Щурат — Драма посвячена Мазепі (Неділя, Львів, 1911, ч. 1). Автор на підставі рукопису, яку він знайшов в архіві Крехівського монастиря, доводить, що драма Т. Прокоповича „Владимірь“, уважана досі за панегірик цареві Петрові I, була первісно призначена на звеличання гетьмана Мазепи.

М. Возняк — Великодні привіти пиворізів (Діло 1911, чч. 90 і 91). Виривками в досі недрукованих галицько-українських текстів великодних вірш знайомить автор широку публіку з побутом далеких часів, спеціально в життє і пригодами „пиворізів“, авторів сих вірш.

С. Бфремовъ — Апостолъ Правды (Къ пятидесятилѣтію смерти Т. Г. Шевченка) (Русское Богатство, 1911, кн. 2, ст. 192—215). З численної ювідейної літератури про нашого кобзаря се одна з найліпших і найпросторійших статей. Автор докладно розповідає про житє і твори великого поета, виясняючи значіння для українського народу і його відродження. Ніби яко додаток до статі слідує переклад статі покійного Кониського, Чотири кари (Четыре наказанія. Очеркъ. Переводъ съ украинскаго А. Д.), ст. 216—234.

К. Чуковскій — Шевченко („Русская Мысль“, 1911, кн. 4 і 5). Д. Чуковський свого часу широкої слави зажив своєю першою

статею про нашого кобзаря. З того часу він встиг трохи опам'ятати ся і в сій новій його статі вже нема того специфічно „чуковського“ духа, яким обвіяна була давніша. Статя ся зрештою нічого з себе не уявляє особливого. Йдучи за манерою російського критика можна дати купу означень Шевченкової поезії, одно одному суперечних: Шевченко і поет любови, і поет ненависти, і поет богобійний, і богоборець і т. д., а все ж не зрозуміти і не вяснити його творчости і його значіння. Завважимо, що критик високо ставить Шевченка, називає його генієм і пророком.

Ів. Муретов — Дещо про західньо-європейські переклади з Шевченка („Діло“ 1911, ч. 54). Статя цікава своїми інформаційними даними. Автор, перекинувши в Парижі кілька сот річників газет і журналів відшукав багато зовсім незнаних нам перекладів з Шевченка в мовах франц., нім., англ. та італійській. Одначе подає тільки загальне число віднайдених перекладів, не подаючи, хто їх автори і які саме поезії вони перекладали. В кінці коротко характеризує французькі переклади.

К. Широцький — Шевченкова наречена. Спомини Лижери Подусмаківни-Яковлевої про Шевченка („Л.-Н. Вістник“, 1911, кн. 2). Подаючи коротенькі спомини колишньої молоді нашого Кобзаря д. Широцький попереджає їх ширшою передмовою, в котрій спинаєть ся як на самих споминах і їх вірности і значінню, так і на біографії авторки сих (невеликої якості) споминів, на знайомости з нею Шевченка і відносинах між ними. Ся передмова д. Широцького до Споминів Лижери вийшла і по російськи в київськїм журналі „Искусство“ 1911, кн. 2 д. з. „Невѣста Шевченка“.

О. Михалевич — Спомини про П. І. Ніщинського (Байдю) („Неділя“ 1911, ч. 13). Сї спомини відносять ся до р. 1895, коли відомий перекладчик був на склонї житя. Спомини сї, маюючи чудаковату вдачу Ніщинського, не дають зрештою багато матеріялу до його біографії.

М. Євшан — Грицько Чупринка („Л.-Н. Вістник“, 1911, кн. 6). Дуже прихильна характеристика молодого поета, котрого автор уважає за оригінального, своєрідного творця, неподібного до инших, не вязаного генетично з попередніми етапами нашої творчої думки. До всього, що досї було, каже д. Євшан, Чупринка яркий контраст. Ледви чи можна згодити ся з такою перебільшеною хвалюбою. В. Д.

М о в а.

Е. О. Карскій — Бѣлоруссы. Томъ II. Языкъ бѣлорускаго племени. 1. Историческій очеркъ звуковъ бѣ-

лорусскаго нарѣчія. Варшава, 1908, 8°, ст. IV+XXIV+579.
 2. Историческій очеркъ словообразованія и словоизмѣненія въ бѣлорусскомъ нарѣчїи. Варшава, 1911, 8°, ст. XV+407.

Без офіціальних університетських катедр, в значно некорислїйших обставинах, ніж українська фільологія, діждала ся білоруська мова своєї історичної граматики. Правда, поки що вона не повна, бо недостає ще складні, яка появить ся пізнійше, але українська мова ще дождає свого історика. Проф. Кримський звертає в своїй граматиці головню увагу на східно-українські говори та мимовільно не випускає в світ своєї праці заокругленими частинами. Знову проф. Карському знадобила би ся більше історія західно-українських говорів і спеціально північно-українського діалекту. Й саме дослідник північно-українського діалекту мусить як найчастійше заглядати до капітальної праці проф. Карського, пристаючи на поодинокі його погляди чи збиваючи їх.

Матеріал першої частї другого тому зачерпнений почасти з давнїйших розвідок автора, з яких більшости нема вже в продажі, а деякі, як „Къ исторїи звуковъ и формъ бѣлорусской рѣчи“ (Варшава, 1893, друк. 50 прим.) навіть не виділи книгарні, почасти зібраний наново як ві старих західно-руських творів, так із живих білоруських говорів. Спеціально багато цінних даних доставили 32 відповіді на білоруські програми, розіслані петербурською Академією Наук і новїші збірники народньої творчости. І старі і нові матеріали провірів автор в часї частих своїх подорожїй по Білоруси. Розумїеть ся, що використані автором і нечисленні дослїди з обсягу білоруської мови, як рівнож і дослїди по історїї і діалектологїї руської групи. Як великий матеріал використав проф. Карський, вказує уже спис самих скорочень жерел, який обіймає 24 сторін, а в який не втягнені помічні розвідки й підручники, бо вони цитують ся щойно в текстї праці.

Перед розбором фонологїї розглядає автор звуки, які представляють теперїшню білоруську мову (ст. 1—21) і подає палеографічний нарис прикмет письма західно-руських творів від найдавнїйших часів (ст. 22—73), ілюстрований 19 гарними знимками з рукописей. В історичнім нарисї звуків білоруської мови розбирає проф. Карський основно й подрїбно зміни праруських звуків в білоруській мові протягом історичного житя по пинїшній день, наперед самозвуків (ст. 74—330), а потім співзвуків (ст. 331—503). Кінець першої частї (ст. 504—574) присвячений наголосови.

Друга часть є безпосереднім продовженням першої. „І ту цілюю автора, як сам про неї говорить у передмові проф. Карський, було поперед усього зібрати по можности повно факти старої західно-руської

мови та сучасних білоруських говорів, розложити їх на відповідні відділи та статі і дати по змові їх вяснення відповідно до поглядів, які приймали ся в руськім язиковнастві. Широкі узагальнення, кінцеве вяснення історичних процесів в житю руської групи („русского языка“), як і докладне та рішуче устійненне відношення білоруської мови до великоруської і української на думку автора в теперішню пору ще не можливі, бо треба закінчити детальне розробленне білоруської мови, а крім того чекати на появу праць, які всесторонно розглянуть язовий матеріал великоруської і особливо української мови. Гіпотези, побудовані теоретично, оперті на невзначній скількості фактів, часто припадкових, можуть в часом показати ся позбавленими саме історичного ґрунту й консеквентно безвартісними, коли факти мови не стратять ніколи значіння“. При тяжкій праці, яка стояла перед автором в відмічених причин, осторожність проф. Карского перед заскорими висновками заслугоє на як найбільше признанне. На мою думку в науці буде неодна ще суперечка на тему, північно-український даний памятник чи білоруський, а й вяснення справи колишньої літературної мови, спільної на свій час на Білоруси й Україні, мусить бути поставлене инакше.

Другу часть другого тому виповнює історична морфольогія білоруської мови. Розпадаєть ся на дві части, а саме на історичний огляд творення слів в білоруській мові (ст. 1—133) та на історичний огляд зміни слів в білоруській мові (ст. 135—408). В першій части розглялене творенне слів при помочи наростків (суффіксів), при помочи подвоєння коріня, при помочи вложенія з иншими словами та вкінці скорочення слів. В другій части розібрана історія деклінацій і конюгацій.

Хотячи вибрати з праці проф. Карского явища, стичні з українською мовою в її історичнім розвою, на се потрібно більшої статі і на неї повинна здобути ся українська фільольогія як не зараз, то бодай по появі історичної синтакси білоруської мови, бо ж праця проф. Карского являєть ся дуже цінною і помічною також при дослідах над історією нашої мови, спеціально північно-українського діялекту. *М. Возняк.*

Николай Каринскій — Языкъ Пскова и его области въ XV вѣкѣ, Спб., 1909 (Записки ист.-филолог. факультета С.-Петербургскаго У-та, ч. ХСIII).

Критичному оглядови сеї праці посвятили вже А. Шахматов і В. Ягіч спеціальні статі в Ж. М. Н. Пр. 1909, VII, стор. 105—177 „Нѣсколько замѣтокъ объ языкѣ псковскихъ памятниковъ XIV—XV в.“ (А. Шахм.) і в Arch. f. sl. Phil. 1910 стор. 453—8 (Ягіч). В вязи з сею роботою є й статя акад. А. И. Соболевского в Р. Ф. В. 1909, кн. 3—4, п. а. „Важная особенность стараго псковскаго говора“

присвячена появі г (г) — к перед м'яким -ли на місце старих д — т. Супроти того обмежимо ся тільки оглядом самої праці. Вона складається з двох первінних частин, в котрих перша (стор. 1—149) присвячена описови 16-и псковських пам'яток XIV—XVI в., а друга 6 систематичним оглядом фонетичного і морфологічного матеріала пам'яток (150—198), в додатком статі про вплив Білоруси на мову Пскова XIV—XV в. (199—207 ст.). Опис кожного пам'ятника розбитий на три часті: палеографічна сторона, фонетика і морфологічні особливості. Звернемо увагу тільки на спільні явища мови Пскова з південно-руською. До них належить: наближене звука ы до и в таких разях — сїѣннык-, бышасѣ, наполивѣ, константынѣ градѣ, повлаты, къ Волжию, грѣшні(и), прежныѣ, плами, окінч. instr. -мы (ст. 176); заміна у — в і подвоєне ув — уво замість у, в в таких разях, як — оуво ѿца, оув осла, оувысточника, уво всю землю, оувочкомѣ конци, оувведеніе і ин. (Кар. 28 і 83 ст.), що нагадують нам аналогічні українські особливості — уві Львові (= оув'Ильвовѣ), або до ўяни (с. Богдан Маршар. стол.); хв — ф (Кар. ст. 179—80), отвердіне р, але переважно на білорусько-великоруський лад (бероза, бѣрогѣ, погробѣ); діссіміляція плавних — Лѣрикѣ, Труволь, зракѣ зам. злакѣ (Палея 1494 р. 1 об.¹, Кар. 28), отвердіне кішцевого в (кровѣ, любовѣ). З інших особливостей сїїнемо ще про — (в)схотѣ, воз(в)ратитѣся, аптихѣста, нагадаючі українські — схотів, зліг (зам. възл —), водірща з водохрѣстѣе. — В морфології інтересні форми — есме, есмо (рідко есмѣ), в яких -мо, -ме появляють ся дуже часто, отже є відгуком живої мови (Кар. 193—7).

І. Свенційскій.

Н. Дурново и Д. Ушаковъ — Хрестоматія по великорусской діалектології. Пособіе при преподаваніи рускаго языка въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ, М-ва, 1910 р. (Ученныя Записки Импер. Московскаго Університета, отдѣль Историко-филологическій, выпускъ 40), 8 + 216 + 1 карта.

Се перша проба систематичного огляду великоруських говорів. Попередні спроби такої систематизації в Хрестоматії Буслаєва (ст. 1557—1622) і І. Смирнова — Сборникъ древне-русскихъ памятниковъ и образцевъ народной русской рѣчи, Варш. 1882 г. (ст. 145—191) давали про поодинокі говори дуже невелике понятє, бо не передавали докладно фонетичних особливостей мови, послугуючись тільки конвенціональним літературним правописом, та й не обіймали всього великого багатства великоруських говорів. Ся книжка єсть цершою хрестоматією сїєї діалектології. В час і виходить вона. Два випуски „Трудовъ Московской Діалектологической Комиссії“ дали багацько матеріалу сухого, бо

зібраного вже таблицями і з масою географічно-статистичних даних — для науки власної, а навіть для досвіду мало здатного. Ця хрестоматія оживить оба випуски „Трудовъ“ і напевне вчинить більше зрозумілими праці по руській діалектології А. Соболевського (є вже друге видане Київ 1911 р.). Матеріал розложений по говорам з півночі на полудне, отже від Архангельської губ. вниз рівнобіжними діалектичними полосами, що обіймають о́каючі, а́каючі і перехідні говори, як внутрі самої великоруської групи, так і від неї на вні до білоруської і української. Всіх номерів 145, по одному білоруському і українському, та „Дачники“ Чехова в літературній транскрипції. Остання, по моєму, трохи пересадно докладна, тому й невірна. В данім разі мало одних черт і різів, бо без надстрічних значків годі зазначити всі тонкості і відтінки поодиноких звуків. Прим. „вўжѣс — притѣхъли — чордбѣ ихпабрѣл — атвичѣлѣ анѣ“ було значно правильніше передати графемами: „пријѣхъали — паѣбрал — атвичѣлѣ анѣ (а ще лучше: атвичѣлѣ анѣ)“. В такій транскрипції стрічний знак вказує основний звук, а надстрічний його відтінок, бо в дійсности дам(ъ) — дамы не зливається ніколи з дамъ — дама, а се належить відтінити яскравіше ніж одними вступними увагами про правонис даного уступу.

Короткий словарець (205—212) і покащик географічних назв з наголосами кінчить сю дуже користну і інтересну книжку. Автори і ми з ними висловлюємо надію, що подібні Хрестоматії білоруської і української груп заневне не в недовзі таки появлять ся — бо дуже потрібні.

I. Свєтцѣцкѣй.

Prof. Kazimierz Nitsch — Mowaludu polskiego. Краків, 1911, ст. 162. Для Поляків і Славян-язиковідів давно пожадана книжка. Автор прихильник природничого язикознавства, що починається значно до оживлення його виводів багатством доказового матеріалу. Склад книжки — 7 уступів і карта говорів. Переказувати їх годі, бо в них стільки фактичного багатства, що жаль кожного речення. Нодам короткий зміст тільки. В уступі I автор противставить популярне і наукове окресленне людвої мови та дає огляд нинішнього стану польської діалектології і метод діалектичних дослідів. Два дальші уступи присвячені оглядови звукових і морфологічних примет польських говорів, а 4-й уступ їх угрупованю. Камубську мову автор вважає самостійним переходовим звеном від східно-лехицької (польської) часті до західно-лехицької (полабської) часті, в якій і помічається, особливо на полудни, вплив польської мови (ст. 75—83). По уступі про словарь говорів автор говорить про впливи чужі (ст. 131 сл.) і взаїмні поодиноких говорів (141 сл.). Впливам чужим, особливо-ж переходових говорів польських до

руських посвячено автором не багато місця (105—6, 139—140), думаємо одначе, що ця праця дасть почин до ряду спеціальних монографій в тім напрямі.

Prof. Dr. Oskar Wiese — *Unsere Muttersprache, ihr Werden und ihr Wesen*, 7-е вид., Липськ 1909, стор. VIII + 278. Це популярна історія німецької мови, з углядженням наріч і говорів, та в зв'язи зі спорідненими групами англо-саксонською і старопівнічною (швед., норв., ісланд., данс.). Хоч праця та не дає багато матеріяла для історії славянської фільології взагалі, а для української спеціально, крім уступу про звукові переміни (*Lautwandel* 139 сл.) і про запозичені слова (*Fremdwörter* 177 сл.), то з огляду на методичне оброблене матеріялу вона — одна з ліпших. Перш усього — багатство літератури по поодиноким питанням історичної граматики, а далі й ясність викладу — можуть послужити добрим взірцем і для спеціалістів-дослідників всякої мови, а тим паче для педагогів. Особливої уваги варті уступи, в яких автор говорить про поступенну боротьбу поодиноких наріч, поки одно з них не стане загально-письменним; участь наріч у витвореню письменної мови, її конвенціональна досконалість, та її слабі сторони. Сам автор великий прихильник народної мови, якій він і стараєть ся повернути в багатьох разях забрані права, особливо всякого рода закам'єнілостями канцелярського і конвенціонального стилю. Не любить він і занадто загарливої праці пурифікаторів, що кують слова проти духа народної мови. Для українців книжка ся має й те вначіне, що наглядно показує, як належить глядіти на одноцільність племінно-нарічевої групи, добавачючи й оцінюючи її навіть у видимих різницях поодиноких складників. *I. C.*

Eduard V. Weiss — *Berg- und Flurnamen der Karpathen* (Karpathen, Кронштадт 1908/09, II, том 1, ст. 122—125.) Статя написана на основі праці Czirbusz'a про топографічні назви в Карпатах, де між иншим висказує ся погляд, що досить численні славянські назви в Семигороді або зістали ся по колишніх славянських мешканцях або занесені Румунами, що займали теперішні місця по Славянах.

August Scriban — *Etimologii* (Convorbiri literare 1910, № 9, стор. 1002—1007). Румунські вчені звісні з замишування до етимологій. В тім причинку маємо знов проби пояснити етимологічно 40 румунських слів, перенятих із славянських мов. *З. К.*

К. Гротъ — Профессоръ В. В. Морфилъ, англійській славістъ (Журналъ Мин. Народн. Просвѣщенія, 1910, V). Автор подає біографічні відомости та характеристику наукової діяльності сього видатного англійського ученого, що положив великі заслуги коло озна-

Йомлення чужинців з славянським світом. Деякі наукові і популярно-наукові праці В. Морфіля відносять ся також і до України та її народу, хоч, за прикладом більшости російських учених, і у Морфіля українське а російське звичайно не знаходить потрібного розмежування. З праць сього рода можна зазначити — книгу про літопись Нестора („Early Slavonic Chronicles“), „Матеріали з стародавньої історії Русь“, книгу „Russia“, статі в „Encyclopaedia Britannica“ і т. и. Д. К. Грот згадує також про те жваве задікавлене, яке виявляв В. Морфіль до історії та етнографії Угорщини: він з великим співчутєм відносив ся до долі не-малярських її народів, присвятив цілий ряд статей в англійських вида-нях національним відносинам на Угорщині і навіть на однім мітінгу присвятив їм спеціальний реферат.

Соловьевъ С. — М. Г. Халанскій (Некрологъ) (ibid. X). В своїй замітці, написаній з теплим почутєм до особи небіщика, автор подає важкіші біографічні дати і характеристику наукової діяльності нашого земляка, що придбав собі почесне імя в науці своїми працями з славянського фольклору, дослідями фільольогічними та історико-літературними, значна частина котрих відносьть ся також і до українознавства, а декотрі навіть — безпосередно (як напр. „Малорусская дума про Байду“ і т. и.). *О. Н.*

Видання й статі, ширше обговорені в сїм томі:

Наукова хроніка.

L. Caro — Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich, 1909.

— Unsere Abwanderer, 1908.

R. von Pfügl — Die überseeische österreichische Wanderung in den Jahren 1904 und 1905 und die Einwanderungsverhältnisse in den wichtigsten überseeischen Staaten in diesen Jahren, 1906.

— Die Neuordnung des Einwanderungs- und Kolonisationswesens in Brasilien, 1908.

Ernst Schultze — Die argentinische Einwanderung, 1910.

F. Hey — Argentinien und die österreichische Auswanderung. Vortrag, 1908.

A. Sartorius — Die Wanderung ins Ausland als nationales Problem, 1910.

Антропология, преистория, история штуки.

J. Deniker — Les races de l'Europe, 1908.

Н. Веселовскій — Алебастровыя и глиняныя статуэтки до-микон-ской культуры въ курганахъ Южной Россіи и на Кавказѣ, 1910.

Богатенко — Черты нравственного символизма въ русской иконографіи XVIII—XIX в., 1910.

Московскій Публичнй Румянцевскій Музей, 1910.

Исторія політична і культурна.

Ө. Коршъ — Владиміровы боги, 1910.

А. Погодинъ — Лингвистическія и историческія замѣтки о богахъ Владиміра Вел., 1910.

L. Białkowski — Ziemia sandecka, stan jej społeczno-gospodarski w pierwszej połowie XVI wieku, 1911.

А. Rogozinski — „Кройника“ Θεодосія Сафоновича и ея отноше-
ніе къ „Кіевскому Синопису“ Иннокентія Гизела, 1910.

М. Березковъ — А. Ф. Шафонскій и его трудъ: Черниговскаго
наѣстничества топографическое описаніе, 1911.

M. Stecka — Edward Dembowski, 1911.

Л і т е р а т у р а.

М. Фотъ — Къ вопросу о природѣ драмы, 1909.

А. Нападоуло-Керамевъ — *Varia graeca sacra*, 1909.

А. Соболевскій — Матеріалы и изслѣдованія въ области славян-
ской филологіи и археологіи, 1910.

Б. Цюевъ — Опись на рѣкописитѣ и старопечатнитѣ книги на
Народната Библиотека въ София, 1910.

J. Tretiak — Bohdan Zaleski do upadku powstania listopado-
wego, I, 1911.

М о в а.

Е. Карскій — Бѣлоруссы, II. Языкъ бѣлорускаго племени, 1911.

Н. Каринскій — Языкъ Пскова и его области въ XV вѣкѣ, 1909.

Н. Дурново и Д. Ушаковъ — Хрестоматія по великорусской ді-
алектологіи, 1910.

O. Wiese — Unsere Muttersprache, 1909.

КНИГАРНЯ Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки
на всяких мовах скоро і точно.

ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА В КИЇВІ ВИХОДЯТЬ ВІД 1908 РОКУ.

Редакційний комітет:

Мих. Грушевський, Вол. Церети, Мих. Василенко.

Приймаєть ся передплата на серію третю (т. IX—XII): 5 р. з пере-
силкою в Росії, за кордон — 6 р., для студентів, учеників, народніх
учителів — 3 р.

Восьмою книжкою скінчила ся серія друга. Передплатників просять
поновляти передплату по адресі: Бюро Українського Наукового То-
вариства, В. Володимирська, № 42.

Ціна першої і другої серій в продажі 6 рублів кожна.

ЗМІСТ VIII КНИГИ: 1. Микола Стадник: Гадяцька унія (докінченне). 2. Олексій
Новицький: Службеник святигельський р. 1665. Мінятюри і орнаменти (з 4 образ-
ками). 3. Іван Франко: Молитва за ворогів. 4. П. Куліш: Українофиламъ, недруко-
вана статя з передмовою Ореста Левицького. 5. Микола Стадник: Економічні відно-
сини України до Великої Росії і Польщі (докінченне буде). 6. Констанція Михальчук
і Євген Тимченко: Програма до збирання діалектичних одмін (докінченне).

З огляду, що надсиланне передплати з Галичини на Записки Українського
Наукового Товариства в Київі, очевидно, робить трудности багатьом, Рада Тowa-
риства за порозуміннем з Книгарнею Наукового Товариства ім. Шевченка поста-
новила: замість передплати для Галичини завести продажу поодиноких томів За-
писок в тій книгарні по зниженій ціні, а власне том буде продавати ся в ній по
3 кор. 20 сотиків.

Книгарня Літературно-Наукового Вістника

в Київі, Вел. Володимирська 28,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки
на всяких мовах скоро і точно.

НАША ШКОЛА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ.

Орган Товариств українських учителів середніх
і висших шкіл: „Учительська Громада“ у Львові
і „Тов. ім. Сковороди“ в Чернівцях.

Виходить 4 рази на рік книжками 5—6 аркушів.

Видає Редакційний Комітет. — Відповідає за редакцію: *Ів. Кривецький.*

Умови передплати: В Австро-Угорщині: річно 10 кор., піврічно 5 кор.
Для заграниці: 12 „ „ „ 6 „

Члени Товариства „Учительська Громада“ і „Тов. ім. Сковороди“ дістають
журнал безплатно.

Редакція й Адміністрація: Львів, ул. Сутинського, ч. 21.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА 1912 РІК НА ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

МІСЯЧНИК ЛІТЕРАТУРИ, НАУКИ Й СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ,

що виходить не далі книжками 12—15 аркушів великої вісімки з тою же програмою, при близькій участі В. Винниченка, М. Гехтєра, М. Евшана, О. Кобилляньської, М. Коцюбинського, В. Леонтовича, Лесі Українки, О. Олеся, Л. Старицької-Черняхівської, Л. Цегельського, під загальним проводом проф. Мих. Грушевського.

Видає **УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА.**

За львівську редакцію відповідає др. Льонгін Цегельський.

Адміністрація у Львові: ул. Супінського, ч. 21.

Редакція й адміністрація в Києві (лише для Росії):
Велика Володимирська, 28.

Адміністрація просить поновляти передплату завчасу.

Передплата, платна у Львові, вносить:

В Австрії з пересилкою на пів року 12 кор., на цілий рік 18 кор.

В інших державах (крім Росії) передплата вносить 22 кор. (23 франки, в Америці 4-50 доларя, в Німеччині 20-40 мар.), і може бути тільки річна.

Книжки висилають ся раз на місяць; хто надсилає передплату по виході книжки, дістає належні книжки при найближшій розсилці. Рекламувати можна найпізніше по одержанню двох дальших книжок. Інші рекламациі полагоджують ся тільки по вирівнанню належитости за книжку.

На зміну адреси треба присилати 50 сотиків; при тім треба подавати все не лише нову, але й стару адресу. — Всякі грошеві претенсії журналу до передплатників платні і заскаржувані у Львові. Доки хто не повідомив адміністрації виразно окремим письмом що перестав передплачувати журнал, доти відповідає за всі вислани йому книжки.

Далі приймаєть ся передплата на р. 1911, нові передплатники дістають усі книжки.

З огляду що останніми часами ЛНВістник став розширювати ся серед менше заможних верств нашої суспільности, загальні збори Українсько-Руської Видавничої Спілки з дня 9/VI. 1910 ухвалили установити річну передплату

для незаможних учеників і студентів висших шкіл, сільських несталих (провізоричних) учителів і учительок, підурядників, робітників і селян у висоті 14 корон.

ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Проф. **МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

популярно написана, багато ілюстрована книжка: 550 сторін, 400 ілюстрацій: портретів, знімків, старинних малюнків, карт і планів. Продаєть ся в книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка. Ціна без оправи 5 корон 20 сот., в оправі 7 кор. 20 сот. Хто замовляє три примірники нараз, не платить порта.

НБ ПНУС

249201

PUBLIKATIONEN

der Sevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Supińskijs-Gasse, 17

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Sevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigirt von Prof. Michael Hruševskýj, bis jetzt erschienen Bde I—XCVI (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 Kr., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) à 6 Kr.

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Sevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. 13 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filosoфіčnoi sekcii).
 - Bd. I: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. I. (bis Anfang des XI Jahrh.) 7 50 Kr.
 - Bd. II: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. II. (bis Mitte des XIII Jahrh.) 7 50 Kr.
 - Bd. III—IV: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. III (bis zum J. 1340) 7 50 Kr.
 - Bd. V: Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. 4 Kr.
 - Bd. VI—VII: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. IV (bis zum J. 1569) 7 50 Kr.
 - Bd. VIII—XI: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. V (Verfassung und soziale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.) 7 50 Kr.
 - Bd. X—XI: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. VI (Oekonomische, kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.) 7 50 Kr.
 - Bd. XII—XIII: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. VII (Ukrainische Kosaken bis zum J. 1625) 8 Kr.
2. Ukrainisch-ruthenisches Archiv:
 - Bd. I: H. Svjencickyj, Die Handschriften des Museums des Narodnyj Dom in Lemberg 3 Kr.
 - Bd. II: Iv. Franko, Materialien zur Geschichte des Bauerntums und der Oekonomik Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. 4 Kr.
 - Bd. III: M. Teršakovč, Materialien zur Geschichte der nation. Wiedergeburt der Ruthenen im Galizien 1830—1840 5 Kr.
 - Bd. IV: Materialien zur Geschichte des ruthenischen Schulwesens in Galizien im XVIII—XIX Jahrh. 3 Kr.
 - Bd. V: M. Voznjak, Philologische Schriften des Iv. Mohylnyckyj. 5 Kr.

B. Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 12 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcii).

Ukrainische Bibliothek. Bd. I—VII.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 13 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk).

D. Die Archaeographische Kommission publizierte bis jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine.

- Bd. I: M. Hruševskýj, Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken von Halyc und Peremyšl vom J. 1565—66 4 Kr.
Bd. II: M. Hruševskýj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565 4 Kr.
Ad. III: M. Hruševskýj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564—5 5 Kr.
Bd. IV—V: St. Tomašivskýj, Galizische Akten aus den J. 1648—1649 3 Kr.
Bd. VII: M. Hruševskýj, Lustrationen vom J. 1570 4 Kr.
Bd. VIII: Iv. Krypjakevyč, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1513—1630 4 Kr.
2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I—VI.
3. Kotljarevskýj, Die travestierte Aeneis, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798.
4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine, 3 Kr.

E. Statistische Kommission publiziert:

1. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, bis jetzt 2 Bde á 3 Kr.

F. Juridische Kommission publizierte bis jetzt:

1. Juridische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde á 2 Kr.
2. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt 9 Bde á 3 Kr.
3. Juridische Bibliothek, bis jetzt 4 Bde á 2 u. 3 Kr.

G. Die Ethnographische Kommission publizierte:

1. Ethnographische Sammlungen (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 28 Bände.
2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie; bis jetzt erschienen 13 Bände.

H Bibliographische Kommission publiziert:

- Beiträge zur ukrainischen Bibliographie, bis jetzt 1 Bd. 6 Kr.

Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über die Tätigkeit der Gesellschaft, Sektionen und Kommissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre. Bis jetzt erschienen N. 1—40 ukrainisch und deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Ringplatz, Nr. 10 vorrätig.

НБ ИИУС

249201